

N.B.GOIPOVA

INKLUZIV TA'LIM

GOSPITAL PEDAGOGIKA

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

N.B.GOIPOVA

**INKLYUZIV TA’LIM. GOSPITAL
PEDAGOGIKA**

Pedagogika universiteti hamda institutlarining maxsus pedagogika (faoliyat turlari bo‘yicha) yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalar, inklyuziv ta’lim sharoitida faoliyat yuritayotgan o‘qituvchilar hamda ota-onalar uchun darslik

NAMANGAN – 2024

N.B.Goipova

Inklyuziv ta'lim. Gosital pedagogika: *darslik* / N.B.Goipova – Namangan, 2024, 252 bet.

Ushbu darslikda imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'lim sharoitida o'qitishning mohiyati, inklyuziv ta'limni tashkil etishning huquqiy-me'yoriy asoslari hamda pedagogik-psixologik aspektlari yoritib berilgan.

Shuningdek, inklyuziv ta'lim sharoitida eshitishida, ko'rishida, aqliy va psixik rivojlanishida, nutqida, tayanch-harakat a'zolarida, autistik sohasida muammolari bo'lgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash jarayonida qo'llash mumkin bo'lgan davr talabiga mos pedagogik texnologiyalar keltirilgan.

Darslikdan talabalar, o'qituvchilar, maxsus pedagog-tyutorlar, tarbiyachilar, alohida ehtiyojga ega bo'lgan bolalarning ota-onalari korreksion va rivojlantirish ishlarida foydalanishlari mumkin.

Taqrizchilar:

S.U.Sulaymonova – NamDPI Pedagogika fakulteti
Pedagogika va psixologiya kafedrası PhD

F.U.Qodirova – ChDPU Maxsus pedagogika kafedrası,
professori

Mazkur darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 7.05.2024 yildagi, 149-sonli buyrug'iga asosan № 149126-sonli nashr ruxsatnomasiga ega.

*«Odamda qanday tashxis ekanligi muhim emas.
Unga hurmat bilan munosabatda bo'lish va
munosib hayot kechirish imkonini berish muhim».*

Mariya Sibulskaya

KIRISH

Jahon ta'limi amaliyotida ta'lim oluvchilar ehtiyojlariga moslashuvchan o'quv muhitini yaratish, variativ o'quv dasturlaridan foydalanishga bo'lgan ehtiyoj kun sayin ortmoqda. BMTning ta'lim sohasidagi siyosati yo'nalishlaridan biri bolalarning alohida ta'lim ehtiyojlari xilma-xilligini hisobga olgan holda ta'lim berishni nazarda tutadigan inklyuziv ta'lim g'oyalarini ishtirokchi davlatlar tomonidan keng amalga oshirilishini ta'minlash hisoblanadi. YUNESKOning inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlashga qaratilgan dasturlar alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalar va kattalar uchun xavfsiz va qulay ta'limni ta'minlashga qaratilgan me'yorlar, standartlar hamda intellektual hamkorlikni modernizatsiyalashga yo'naltirilmoqda. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida belgilangan ijtimoiy tenglik qoidalarini amalga oshirishda ta'limning barcha uchun ochiqligini, gender jihatdan tenglikka asoslanganligini ta'minlovchi mexanizmlarini amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda inklyuziv ta'limni ta'lim oluvchilarning ijtimoiy ehtiyojlari va shaxsiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda fan, ta'lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta'minlash asosida tashkil etishning huquqiy – me'yorlari ishlab chiqilgan. “Alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'limni tashkil etish maqsadida ta'lim muassasalari moddiy texnika bazasini mus-

tahkamlash, o‘quv dasturlarini adaptivlashtirish, sog‘lomlashtiruvchi sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish hamda bu jarayonga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash” kabi muhim vazifalar belgilandi¹. Boshlang‘ich ta’limda o‘qitish sifatini yaxshilash, o‘quvchilarning imkoniyatlariga mos, davlat ta’lim standartlari me’yorlari inobatga olingan o‘quv muhitini samarali tashkil etish, bu jarayonda tashkilotlar va jamoat institutlari hamkorligini kuchaytirishyanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur ijtimoiy-pedagogik masalalarni hal etishda ta’lim, sog‘liqni saqlash va mahalla tashkilotlarining imkoniyati cheklangan bolalarni sifatli ta’lim xizmatlari bilan ta’minlash borasidagi o‘zaro manfaatli hamkorligi talab etiladi. Bu esa, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida metodik mahorat, kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning klasterli yondashuvlari, tashkiliy omillari, pedagogik-psixologik shart-sharoitlari, inklyuziv sinflarda darslarni tashkil etishga qo‘yiladigan didaktik talablarni aniqlashtirishni taqozo etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 1 dekabrda PF-5270-son “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2019 yil 29 aprelda PF-5712-son “Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida”, 2020 yil 6 noyabrda PF-6108-son “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2022 yil 28 yanvarda PF-60-son “2022 – 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”, farmonlari, 2020 yil 13 oktyabrda PQ-4860-son “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харакатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони.

qarori, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12 oktyabrdagi 638-son “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ huquqiy xujjatlarni tasdiqlash to‘g‘ri-sida”gi qarori va boshqa xujjatlarda kadrlar masalasi, ta’lim mazmunini modernizatsiyalash, jarayonni metodik va didaktik ta’minlash vazifalari belgilab berilgan.

Sanab o‘tilgan vazifalarni bajarishda ushbu darslik tayanch manbaa sifatida xizmat qiladi.

I BOB. INKLYUZIV TA'LIMNING NAZARIY ASOSLARI

1.1. INKLYUZIV TA'LIM KURSINING PREDMETI, MAQSADI, OBYEKTI TAMOYILLARI

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar zami-rida, eng avvalo, kelajak avlodning barkamol bo'lib ulg'ayishi, hech kimdan kam bo'lmay dunyo arenalarini zabt etishga qodir farzandlar bo'lib yetishishi kabi dolzarb masalalarni hal etish turadi. Ayniqsa, yetim va ota-ona qaramog'isiz qolgan, nogiron, rivojlanishida nuqsoni bor bolalarning ijtimoiy himoyasi hamisha davlat va jamiyatning ustuvor vazifasi hisoblangan. Ushbu vazifani amalga oshirish borasida O'zbekiston Respublikasida rivojlanishida nuqsoni bo'lgan kishilarning huquq va erkinliklarini, teng imkoniyatlarini ta'minlash, turmush faoliyatidagi cheklanish, chegaralarni bartaraf etish, ta'limni tashkil etish va boshqarishga zamonaviy yondashuv, uning sifati va samaradorligini oshirish, jamiyatda aholining turli qatlamlari uchun ta'limning uzviylik va uzluksizligini ta'minlash borasida talaygina ishlar amalga oshirib borilmoqda.

Bolalik bosqichida inson psixologo-pedagogik jihatdan kuchli ta'sirlanadi. O'sib kelayotgan bola organizmi, uning miya tuzili-shining ichki imkoniyatlari chegarasizligini inobatga olgan holda tashkil etilgan korreksion-pedagogik, psixologik hamda tibbiy ishlar bolaning birlamchi nuqsonini kamaytirib, ikkilamchi nuqsonlarning oldini olishga yordam beradi. Bularning hammasi rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolani mustaqil, hech kimga qaram bo'lmagan holda hayot kechirishga tayyorlash omillaridir.

Bolalarning ijtimoiy rehabilitatsiyasi (tiklash) va ijtimoiy adap-tatsiyasi (moslashuvi) – bu nafaqat qalbdagi sifatlarni, balki yangi texnologiya va innovatsiyalarning paydo bo'lishi bilan tadrijiy

rivojlanib boradigan bu nozik sohada professional yondashuvni talab qiladigan sermashaqqat mehnatdir. Bu sohaning takomillashuvida nogironligi bo'lgan bolalar bo'yicha idoralararo muhtoj bolalarning ijtimoiy moslashuvi holatini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar olib borildi.

Respublikamizda ijtimoiy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tomonidan 2007 yilda «O'zbekistonda inklyuziv ta'lim» loyihasi amalga oshirilgan bo'lib, loyihada O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Navoiy shahridagi «Umr» imkoniyati cheklangan bolalarga yordam berish markazi, Samarqand shahridagi «Hayot» nomli nogironlarga yordam berish markazi, Jizzax shahridagi «Istiqbolli avlod» markazi, Qashqadaryo viloyatining Qarshi shahridagi «Umid» tashabbuslarga ko'mak berish va rivojlantirish markazi, Termiz shahridagi «Imkon» imkoniyati cheklangan bolalar va oilalarga ko'mak berish markazi, Farg'ona viloyatining Qo'qon shahridagi «Ziyo» maxsus zaruratli bolalarga ijtimoiy ko'mak berish markazi, maqsadli hududlar hokimliklari, O'zbekistondagi Shvetsariya elchixonasi hamkorlik qilishdi. Ushbu loyiha doirasida Toshkent, Guliston, Qarshi, Samarqand, Termiz, Andijon, Qo'qon, Nukus, Buxoro, Urganch shaharlarida joylashgan ayrim maktabgacha ta'lim muassasa, maktab, kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarda imkoniyati cheklangan bolalar aralash guruhlarda inklyuziv texnologiya asosida ta'lim-tarbiya olishdi.

Mamlakatimizda imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim-tarbiyasi va ularning ijtimoiy hayotga moslashuviga qulay sharoitlar yaratib berilmoqda. Ularni jamiyatga integratsiya qilish, avvalo, imkon qadar salomatligini tiklash maqsadida «Imkoniyati cheklangan bolalar uchun umumiy ta'lim loyihasi» asosida ish yuritib kelinmoqda. Bunda, asosan, inklyuziv ta'lim imkoniyatlaridan foydalanish ko'zda

tutilmoqda. Natijada inklyuziv ta'limni tashkil etishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini, o'ziga xos imkoniyatlarini² chuqurroq o'rganish, u bilan bog'liq muammolarni aniqlash, samaradorlik jihatlari asoslab berish dolzarb ilmiy muammoga aylanmoqda. Chunki inklyuziv ta'lim usuli barcha bolalarning ruhiy-jismoniy holatidan qat'iy nazar ta'lim jarayonida to'laqonli ishtirok etishini ta'minlashga qulay imkoniyat yaratadi.

Ayniqsa, u alohida yordamga muhtoj bolalarning atrofdagilar bilan muloqotda bo'lishi, ijtimoiy muhit talablariga javob bera oladigan bo'lib ulg'ayishi, o'z kundalik-maishiy ehtiyojini qondira olish ko'nikmalarini egallashi, hayotga moslashib, umumta'lim maktablarida sog'lom tengdoshlari bilan teng sharoitlarda o'qiy olishi, ular bilan o'zaro do'stona munosabatga kirishishi, darslarni o'z vaqtida o'zlashtirishi, topshiriqlarga mas'uliyat bilan yondashishi uchun qulayliklar tug'diradi. Shuni nazarda tutib, mazkur darslikda inklyuziv ta'limning o'ziga xos samaradorlik belgilarini asoslash, uni oiladan, maktabgacha ta'lim muassasalaridan boshlab oliy ta'limgacha bo'lgan uzluksiz ta'lim jarayonida yo'lga qo'yish uchun zaruriy pedagogik-psixologik yondashuv yo'llarini aniqlash ko'zda tutildi. Shunisi borki, inklyuziv ta'lim nafaqat nogiron bolalar o'rtasida, balki sog'lom turmush tarziga asoslangan oilada tarbiyalanayotgan bolalar o'rtasida, maktabgacha ta'lim muassasalarida, maktablarda, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarda ham fanlarni o'zlashtirish darajasi turlicha bo'lgan o'quvchilar uchun qulay imkoniyatlar yarata oladi. U orqali o'quvchilarning bir-biriga ijobiy ta'sir ko'rsata olishiga erishish yaxshi natija keltiradi. Lekin ba'zan sog'lom bolalar bilan nogiron bolalar orasidagi tafovut sezilib qolishi, nogiron bola o'z tengdoshlariga qo'shilmay, tortinishi, o'z imkoniyatlaridan foydalana olmasligi sabab uyaliq turishi, kamsiti-

² YUNESCO: Jamiyatga va inklyuziv ta'limga muhtojlarga qaratilgan Dastur. – 1994.

lishi, ayrimlari esa oilada haddan tashqari erka o‘stirilganligi tufayli qaysarlik, injiqlik qilishi kuzatiladiki, bunday sharoitda ta’lim amaliyoti va ta’lim xizmatlarini tashkillashtirishda o‘zgarishlar qilishga to‘g‘ri keladi. Bularning barchasi inklyuziv ta’lim jarayoni o‘ziga xos murakkabliklarga ega ekanligini va shu sohada ishlaydigan o‘qituvchilar, sinf rahbarlari, tarbiyachilar, kasbiy mahorat ustalari zimmasiga jiddiy talablar va mas’uliyatlar yuklashini oydinlashtiradi.

Inklyuziv ta’lim

barcha o‘quvchilar uchun maxsus ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning farqliligini inobatga olgan holda ta’lim muassasalarida ilm olishda teng huquqlilikni ta’minlashdir.

Inklyuziv ta’limni oiladan maktabgacha ta’lim muassasalarida, umumta’lim maktablarida, kasb-hunar kollejlari va oliy o‘quv muassasalarida joriy etish natijasida imkoniyati cheklangan insonlarga nisbatan umumiy munosabat o‘zgarayotgani ma’lum bo‘ldi. Bu esa ularning hayotda muvaffaqiyat qozonishi uchun omil bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Inklyuziv ta’lim imkoniyati cheklangan bolalarga umumta’lim jarayonidagi barcha tadbirlarda faol va muntazam ishtirok etish imkonini beradi. Buning natijasida stereotiplar shakllanishining oldi olinib, ko‘rsatiladigan individual yordam imkoniyati cheklangan bolalarni jamiyatdan ajratib qo‘ymaydi. Ular olgan ko‘nikmalarini umumlashtirish imkoniga ega bo‘lishadi. Imkoniyati cheklangan insonlar uchun ishlab chiqilgan va jamiyatga reja asosida joriy etilayotgan inklyuziv ta’lim strategiyasi o‘qishning uzluksiz va muttasilligini ta’minlaydi. Oila – bolalar bog‘chasi – maktab – kasb-

hunar kolleji – ish bilan ta’minlash – ushbu tizim kelajakda ota-onalarga imkoniyati cheklangan bolalarini umumta’lim muassasalari va oliy o‘quv yurtlariga bimalol, xavfsirasdan olib kelishlari uchun zamin yaratadi.

Inklyuzivlik – inglizcha so‘z bo‘lib, **inclusif** – qo‘shish, birlashtirish ma’nolarini anglatadi. Mazkur atama alohida ehtiyojga ega bo‘lgan o‘quvchilarni umumta’lim maktablarida sog‘lom bolalar bilan qo‘shib birgalikda o‘qitish jarayonini ifodalaydi.

Inklyuziv ta’lim – o‘quvchilarning imkoniyatlari, individual-psixologik, jismoniy nuqson va o‘zlashtirish xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladigan ta’lim jarayonidir³.

Shuningdek, inkluziv ta’lim davlat siyosati bo‘lib, nogiron va sog‘lom bolalar o‘rtasidagi to‘siqlarni bartaraf etish, inklyuziv ta’limga muhtoj bolalarni rivojlanishidagi nuqsonlari yoki iqtisodiy qiyinchiliklaridan qat’i nazar, ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo‘naltirilgan umumta’lim jarayoniga qo‘shishni ifodalovchi ta’lim tizimidir.

Inklyuziv ta’lim jismoniy va psixik imkoniyatlari cheklangan o‘quvchilarni sog‘lom o‘quvchilar bilan birgalikda o‘qitishni anglatadi. Inklyuziv ta’lim bir qator muhim tamoyillarga tayanilgan holda amalga oshiriladi. Jumladan,

- Inson qadri uning layoqatlari va yutuqlariga bog‘liq emasligi prinsipi;
- har bir shaxsning his qilish va o‘ylash layoqatiga egaligi prinsipi;
- har bir shaxsning muloqot qilish va tinglash huquqiga egaligi prinsipi;

³ Педагогик атамалар луғати. – Т.: “Фан”, 2008. – Б. 47.

- har bir shaxsning bir-biriga kerakliligi prinsipi;
- shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim jarayonining aniq hamkorlik asosida amalga oshirilishi prinsipi;
- har bir o‘quvchining o‘z tengdoshlarining qo‘llab-quvvatlovi va do‘stona munosabatlariga ehtiyojmandligi prinsipi;
- turli-tumanlik o‘quvchi hayotining barcha jabhalarini rivojlantirishni ta’minlashi zarurligi prinsipi kabilar.

Inklyuziv ta’limning maqsadi – alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilar uchun maktabda maxsus vosita va metodlarni qo‘llash orqali maxsus pedagoglarni jalb etgan holda to‘siqsiz moslashtirilgan ta’lim muhitini yaratish, ularning jamiyatga samarali moslashuvi hamda to‘laqonli uyg‘unlashuviga xizmat qiladigan sifatli ta’lim berishni ta’minlashdan iborat⁴.

Inklyuziv ta’limning vazifalari quyidagilardan iborat:

- rivojlanishning turli imkoniyatlariga ega bo‘lgan o‘quvchilar uchun har qanday kamsitilishni istisno qiladigan, barcha bolalarga teng munosabatda bo‘lishni ta’minlaydigan yagona moslashtirilgan ijtimoiy muhitni yaratish;
- jamoatchilik hamda ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilar muammolariga nisbatan bag‘ri kenglik munosabatini shakllantirish;
- ta’lim jarayonida sog‘lom bolalar bilan bir qatorda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning aqliy va ijtimoiy salohiyatlarini rivojlantirish;
- barcha o‘quvchilar uchun davlat ta’lim standartlariga muvofiq maktabgacha, umumiy o‘rta, kasb-hunar va oliy ta’lim dasturlarini o‘zlashtirish uchun imkoniyat yaratish;

⁴ Умумий ўрта таълим ташкилотларида инклюзив таълимни ташкил этиш тартиби тўғрисидаги Низом. – Т.: “Вазирлар Маҳкамасининг 638-сон қарори иловаси”, 2021.

➤ o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishi, emotsional-irodaviy sohasi, bilish faoliyatini faollashtirish, ijtimoiy ko‘nikma va salohiyatini shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratish;

➤ alohida ta‘lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni tarbiyalayotgan oilalarga maslahat yordami berish hamda ota-onalarni farzandlariga ta‘lim-tarbiya berish, pedagogik texnologiyalar, ta‘lim-tarbiya metod va vositalarini qo‘llash sohasida xabardorlik darajasini oshirish, ularni psixologik-pedagogik jihatdan qo‘llab-quvvatlash.

Inklyuziv ta‘lim jarayonida alohida ta‘lim ehtiyojiga ega bo‘lgan o‘quvchilar sog‘lom bolalar bilan birga bir maktabda, sinfda o‘qitiladi. Imkoniyati cheklangan bolalar maktabga qadam qo‘ygan kunlaridan boshlab alohida qo‘llab-quvvatlashga muhtoj bo‘ladilar. Bunday qo‘llab-quvvatlash ularning butun hayotlari davomida zarur hisoblanadi. Shuning uchun ham maktab ta‘limining dastlabki bo‘g‘inlaridan boshlab, bunday o‘quvchilarning ijtimoiy rivojlanishlari uchun qulay shart-sharoit yaratish talab etiladi.

Imkoniyati cheklangan o‘quvchilar bilan tashkil etiladigan ta‘lim jarayoni inklyuziv ta‘lim shakllarini aniqlash va uni umumiy ta‘lim jarayoni bilan integratsiyalashni talab etmoqda. Bunday integratsiya ularning o‘zlariga xos bo‘lgan ta‘limiy ehtiyojlariga mos kelishi lozim.

Imkoniyati cheklangan o‘quvchilarning ta‘lim muassasasida o‘qishni davom ettirishlari va faqatgina o‘zlari kabi imkoniyati cheklanganlar muhitida bo‘lishlari ularning rivojlanishlari, ijtimoiylashishlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. O‘quvchilar bir turda bo‘lishi ularning muhitga moslashishlari uchun qulay sharoit yaratadi. Bunday o‘quvchilarning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o‘qitish metodlarini ularga moslashtirish, biroq aloqa o‘rnatish sohasida muammolarga ega bo‘lgan o‘quvchilarni ular bilan uyg‘unlashtirish ularning ijtimoiy rivojlanishlariga sharoit yaratmaydi.

Imkoniyati cheklangan bolalar boshqa o'quvchilar bilan birxildagi xatti-harakatlarni amalga oshirish tajribasiga ega bo'lishlari kerak.

Imkoniyati cheklangan o'quvchilarga ta'lim berishning istiqbolli shakllaridan biri ularni guruhlar yoki sinflarga izchil tarzda asta-sekin uyg'unlashtirishdan iborat. Bunda o'quvchilarning sinfdoshlari yoki guruhdoshlari bilan aloqa o'rnatishlari va o'qish layoqatlarini hisobga olishlari talab etiladi.

Imkoniyati cheklangan o'quvchilar taraqqiyotining ko'lami shuqadar kattaki, ular uchun birxildagi ta'lim jarayonini tashkil etish imkonsizdir. Bunday sharoitda ko'plab o'quvchilar ta'lim jarayoniga qamrab olinmaydi. Imkoniyati cheklangan o'quvchilar tarkibining turli-tumanligi shuni ko'rsatadiki, ularga ta'lim berish jarayoni bir qator holatlarni mujassamlashtirishi kerak.

Imkoniyati cheklangan o'quvchilar ta'limining keng ko'lamliligi va serqirraliligini hisobga olgan holda umumiy o'rta ta'lim jarayonini tashkil etish talab qilinadi. Ularda me'yorda rivojlanuvchi tengdoshlari bilan qiyoslagan holda umumiy o'rta ta'lim jarayonida hayot uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantirish maqsadga muvofiqdir. O'quv jarayonida imkoniyati cheklangan o'quvchilarning pedagogik-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda bilimlarni taqdim etish asosida o'z tengdoshlari va yaqinlari bilan birgalikda hayotiy ko'nikmalarni egallashlari uchun sharoit yaratiladi.

Imkoniyati cheklangan o'quvchilarga turli variantlarda ta'lim berish uchun qulay sharoit yaratish kerak. Masalan:

O'quvchining bilimlarni egallash imkoniyatini hisobga olgan holda cheklangan ta'lim beriladi. Bunday ta'limning mazmuni umumiy o'rta ta'limning mazmuniga muvofiq kelishi kerak. Bunda tengdoshlari orasida hamda ular bilan umumiy tarzda muayyan vaqt

davomida o‘qitish amalga oshiriladi. Bu jarayonda o‘quvchilarni tizimli tarzda pedagogik-psixologik qo‘llab-quvatlash talab etiladi.

Mazkur yo‘nalishda o‘quvchilar o‘z tengdoshlari orasida bo‘lib, ular uchun cheklangan ta‘lim olish imkoniyati yaratiladi. Bunda ularning rivojlanishi bilan bog‘liq holda kelib chiqqan muammolarni bartaraf etish nazarda tutiladi. O‘quv jarayoni va sinf xonasidagi shart-sharoitlar imkoniyati cheklangan o‘quvchilarning ehtiyojlariga muvofiq kelishi lozim. Bunday sharoitda ta‘lim jarayoni individuallashtirilgan, uning muddatlari esa cho‘zilgan bo‘ladi. Jumladan, ko‘zi ojiz o‘quvchilar uchun to‘qqiz yillik umumiy o‘rta ta‘lim jarayoni o‘n yil davom etishi mumkin. Masalan, tayanch harakat a‘zolarida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar uchun boshlang‘ich ta‘limning maqbul varianti sifatida umumiy o‘rta ta‘lim dasturlari yoki ruhiy jihatdan cheklangan o‘quvchilar uchun tuzilgan maxsus dasturlar yordamida amalga oshiriladi. Integratsiyaning bunday shakli samarali bo‘lib, imkoniyati cheklangan bolalarga ta‘lim berishda qiyoslash imkoniyati vujudga keladi. Bunda o‘quvchilarning nutqi, muloqot imkoniyatlari, xatti-harakatlaridagi muammolar tengdoshlariniki bilan solishtiriladi. Ruhiy jihatdan orqada qolayotgan imkoniyati cheklangan o‘quvchilardagi murakkab holatlar bilan oddiy holatlar orasidagi darajalanish sog‘lom sinfdoshlarinikiga ko‘ra boshqacha ko‘rinishga ega bo‘ladi. Shuning uchun ham o‘quv jarayonida bunday o‘quvchilar sinfdoshlaridan orqada qolishi yoki ulardan o‘zib ketishi mumkin. Bu o‘znavbatida o‘quv dasturlariga o‘zgartirishlar kiritish, o‘quvchilarga korreksion yordam ko‘rsatish, intellektual yuklamalarni ko‘paytirish, ularning imkoniyatlarini cheklamagan holda dastur doirasidan tashqariga chiqishni taqozo qiladi.

Imkoniyati cheklanmagan bolalar uchun inklyuziv ta‘lim berish rivojlanishida muammolar mavjud bo‘lgan o‘quvchilarni o‘z tengdoshlari bilan birgalikda o‘qitishni nazarda tutar ekan, mazkur

yoʻnalish aksariyat bolalar uchun umumiy oʻrta taʼlim maktablarida jismoniy va aqliy rivojlanishda orqada qolgan oʻquvchilar uchun maxsus sinflar ochish imkonini beradi. Bunday oʻquvchilarga muvaffaqiyatli taʼlim berish uchun mohirlik bilan tashkil etilgan maxsus pedagogik-psixologik qoʻllab-quvvatlash hamda ularni integrallashtirilgan sinflardagi oʻquvchilar sonini keskin kamaytirish talab etiladi. Inklyuziv taʼlimning ushbu varianti individual tarzda yakuniy natijalarni qoʻlga kiritishni taqozo qiladi. Shuning uchun inklyuziv taʼlimning sifatini aniqlash maqsadida muayyan parametrlar va koʻrsatkichlarni (indikatorlar) belgilab olish lozim.

Jahon taʼlimi amaliyotida taʼlim oluvchilar ehtiyojlariga moslashuvchan oʻquv muhitini yaratish, variativ oʻquv dasturlaridan foydalanishga boʻlgan ehtiyoj kunsayin ortmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining taʼlim sohasidagi siyosati yoʻnalishlaridan biri bolalarning alohida taʼlim ehtiyojlari xilma-xilligini hisobga olgan holda taʼlim berishni nazarda tutadigan inklyuziv taʼlim gʻoyalarini ishtirokchi davlatlar tomonidan keng amalga oshirilishini taʼminlash hisoblanadi. YUNESKOning ijtimoiy fanlar sohasidagi dasturlari inson huquqlari va erkinliklarini taʼminlashga qaratilgan bilimlar, standartlar hamda intellektual hamkorlikni rivojlantirishga yoʻnaltirilmoqda. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi qoidalarini amalga oshirishda gender tenglik, taʼlim olish huquqi kafolatlarini kuchaytirish mexanizmlarini amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Dunyoda kadrlar tayyorlash tizimining asosiy va hal qiluvchi bosqichi sifatida boshlangʻich taʼlimni innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish, taʼlim jarayonining tashkiliy, metodik komponentlarini, didaktik tizimini takomillashtirish boʻyicha qatori ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shu jihatdan oʻqituvchilarni taʼlimda alohida ehtiyojlari bor bolalar bilan ishlashga kasbiy tayyorlashning nazariy-pedagogik jihatlarini aniqlashtirish orqali inklyuziv

ta'lim samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich ta'limda sog'lom tengqurlari bilan birgalikda imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim olish ehtiyojini jahon standartlari asosida ta'minlashda tashkilotlararo maqsadli va amaliy natijalarga yo'nalgan hamkorlik hamda integrativ chora-tadbirlar taqozo etiladi. Ta'lim klasteri sharoitida barcha bolaga birdek sifatli ta'limni tashkil etishda o'qituvchining roli va mavqei, ota-onalar va keng jamoatchilikning pedagogik savodxonligini oshirish taqozo etiladi.

Inklyuziv ta'lim tamoyillari.

1. Inklyuziv ta'limning e'tirof etilishi tamoyili

1990 yildan buyon maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalari tizimida o'qitish borasida jahon miqyosida ko'plab deklaratsiyalar va qarorlar qabul qilindi. Ularni jahonning ko'plab davlatlari e'tirof etdilar. Ammo bugungi kunga qadar ularni hayotga joriy qilish borasida ko'plab muammolar mavjud. Ba'zi davlatlarda esa umumiy ta'lim borasida qonun yoki qarorlar qabul qilinganda nogiron bolalarning ta'lim masalasi cheda qolmoqda. Inklyuziv ta'limni tan olish faqatgina qonun chiqarishdan iborat emas. Inklyuziv ta'limni e'tirof etgan holda, aholi o'rtasida targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish eng birinchi galdagi masaladir.

2. Inklyuziv ta'limning barcha uchun ochiq bo'lishi tamoyili

O'tgan yigirma yil davomida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalari tizimida o'qitish borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi. Ammo inklyuziv ta'limi tizimini joriy qilish asosan shaharlar miqyosida bo'lib, qishloqlardagi hududlarda hamon maxsus ehtiyojli bolalar ta'limdan chetda qolib ketmoqda yoki ota-onalar nogiron farzandini shahardagi maxsus muassasalarga qatnashlarini ta'minlashda qiyinchiliklarga duch kelmokdalar.

3. Bog‘lanishning mavjud bo‘lishi tamoyili

Bog‘lanish so‘zining zaminida ommaviy binolarning sifati, ayniqsa nogiron bolalar uchun maktablarga kirishning oson bo‘lishi kabi omillar yotadi. Bola maktab binosiga (zinapoyalar aravachada yurishga moslashtirilmaganligi sababli) kira olmasligi yoki maktab xojatxonasi aravachada harakatlanuvchilarga moslashtirilmaganligi uchun oddiy maktabdan chiqarib tashlanmasligi kerak. Bu kabi qulayliklarni yaratish unchalik katta mablag‘ talab qilmaydi. Yangi maktab binosi nogiron bolalarning ehtiyojlarini e‘tiborga olgan holda qurilishi kerak. Albatta nogiron bolalar uchun qulayliklar me‘yorida rivojlanishdagi bolalar uchun hech bir muammo keltirib chiqarmaydi. Bog‘lanishlarni yaratish inklyuziv ta‘limning asosiy muammolarini hal etishga xizmat qiladi.

4. Markazlashtirilmagan bo‘lishi tamoyili

Bu tamoyilning mazmuni quyidagi ikkita aspekt yordamida ifodalanadi:

A) Inklyuziv ta‘lim xizmatlari umumiy ta‘lim tizimining integratsiya qilingan qismi bo‘lishi kerak.

B) Inklyuziv ta‘lim tizimidagi vazifalar mahalliy ta‘lim organlariga javobgarlik hamda boshqaruvni yuklash uchun markazlashtirilmagan holda olib borilishi kerak va imkoniyatlar mahalliy sharoitlarga moslashtirilishi lozim.

Optimal integratsiyaga erishish uchun markazlashtirilmagan bo‘lishi muhimdir. Bu ayniqsa qishloq sharoitlarida ayni muddao bo‘ladi. Inklyuziv ta‘limning vazifalari nogiron bolalarga o‘z otionalari bilan birga bo‘lish, ularga tengdoshlari kabi o‘zlariga yaqin bo‘lgan maktablarda ta‘lim olish imkonini beradi. Bu ularning shaxsiy sifatlarining shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Nogiron bolaning normal rivojlanishiga halaqit berish nogironlikdan ham og‘ir oqibatlariga olib kelishi mumkin.

5. Inklyuziv ta'limga kompleks yondashish tamoyili

Nogiron bolalarga nogiron deb faqatgina nuqson jihatidan emas, balki har tomonlama yondashish lozim. Bu maxsus ehtiyojli bolalar uchun ta'lim masalasini rejalashtirayotganda uning butun hayoti davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ehtiyojini hisobga olgan holda tuzishni talab etadi. Bundan tashqari inklyuziv ta'limda nogiron boladagi mavjud nuqsonlarni bartaraf etish, korrektsiyalash, kompensatsiya qilish bilan bir qatorda bilim, ko'nikmalarga ega qilish, kasb-hunarga o'rgatish nshlarini parallel ravishda olib borish talab etiladi. Bu tamoyilning mohiyatida maxsus ehtiyojli bolalarga ilk yosh davrida erta yondashish ham yotadi.

Maxsus ehtiyojli bolalar ta'limi boshlang'ich va o'rta maxsus ta'limni olishlari bilan yakunlanmasligi kerak. Nogiron bolalarning kasb-hunar ta'limi va oliy ta'limi ham amalga oshirilishi talab etiladi. Chunki inklyuziv ta'lim tizimining vazifalaridan biri maxsus ehtiyojli bolalarni har tomonlama rivojlantirish, ularning barcha huquqlarni ta'minlashdan iboratdir.

6. Inklyuziv ta'limda moslashuvchanlik tamoyili

Bu tamoyilning mazmuni shundaki, o'quv reja, dastur va darsliklar maxsus ehtiyojli bolalarning imkoniyatlariga moslashuvchan bo'lishi kerak. Bolaning maxsus ta'limga bo'lgan ehtiyojlari har qanday integratsiya faoliyatining asosini tashkil nishi kerak. Shaxs ehtiyojlarining darajalari va turlari har xil bo'lganligi tufayli bunday faoliyatlar moslashuvchan, o'zgaruvchan bo'lishi talab etiladi.

7. Malakaviylik tamoyili

Maxsus ehtiyojli bolalar inklyuziv tarzda o'qitilayotgan sinflarda yuqori malakali o'qituvchilarning dars berishi talab etiladi. Bundan tashqari inklyuziv sinf o'qituvchisi defektologiya sohasi bo'yicha ham malaka oshirgan bo'lishi kerak.

Inklyuziv ta'lim joriy qilingan maktablarda (muassasalarda) ta'lim jarayonini tashkil etish tamoyillari:

- maxsus ta'lim tamoyillari;
- korreksion yo'naltirilganligi;
- nuqsonni aniqlash, ta'lim berishda kompleks (klinik-genetik neyrofiziologiy psixologo-pedagogik) yondashish;
- nuqsonli funktsiyami erta aniqlab, tibbiy-psixologik jihatdan korrektsiyalash;
- umumiy o'rta ma'lumot berish, kasbga yo'naltirish va ijtimoiy hayotga tayyorlash;
- differentsial-tabaqalashtirish va alohida yondashish;
- ta'limning uzluksizligini ta'minlash.

Mamlakatimizda inklyuziv ta'limni ta'limoluvchilarning ijtimoiy ehtiyojlari va shaxsiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda, fan, ta'lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta'minlash asosida tashkil etishning huquqiy me'yorlari ishlab chiqilgan.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Inkluziv ta'lim tushunchasini ta'riflang.
2. Inkluziv ta'limning maqsadi nima?
3. Inkluziv ta'limning vazifalarini yoritng.
4. «O'zbekistonda inklyuziv ta'lim» loyihasi qanday amalga oshirildi?
5. Imkoniyati cheklangan o'quvchilarga ta'lim berish uchun qanday sharoit yaratish kerak?

1.2. IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALAR TURLARI VA ULARNI INKLYUZIV TA'LIMGA JALB ETISH

Bolalar bir-biriga o'xshamaydilar. Bir-biriga o'xshash bo'lgan bolaning o'zi mavjud emas. Bolalarning yoshlari bir xil bo'lsa-da, ular bir-biridan farq qiladi. Ba'zi bolalar injiq, ba'zilar esa, aksincha xushchaqchaq, ba'zilari yaxshi kuylaydi, ba'zilari esa, aksincha ashula ayta olmaydilar. Bu ro'yxat davom etaverishi mumkin.

Bola dunyoga kelgan kunlaridan boshlab ko'radi, eshitadi, biror narsa tekkanini, og'riq, issiq, hid va ta'mni his etadi.

Tevarak-atrofdagi borliqni bilish-sezish va idrok qilishdan, ya'ni voqelikdagi narsa va hodisalarning bola ongida aks etishidan boshlanadi.

Bolaning idroki hayotining dastlabki yillaridayoq ancha takomillashadi va ikki yoshida u buyumlarning rangi, shakli, kattakichikligiga qarab bir-biridan farq qila boshlaydi, tanish ohangni ajratadi va hokazo. Unda xilma-xil sensor qobiliyatlar: ko'rish va ko'zdan kechirish, tinglash va eshitish, buyumlarni tashqi belgilariga qarab ajratish, ko'zi ko'rayotgan va eshitayotgan narsaga taqlid qilish qobiliyati rivojlanib boradi.

Bola turli taassurotlar olib turishi – buyumlarni ko'rishi, ushlab bilishi, kattalarning ishlarini kuzatishi, xilma-xil tovushlarni eshitishi kerak. Bu bolalarning sensor rivojlanishlari uchun zarur shartdir. Sensor qobiliyatlarning o'z vaqtida rivojlanishi esa bolalarning aqliy tarbiyasi uchun zamin yaratadi.

Diqqat, xotira, intilish, qiziqish va boshqa shu singari ruhiy jarayonlar bolaning aqliy rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega.

Bola nutqining o'z vaqtida va to'g'ri rivojlanishi aqliy rivojlanishining asosidir. Nutq ruhiy jarayon: idrok, xotira va boshqalarning rivojlanishiga, bolalarning faoliyatiga katta ta'sir

ko'rsatadi. Bolalar nutqi rivojlanishni boshlashi bilan kattalar so'zlarining tarbiyaviy vosita sifatidagi roli ortib boradi.

Bola shaxsining tarkib topishi hayotining birinchi kunlaridanoq boshlanadi. Bola har kuni ko'rgan va eshitganlari asosida borliqqa va tevarak-atrofdagi kishilarga o'z munosabatini bildiradi, kattalarning xatti-harakatlari, ishlariga, sodir bo'layotgan voqealarga bolaning beradigan bahosi, kishilarga bo'lgan munosabati - bularning hammasi bola ma'naviy qiyofasining shakllanishiga ta'sir etadi.

Bolaning xoh ona qornida, xoh tug'ilganidan keyin rivojlanib borishi uchun zarur bo'lgan ma'lum shart-sharoitlarning buzilishi turli xil anomaliyalarga, ya'ni jismoniy yoki ruhiy rivojlanishidagi nuqsonlar, kamchiliklarga olib kelishi mumkin.

Korreksion pedagogika fanida imkoniyati cheklangan bolalar-ning turli xil toifalari ustida ish olib boriladi.

Ular quyidagilardir:

- eshitish kamchiliklariga ega bo'lgan bolalar (kar, zaif eshituvchi bolalar, kech kar bo'lib qolgan bolalar);
- ko'rish qobiliyati zaif (ko'r, zaif ko'ruvchi bolalar);
- aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar;
- nutqiy nuqsonlari bor bolalar;
- harakat-tayanch a'zolarida kamchiliklari bo'lgan bolalar;
- ruhiy rivojlanishi sust bolalar;
- mujassam kompleks nuqsonli ko'r-kar-soqov bolalar;
- rivojlanishida murakkab ko'p nuqsonli bolalar;
- autizm sindromiga chalingan bolalar.

Imkoniyati cheklangan bolalar me'yorda rivojlangan tengdoshlari orasida inkluziv ta'limda yoki ixtisoslashtirilgan ta'lim-tarbiya muassasalarida tarbiyalanishi va o'qitilishi maqsadga muvofiq. Bolaning umumiy rivojlanishiga har tomonlama kuchli ta'sir etgan nuqsonlarga uni imkoniyati cheklangan bola deb hisoblashga asos

bo'lishi mumkin. Masalan, bolaning faqat chap qulog'i eshitsayu, bu nuqson uning har tomonlama rivojlanishiga ta'sir etmaydigan, u maktab tengdoshlari qatori o'zlashtiradigan bo'lsa, u imkoniyati cheklangan bolalar toifasiga kirmaydi. Katta yoshdagi kishilarda ma'lum sabablarga ko'ra paydo bo'lgan nuqsonlar ham ularning umumiy rivojlanishiga ta'sir etmasa, bu kishini imkoniyati cheklangan deb hisoblash mumkin emas.

Imkoniyati cheklangan bolalarning jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida kuzatiladigan og'ir, keskin o'zgarishlar bola shaxsining tarkib topishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun bunday bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish uchun maxsus sharoit yaratilishi kerak, ya'ni ular maxsus ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim muassasalari va maktablarda yoki me'yorda rivojlangan tengdoshlari orasida hamma qatori va agarda kerak bo'lsa, maxsus dastur va darsliklar asosida o'qitilishi va tarbiyalanishi zarur, ular alohida yordamga muhtoj.

Har qanday imkoniyati cheklangan bolada kuzatiladigan nuqson markaziy yoki periferik nerv sistemasidagi organik yoki funksional o'zgarishlarga aloqador bo'lishi mumkin.

Bola rivojlanishidagi turli xil kamchiliklar noqulay muhit, noto'g'ri tarbiya, ta'lim natijasida ham paydo bo'lishi mumkin. Masalan, noqulay oilaviy sharoit, pedagogik qarovsizlik, o'qituvchining bolaga noto'g'ri munosabati va boshqa ko'pgina sabablar bola rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatib, uning dastur materiallarini yaxshi o'zlashtira olmasligiga, ulgurmovchi o'quvchilar orasiga qo'shib qolishiga sabab bo'ladi. Shunday bo'lsada, biz bunday bolani imkoniyati cheklangan bolalar toifasiga kiritmaymiz, chunki uning rivojlanishidagi kamchiliklar organizmdagi qanday bo'lmasin biror organik yoki funksional patologik o'zgarishlarga bog'liq bo'lmay, balki boshqa sabablardan kelib chiqqan.

Ota-ona, tarbiyachi va o'qituvchilar bunday bolalarni imkoniyati cheklangan bolalardan farqlay oladigan bo'lishlari kerak.

Kelib chiqish sabablariga ko'ra har qanday nuqsonli rivojlanish tug'ma yoki turmushda orttirilgan bo'lishi mumkin.

Tug'ma nuqsonlar ko'p jihatdan homilador onaning sog'lig'i va yashash sharoitiga bog'liq. Ona qornidagi homilaning rivojlanishiga infeksiya, intoksikatsiya, shikastlanish va boshqa omillar ta'sir etishi mumkin. Onaning homiladorlik davrida turli xil kasalliklar bilan og'rishi, o'zboshimchalik bilan turli dori-darmonlarni bilar-bilmas iste'mol qilishi bolaning nuqsonli bo'lib tug'ilishiga sabab bo'lishi mumkin.

Tug'ma nuqsonlar genetik, ya'ni irsiy omillar ta'siriga ham bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, eshitish, ko'rish analizatori faoliyatining buzilishi, aqliy zaiflikning nasldan bolaga o'tishi ham kuzatiladi (fenilketonuriya, Daun sindromi, rezus faktorning mos kelmasligi va boshqalar).

Ota-onalarning alkogolizmi, narkomaniyasi, toksikomaniyalari ham bolaning nuqsonli bo'lib tug'ilishiga olib kelishi mumkin.

Turmushda orttirilgan nuqsonlar bola organizmiga tug'ilish vaqtida va undan keyingi davrlarda zararli omillar ta'sir etishi natijasida vujudga keladi. Tug'ruq vaqtida miya shikastlanishi, bolaning kindigi o'ralib, bo'g'ilib qolishi (asfiksiya) va boshqalar, ba'zan uning nuqsonli rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

Bolaning ilk yoshligida (uch yoshgacha) turli kasalliklar bilan og'rishi, masalan, meningit, meningoensefalit, otit, makraziy nerv sistemasining shikastlanishi va boshqa shu singari dardlarni boshidan kechirishi ham nuqsonli rivojlanishiga sabab bo'lishi mumkin.

Mamlakatimizda bolalarning jismoniy yoki ruhiy rivojlanishidagi nuqsonlarning oldini olish yuzasidan ko'pgina choralar ko'rilmoqda, bu sohada anchagina yutuqlarga ham erishildi. O'zbekistonda

aholini davolash-profilaktikasi kengaygani hamda meditsina sohasidagi katta yutuqlar munosabati bilan imkoniyati cheklangan bolalar soni nisbatan kamaydi. Bolalarning chechak, o‘lat, tif, vabo, traxoma, qizamiq va bolalarga xos boshqa yuqumli kasalliklar orqasida imkoniyati cheklangan bo‘lib qolish hodisalari uchrab turadi. Irsiy omillar hamda intoksikatsiya va organizm shakllanayotgan paytda bosh miya, analizatorlarning zararlanishiga olib boradigan boshqa sabablar tufayli bolaning imkoniyati cheklangan bo‘lib qolish hollari hali ham uchrab turadi.

KO‘RISHIDA NUQSONI BO‘LGAN BOLALAR

Ko‘rish bolaning hayotiy faoliyatida va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ko‘rishdagi nuqsonlar bolaning ruhiy, jismoniy rivojlanishida ikkilamchi nuqsonlar kelib chiqishiga olib keladi. Tiflopedagogika fanida ko‘rish nuqsoni darajasiga hamda o‘quv materialni idrok qilishga ko‘ra quyidagi guruhlar farqlanadi:

- Ko‘r va deyarli ko‘r (qisman ko‘ruvchi) bolalar. Ko‘rish o‘tkirliги 0 dan 0,004 gacha. Bu bolalar umuman ko‘rmaydilar, ko‘rish imkoniyati kam saqlangan. Mashg‘ulotlarda ular asosan o‘quv materialini sezish, eshitish idroki asosida o‘zlashtiradilar. Brayl tizimi bo‘yicha o‘qiydi va yozadilar. Ba‘zi bir bolalar saqlangan ko‘rish imkoniyatidan o‘qish va yozishda foydalanishlari mumkin.
- Zaif ko‘ruvchi bolalar. Zaif ko‘ruvchi bolalarning ko‘rish o‘tkirliги tuzatish (korreksiya) ko‘zoynaklari bilan 0,06 dan 0,09 gacha. Bu bolalarda odatda ko‘rishda murakkab nuqsonlar kuzatiladi. Ko‘rish o‘tkirliги pastliги bilan bir qatorda ayrim bolalarda ko‘rish maydoni toraygan, fazoviy idrok buzilgan bo‘lishi ham mumkin. Bularning barchasi o‘quv materialini idrok etish, o‘zlashtirishga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ushbu toifa-

dagi bolalar maxsus sharoitda, maxsus usul, uskunalari, texnika va optik vositalar yordamida o'qitilishi maqsadga muvofiqdir.

- Zaif ko'ruvchi bolalar. Ko'rish o'tkirligi tuzatish ko'zoynaklari bilan 0,1 dan 0,3 – 0,4 gacha. Ma'lum sharoitlarda ular ko'rish orqali erkin o'qib, yozishlari mumkin, buyumlarni ko'rib idrok etadilar, katta fazoviy doirada ko'rib mo'ljal oladilar.

Ko'rish analizatori yordamida dunyoni idrok etish bolaning ruhiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Tevarak-atrof haqidagi eng kuchli taassurotlar ko'z bilan idrok etiladi. Bola ko'rish qobiliyati orqali narsalarning rangi, shakli, hajmi, harakati, uzoq-yaqinligi, fazodagi o'rni haqida tasavvurga ega bo'ladi.

Ma'lumki, ko'rish analizatori nurlarni qabul qiluvchi qism – ko'z olmasi (soqqasi) va uning yordamchi apparatidan ko'zga tushgan tasvirni avval po'stloq osti markazlariga, keyin esa oliy ko'ruv markazlari joylashgan katta miya po'stlog'iga (ensa bo'laklariga) yetkazib beradigan o'tkazuvchi yo'llardan tashkil topgan. Ana shu analizatorning har qanday qismlaridagi o'zgarishlar bolaning ko'rish qobiliyatiga albatta ta'sir ko'rsatadi.

Tiflopedagogikada ko'zi ojiz bolalar ko'r (so'qir), yaxshi ko'ra olmaydigan, ko'zi xira, zaif ko'ruvchi bolalar guruhiga bo'linadi. Ko'r bolalarning ko'rish qobiliyati keskin kamaygan (total ko'rlik) yoki korreksiya qo'llanilganida (ko'zoynak tutilganda) ham ko'rish o'tkirligi 0,04 gacha pasaygan, ya'ni bunday bolalar amalda ko'r bo'ladi. Zaif ko'ruvchi bolalarda ko'rish o'tkirligi 0,05 dan to 0,4 gacha bo'lishi mumkin. Ushbu guruhdagi bolalar tevarak-atrofnii ko'rish analizatori orqali idrok etadi.

Ko'rishga aloqador nuqsonlar kelib chiqish sabablariga ko'ra tug'ma va orttirilgan bo'ladi. Tug'ma nuqsonlar sabablari orasida irsiy kasalliklar (masalan, tug'ma kataraktaning ba'zi shakllari va boshqalar), homilador ayolning toksoplazmoz, qizilcha kasalliklari

bilan og‘rishi, homila ko‘rish organlarining embrional rivojlanish paytda zararlanishi, miya o‘smasi va shu kabi kasalliklar katta rol o‘ynaydi.

Orttirilgan ko‘rish anomaliyalari hozirgi kunda nisbatan kam uchraydi. Aholiga davolash-profilaktika, oftalmologiya yordamining yaxshilangani tibbiyot sohasidagi katta yutuqlar qo‘lga kiritilgani munosabati bilan zaif ko‘ruvchi bolalar ancha kamaydi. Traxoma, chechak, so‘zak, ko‘z sili, skarlatina va boshqa kasalliklar oqibatida bolalarning ko‘r yoki zaif ko‘ruvchi bo‘lib qolish hodisalariga deyarli tamomila barham berildi.

Ko‘z ojizligi, ya’ni ko‘rish nuqsonlari zo‘rayib boradigan va bir xil turadigan (muqim) bo‘ladi. Zo‘rayib boradigan xili kun sayin og‘irlashib, bora-bora ko‘rlikka olib keladi. Muqim xili esa turg‘un bo‘ladi, bolaning ko‘rish darajasi doim bir xilda turaveradi. Ko‘rish qobiliyatining zo‘rayib boradigan zaifligi, ko‘ksuv, ya’ni glaukoma kasalligi (ko‘z ichki bosimining ko‘tarilib ketishi) ko‘ruv asabi atrofiyasi, to‘r parda (ko‘zning yorug‘likni qabul qiladigan qismi) distrofiyasi (aynishi)ga bog‘liq bo‘lib, bolaning har qanday rivojlanish davrida vujudga kelishi mumkin. Gigiyenik talablarga rioya qilmaslik refraksiya anomaliyalar bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘z kamchiliklari zo‘rayib borishiga ham olib keladi (faqat yaqindan yoki uzoqdan ko‘rishga).

Yosh go‘daklarda ba’zan ko‘zga oid tug‘ma nuqsonlar ham uchraydi: kriptoftalm – ko‘z olmasi, qovoqlarining tug‘ilishdan rivojlanmay qolgani; mikroblefaron – ko‘z qovoqlar kaltaligi tufayli ko‘zning yumilmay turishi, koloboma – ko‘z qovoqlarining nuqsoni va boshqalar shular jumlasidandir. Bunday kamchiliklarning ko‘pchiligini jarrohlik yo‘li bilan davolab, ularni bartaraf etsa bo‘ladi.

Ko‘zi ojiz, so‘qir bolalar ko‘r tug‘ilgan va ko‘r bo‘lib qolgan bolalar deb ikki guruhga ajratiladi. Birinchi guruhga tug‘ilishdan

ko'zi ojiz va tug'ilganidan so'ng to uch yoshgacha bo'lgan davr ichida ko'rish qobiliyati buzilgan bolalar kiritilsa, ikkinchisiga keyinchalik ko'zi ko'r bo'lib qolgan bolalar kiritiladi, bunday bolalar xotirasida ko'rish tasavvurlari qolgan bo'ladi. Ko'rish qobiliyatining og'ir shakldagi buzilishlari bolaning xarakterida, psixikasida ikkilamchi asoratlar paydo bo'lishiga olib keladi.

Ko'rish nuqsonlarining eng ko'p tarqalgan shakllaridan biri – refraksiya anomaliyalaridir. Ularga yaqin ko'rish (miopiya)ning turli darajasi, gipermetropiya, uzoqni ko'rish yoki yaqin ko'rish astigmatizmi kiradi.

Refraksiya anomaliyalari, ya'ni nurlarni sindiruvchi fokus ko'z turi oldida bo'ladi. Yaqin ko'rishda (miopiya) bola uzoqdagi buyumlarni noaniq ko'radi. Yaqin ko'rishda xarita, jadvallar, sayr vaqtida uzoqdagi buyumlarni kuzatish, o'qish, yozish, mehnat darslarida bajariladigan ishlar, rasmlarni o'zlashtirishda qiyinchiliklar kuzatiladi. Yaqin ko'rish ko'zoynaklar yordamida to'g'rilanadi. Yaqin ko'ruvchi bolalarga boshni uzoq egib turish, tez engashish, og'ir ko'tarish, tana silkinishlari, mayda obyektlar bilan uzoq ishlash taqiqlanadi.

Uzoqdan ko'rishda – buyumlarni ko'zdan yiroqda ko'radi, ko'zga yaqin buyumlarni idrok etishda qiynaladi. Bunday bolalar mayda obyektlarni ko'rib o'rganishga mo'ljallangan darslarda juda qiynaladilar va o'qish, yozish hamda tarqatma material bilan ishlashda qiyinchilikka uchraydilar. Uzoqdan ko'rish maxsus korreksiya ko'zoynaklari bilan to'g'rilanishi mumkin. Ularga jismoniy vazifalarni bajarish taqiqlanmaydi. Yaqin obyektlar bilan uzoq ishlash taqiqlanadi.

Ba'zi bolalarda ambliopiya kuzatiladi. Ushbu nuqson ko'rishdan foydalanmaslik natijasida rivojlanadi. Bunda ikki tomonlama g'ilaylik hamroh bo'lishi mumkin. Ambliopiyada ko'zning ko'rish va

kuzatish qobiliyati buziladi. Bu esa o'qish va yozish, rasm chizish, rasmlarni kuzatish, ko'rish, geografik va tarixiy xaritalarni o'rganishda qiyinchilik tug'diradi.

Nistagm – ko'zning beixtiyor, ritmik takrorlanuvchi harakatlari. Ko'zning ortiqcha harakatlari natijasida ko'rilayotgan tasvir yoyilib ko'rinadi. Nistagmda bola ko'rayotgan obyektga ko'rish diqqatini jamlashda qiynaladi. Bu qiyinchiliklar, ayniqsa harakatdagi dinamik idrokni qiyinlashtiradi.

Astigmatizm, ko'pincha uzoq va yaqindan ko'rishning buzilishi qo'shib keladi. Shox pardaning shakli buzilishi natijasida nurlar noto'g'ri sindiriladi.

Astigmatizmi bor bolalar setchatkasida vertikal, gorizontal va boshqa yo'nalishdagi qiyshiq idrok kuzatiladi va natijada noto'g'ri tasvir paydo bo'ladi.

Ko'rish nuqsonlarining yana boshqa shakllariga katarakta, ko'rish asabi atrofiyasi, albinizm, mikroftalm va boshqalarni kiritish mumkin.

Ko'rish nuqsonlarining qay darajadaliigi ko'zning sindiruvchi sohalarining holatiga bog'liq (shox parda, gavhar).

Katarakta – ko'z gavharining loyqalanishi (pomutneniye). Bunda gavharni jarrohlik yo'li bilan olib tashlash va yangisini qo'yish mumkin.

Afaksiya – gavharning yo'qligi.

Shox pardaning vazifasi – nurlarni sindirish. Afaksiya kasalligida va gavhar siljib ketgan bolalar jismoniy vazifalardan cheklanishi, tez harakatlar, og'ir ko'tarish, tana silkinishlaridan himoya qilinishi zarur. Shox parda (rogovitsa)ning tiniqligi buzilishi ham ko'rish nuqsoniga olib kelishi mumkin. Uning sindiruvchi faoliyati me'yordan past darajada bo'lganligi tufayli, bola buyumlarni aniq ko'ra olmaydi.

Zaif ko'ruvchi bolalarda ko'rish asabining qisman atrofiyasi, ko'z to'r qobig'ining turli turg'un o'zgarishlari tez-tez uchrab turadi. Bunga turli miya kasalliklari: meningit, meningoensefalit va boshqalar sabab bo'lishi mumkin. Ko'rish atrofiyasi esa bosh miya jarohatlari, ko'z to'r pardasi kasalliklari, miya shishlari, ko'rish nevriti natijasida ham kuzatilishi mumkin. Bunda ko'z markaz bilan bog'lanmaydi. Ko'rish atrofiyasi davolanmaydi. Biroq undan kelib chiqadigan ikkilamchi nuqsonlarni oldini olish, davolash muhim. Ko'z atrofiyasi bor bolalar doimiy ravishda izchillik bilan davolanishi lozim. Ularni charchatib qo'ymaslik uchun mashg'ulotlarda uzluksiz ko'z bilan ishlash 5 – 10 daqiqadan oshmasligi lozim.

To'r pardaning eng ko'p tarqalgan tug'ma kasalliklariga pigmentli retinit, albinizm, to'r pardaning ko'chishi kiradi.

Pigmentli retinit – to'r pardadagi tayoqchalar faoliyatining buzilishi. Natijada kolbachalar faoliyati ham buziladi. Bu esa ko'rish maydonining torayishiga yoki ko'rishning butunlay yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Kasallik davolanmaydi.

Albinizm – to'r pardada pigment. Natijada kishining ko'zi qizil, sochi va tanasi oq bo'lishi mumkin. Ularga yorug'lik to'suvchi ko'zoynak taqish, quyosh nurlaridan saqlanish tavsiya etiladi.

To'r pardaning ko'chishi – to'r parda tashqi qobig'ining oqib tushishi. To'r parda tarang tortilib turgan yuqori miopiyali kishilarda to'r pardaning ko'chishiga moyillilik bor. Ular og'ir ko'tarish, jismoniy mashqlardan saqlanishi lozim. Uzluksiz ishlash ular bilan 5 daqiqadan oshmasligi kerak.

Glaukoma – ko'z ichki bosimining ko'tarilishi.

Mikroftalm – ko'z olmosining kichrayishi.

Ko'zi ojiz bolalar bilan barcha ishlar ularning ko'rish tasavvurlarini tiklash asosida olib boriladi va bunda ma'lum natijalarga erishish mumkin bo'ladi. Har holda bola rang, shakl va boshqalarni

bir qadar eslab qoladiki, bu tegishli tushunchalar hosil qilishni osonlashtiradi. Ko‘z ojizligi qancha kech paydo bo‘lgan bo‘lsa, bolaning tevarak-atrof haqidagi tasavvurlari shuncha boy va ularni mustahkamlash, takomillashtirish, kengaytirish shunchalik oson bo‘ladi.

Ko‘rish qobiliyati keskin kamaygan ko‘zi ojiz bolalar maxsus tashkil etilgan maktablarda yoki sog‘lom tengdoshlari orasida ta‘lim olishlari kerak. Bu maktablarda sog‘lom analizatorlarning faol faoliyati asosida (tuyg‘u va eshitish, boshqa sezgi analizatori) ko‘rish analizatori faoliyatini qoplash ishlari olib boriladi. Maxsus ta‘lim-tarbiya ishlari ko‘rish qobiliyatining zaifligi natijasida paydo bo‘lgan ikkilamchi psixik asoratlarning oldini olish, ularni bartaraf etish, korreksiyalashga qaratiladi. Bolada mustaqil hayot uchun zarur bo‘lgan barcha bilim, ko‘nikma hamda malakalar shakllantirib boriladi.

Zaif ko‘ruvchi bolalar tevarak-atrofnini ko‘rish analizatori orqali idrok etadilar. Ular ham ko‘rish qobiliyati zaif bolalar uchun tashkil etilgan maxsus maktabda yoki ko‘rlar maktabi qoshidagi maxsus sinflarda sog‘lom tengdoshlari orasida ta‘lim olishlari kerak. Biroq bunday bolalar aksari ommaviy maktablarda o‘qishni boshlashi ma‘lum. Bir necha yil muvaffaqiyatsiz ravishda, qiynalib o‘qigach, ular maxsus maktabga yuboriladi. Bunday bolalarni tarbiyachi va o‘qituvchilar sog‘lom tengdoshlaridan ajratib olib, iloji boricha vaqtli maxsus maktablarga jo‘natishlari yoki inkluziv ta‘limni tashkil etishlari kerak. Ko‘rish qobiliyati zaiflashgan bolalar satrlarni yaxshi ajrata olmaydilar, shakli o‘xshash narsa, harflarni bir-biri bilan adashtirib yuboradilar, natijada o‘qish va yozishda ko‘p xatolarga yo‘l qo‘yadilar. Raqamlarni bir-biridan yaxshi ajrata olmaslik oqibatida hisoblashda va matematika masalalarini yechishda qiynaladilar. Ular doskaga yozilganlarni, jadval, sxema va boshqa tasvirlarni yaxshi ko‘rmaydilar, ko‘rish bilan bog‘liq ishni bajarish vaqtida tez charchab qoladilar.

Noto'g'ri muhit, noqulay sharoit bolaning ko'rish qobiliyati keskin pasayib borishiga olib kelishi mumkin.

Tarbiyachi va o'qituvchilar ko'rish qobiliyati zaif bolalarni o'z vaqtida oftalmolog huzuriga maslahatga yuborishlari kerak.

Oftalmolog bolani tekshirib, kerak bo'lsa unga korreksiya qiladigan ko'zoynak taqib yurishni tavsiya etadi va bola qayerda ta'lim olishi kerakligini aniqlaydi. Ko'zoynak taqib yurishi kerak bo'lgan bolalarga bog'cha va maktab sharoitida to'g'ri sanitariya-gigiyena sharoitlari yaratilishi zarur. Bolaning ish o'rni to'g'ri va yetarli darajada yoritilgan bo'lishi lozim. Bola doska, jadval, kartada chizilgan tasvirlar va boshqa o'quv materiallarini qanchalik aniq ko'rayotganiga e'tibor beriladi. Anomal refraksiyali bolalarning ko'zi tez charchab qolishini hisobga olib, dars vaqtida ularga ish turlarini mumkin qadar o'zgartirib turish, ko'z qadash bilan bog'liq bo'lgan ishlar, topshiriqlar hajmini g'oyat jiddiy nazorat qilib borish zarur.

Ko'z o'tkirligi 0,05 dan to 0,4 gacha bo'lgan zaif ko'ruvchi bolalar maxsus bog'cha va maktablarda ta'lim-tarbiya olishadi. Bu joylarda o'quv ishlari ko'rish asosida olib boriladi, ammo turli texnik va kattalashtiruvchi optik vositalardan, yirikroq harflar bilan bosib chiqarilgan darsliklardan, maxsus yoritqichlardan va hokazolardan foydalaniladi. Maxsus maktabning asosiy vazifalaridan biri – bolalarda saqlanib qolgan ko'rish imkoniyatlaridan o'qish jarayonida to'g'ri foydalanish va bularni rivojlantirish, ko'rish qobiliyati pasayib ketmasligi uchun shart-sharoit yaratish, oliy ruhiy jarayonlarni tarbiyalab, bolaning bilim faoliyatini rivojlantirish, kengaytirish, bolada ko'rish qobiliyati zaifligi natijasida paydo bo'lgan ikkilamchi ruhiy asoratlarni bartaraf etish va boshqalardir.

Maxsus maktablarni bitirgach, ko'rish qobiliyati zaif bolalar jumhuriyat ko'rlar jamiyati qoshidagi muassasalarda ishlaydilar,

intellektual faoliyat bilan shug'ullanadilar (yozuvchi, shoir, oliy va o'rta maktab o'qituvchilari, musiqachi va boshqalar bo'lib).

Shunday qilib, ko'rish qobiliyati zaif bolalarni ta'lim-tarbiya yo'li bilan rivojlantirib borish imkoniyatlari juda katta, to'g'ri tashkil etilgan kompensator, korreksion chora-tadbirlar natijasida ular hayotda o'z o'rnini topib ketishlari mumkin.

ESHITISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALAR

Nutq – murakkab ruhiy faoliyatdir. U ruhiy jarayonlarning tarkib topishiga va bolaning umuman barkamol bo'lib o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Nutq eshituv organlari vositasi bilan idrok etishga asoslangan bo'lib, atrofdagilarga taqlid etish yo'li bilan rivojlanib boradi. Og'zaki nutqning shakllanishida eshituv analizatori, nutqni harakatga keltiruvchi analizator ishtirok etadi. Nutqni harakatga keltiruvchi analizator eshituv analizatori bilan mahkam bog'langan holda ishlaydi, eshituv analizatorining rivojlanish darajasi esa ko'p jihatdan talaffuzga bog'liq. Bola nutqining o'sib borishi tovushlar talaffuzi, fiziologik va fonematik eshitishning kamol topib borish darajasi bilangina xarakterlanib qolmay, balki eng muhimi – o'z nutqi va atrofdagilar nutqidagi so'zlarning tuzilishini, tovush tarkibini farqlay olish qobiliyati bilan ham xarakterlanadi. So'z tarkibini anglab olishdan iborat bu qobiliyat grammatik va leksik komponentlarning rivojlanishida ham muhim ahamiyatga ega.

Ikkala signal sistemasi, shuningdek, idrok bilan so'zning o'zaro aloqada bo'lishi aqliy rivojlanishning asosini tashkil etadi.

Defektologlarning (T.A.Vlasova, R.M.Boskis, D.V.Neyman va boshqalarning) bergan ma'lumotlariga ko'ra, eshitishida nuqsonlari bor bolalarning rivojlanish darajasi shu nuqsonning bola hayotining qaysi davrida paydo bo'lganligiga va og'ir-yengilligiga bog'liq. Surdopedagogikada eshitishida nuqsonlari bor bolalar kar, zaif eshi-

tuvchi, keyinchalik zaif eshituvchi bo‘lib qolgan bolalar guruhiga bo‘lib o‘rganiladi. Tug‘ma hali tili chiqmagan go‘daklik davrida ikkala quloqning mutlaqo eshitmasligi kar-soqovlikka olib keladi. Eshitish qobiliyatining qisman buzilishi natijasida nutqiy nuqsonga uchragan bolalar zaif eshituvchi bolalar guruhiga kiritiladi. Nutqi rivojlanib, shakllanib olgandan so‘ng yaxshi eshitmaydigan bo‘lib qolgan bolalar keyinchalik zaif eshituvchi bo‘lib qolganlar guruhiga kiradi. Bu nuqson nutq tarkib topganidan so‘ng vujudga kelsa ham, quloqdagi nuqson tufayli eshitishda xos kamchiliklar bo‘laveradi.

Turg‘un eshitish nuqsonlari kelib chiqish sabablariga ko‘ra tug‘ma va orttirilgan bo‘lishi mumkin.

Kar bolalarning 25 – 30 foizida eshitish nuqsonlari tug‘ma bo‘ladi. Bunga sabab: onaning homiladorlik davrida turli kasalliklar, masalan, gripp bilan kasallanishi, ota-onalarning ichkilik ichib turishi, onaning homiladorlik davrida bilar-bilmas dori-darmonlarni iste‘mol qilishi (ayniqsa, streptomitsin, xinin singari dorilarni), homilaning shikastlanishi; irsiyat, genetik faktorlar (quloq tuzilishidagi patologik o‘zgarishlar bo‘lishi, masalan, eshitish yo‘li atrofiyasi).

Eshitishdagi orttirilgan nuqsonlar quloq yoki eshitish analizatorining tuzilishidagi kamchiliklardan kelib chiqishi mumkin. Bunga oliy asab markazi, o‘tkazuvchi yo‘llar yoki quloqning o‘zidagi o‘zgarishlar sabab bo‘ladi. Bolaning ilk yoshida otit, parotit (tepki), meningit, meningoensefalit, qizamiq, qizilcha, gripp kasalliklari bilan kasallanishi ba’zi hollarda kar-soqovlik yoki turli darajalardagi zaif eshitishga olib kelishi mumkin. Hozirgi kunda ekologiya masalalarining keng o‘rganilishi eshitish nuqsonlarining oldini olishda ham katta ahamiyatga ega. Eshitish analizatoriga turli zaharli kimyoviy dorilar juda kuchli ta’sir etib, ayniqsa analizatorning o‘tkazuvchi asab tolalarini ishdan chiqaradi, natijada bola yaxshi eshita olmaydigan bo‘lib qoladi.

Eshitish nuqsonlariga ega bo'lgan bolalar alohida yordamga muhtoj bolalar kategoriyasiga kiradi, chunki bu nuqson bolaning umuman rivojlanib, kamol topib borishiga, dastur materiallarini o'zlashtirishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Eshitish nuqsonlari bor bolalar maxsus sharoitda, maxsus usullar bilan o'qitilishi va tarbiyalanishi kerak. Eshitish nuqsonlarining yengil darajalari ham bolaning har tomonlama rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi, bog'cha va maktab dasturlarini o'zlashtirishda bir qator o'ziga xos qiyinchiliklar kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Kichik yoshdagi bolalarning eshitish qobiliyati nutqi rivojlangandan so'ng, masalan, ikki yoshida yo'qolganida ham karlik natijasida bola atrofdagilar nutqini eshitmaydi va hattoki, bilganlarini ham asta-sekin unutadi, boladagi karlik bilan soqovlik qo'shib u karsoqov bo'lib qoladi. Bolaga o'z vaqtida maxsus yordam ko'rsatilmasa, unda aqli zaiflik belgilari ham paydo bo'ladi. Biroq nuqsonning o'rnini to'ldirib, boshqaruvchi jarayonlarni faollashtiruvchi maxsus, korreksion rostlaydigan sharoit boladagi nuqsonlarni bartaraf etib, ularning ham nutqiy rivojlanishini, ham umumiy, aqliy rivojlanishini ta'minlaydi.

Zaif eshituvchi bolalar uchun maxsus tashkil etilgan maktabgacha tarbiya muassasasi hamda maktab-internatda barcha zarur shart-sharoitlar mavjud. Maxsus muassasalardagi tarbiyachi va o'qituvchilar bunday bolalarning tegishli ta'lim-tarbiya olishlariga yordam berishlari kerak.

Yuqorida qayd etilganidek, surdopedagogikada eshitish qobiliyati zaif bolalarga kar-soqov, tug'ma hamda keyinchalik zaif eshituvchi bo'lib qolgan bolalar kiradi. Zaif eshituvchi bolalar o'z navbatida eshitish qobiliyatining nechog'liq buzilganiga qarab yengil, o'rta va og'ir darajali kamchiligi bor bolalarga bo'linadi.

Yengil darajadagi zaif eshituvchi bolalar ovoz bilan gapirilgan nutqni 6 – 8 m masofadan ovoz chiqarmay, shivirlab gapirilgan gapni quloq suprasidan 3 – 6 m masofada eshitadi.

O‘rta darajadagi zaif eshituvchi bolalar ovoz chiqarib gapirilgan gapni 4 – 6 m, ovozsiz pichirlab gapirilganini 1 – 3 m masofadan eshitadi.

Og‘ir darajali zaif eshitishda bola o‘rta me‘yorda ovoz bilan gapirilgan gapni quloq suprasidan 2 m, shivirlashni 0,5 m masofadan eshitadi, xolos.

Zaif eshitishi natijasida bola nutqida bir qator kamchiliklar kuzatiladi: lug‘atining kambag‘al bo‘lishi, grammatik komponent rivojlanmagan – gap ichida so‘zlarni tashlab ketish, so‘zlarni noto‘g‘ri ishlatish, ularni o‘zaro bog‘lay olmaslik, kelishik, so‘z yasovchi, so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalarni ishlata olmaslik; tovushlarni noto‘g‘ri talaffuz qilish-o‘xshash, jarangli-jarangsiz undoshlarni bir-biri bilan adashtirish, tushirib ketish va boshqalar shular jumlasidandir.

Bola nutqidagi kamchiliklarning kelib chiqish sabablarini bilmaslik orqasida ayrim tarbiyachi va o‘qituvchilar bolani dangasa, mas’uliyatsiz, bezori deb, unga noto‘g‘ri munosabatda bo‘lishadi, natijada bola injiq, yig‘loqi, serjahl, gap o‘tmas bo‘lib qoladi, ya’ni unda ikkilamchi ruhiy o‘zgarishlar paydo bo‘ladi.

Yengil darajadagi zaif eshituvchi bolalar sog‘lom tengdoshlari qatorida ommaviy maktabgacha tarbiya muassasalarida va maktabda ta’lim-tarbiya olishi mumkin. Biroq ularga alohida munosabatda bo‘lish, ular uchun qulay shart-sharoitlar yaratish talab etiladi.

Demak, eshitish nuqsonlarini bartaraf etish, to‘la kompensatsiyalash mumkin. Tarbiyachi va o‘qituvchilarning asosiy vazifasi-me‘yorida rivojlangan bolalarni zaif eshituvchi bolalardan ajratib, ularga alohida yondashish, zarur bo‘lsa, ularning «maxsus muassa-

salar»da ta'lim-tarbiya olishini yoki integratsiyalashgan ta'limga jalb etilishini ta'minlashdan iborat.

Inklyuziv va maxsus muassasalarda o'z fikrini og'zaki ifodalay olmasligini his etgan o'quvchi yozma shaklda bayon etishni bilishi kerak. Buning uchun o'quvchilarni o'z fikrini og'zaki, yozma bayon etishga o'rgatish amaliy nutqiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish asosida amalga oshiriladi.

Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarda so'zlashuv (og'zaki, yozma) nutqni shakllantirish yuzasidan dars va mashg'ulotlarda muayyan tizimdagi mashqlar asosida o'qituvchi va o'quvchi faoliyati tashkil etiladi, didaktik vositalarning barcha turlarini nutqiy jarayonga moslay olish talab etiladi. Nutqiy materiallarning amaliy egallanishini ta'minlash uchun maxsus sodir etilgan muammoli nutqqa (gapirish, yozib tushuntirishga) ehtiyojni tug'diruvchi vaziyatlar oldindan rejalashtiriladi. Bunda nutqiy materiallar fanlar bo'yicha o'quv dasturlarida, rejalashtirishlarda oldindan belgilangan bo'ladi, ya'ni korreksion-pedagogik jarayon muayyan tizim asosida amalga oshiriladi.

Har bir dars uchun nutqiy materiallar korreksion-kommunikativ tizim tamoyillariga qat'iy rioya qilgan holda (o'quvchilarning eshitish, talaffuz qilish imkoniyatlariga mos, talaffuzi yaqqol va eshutilish diapazoni yengil, oddiydan murakkabga, noo'xshashlikdan o'xshashlikka boruvchi tartibda) tanlanadi va tayyorlanadi.

So'zlashuv nutqiga ehtiyojni tarbiyalash oiladan boshlanishi, ya'ni ta'lim muassasasi egallangan nutqiy ko'nikma va malakalar oilada tabiiy vaziyatlarda mustahkamlanishi va o'quvchilar amalda (erkin, qo'rqmasdan, uyalmasdan) qo'llashlariga erishish uchun keng sharoit yaratilmoqda. Ushbu sharoit oila a'zolari ishtirokida yaratiladi. Ularning kar bola bilan keng muloqoti va iliq munosabati

bolaning keyingi bosqich ta'lim-tarbiyasiga va umuman taqdiriga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillardan hisoblanadi.

Kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqiy axborotni qabul qilish va uzatish imkoniyati eshitish (har qanday daraja karlikda u ma'lum miqdorda bo'ladi) qoldig'idan optimal ravishda foydalanishga bog'liq bo'lganligi tufayli maxsus muassasalarda ta'limni ovoz kuchaytiruvchi apparatlar asosida olib borish talab etiladi. Sinflar maxsus jihozlanadi. Ya'ni ta'lim muassasasi moddiy texnika negizining yo'nalishga mos shakllanishi ta'lim mazmunining samaradorligini oshiradi.

Kar va zaif eshituvchi bola o'z ona tilini shu til qonuniyatlari, xususiyatlaridan kelib chiqqan, mazkur bolaning ruhiy, nutqiy imkoniyatlariga moslashtirilgan, korreksion-kommunikativ tamoyillarga asoslangan va mahalliy sharoitlarni inobatga olgan maxsus yondashuv asosida egallaydi.

Ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonini, xususan ona tili ta'limini amalga oshirishda o'quvchilarning fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki, yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalashga o'rgatishda daktil belgilardan tegishli bosqichlarda o'rinli foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarda so'zlashuv (og'zaki, yozma) nutqni shakllantirishga ijtimoiy ehtiyoj sifatida yondashish dolzarb masaladir. Buni amalga oshirish bolalarning jamiyatga moslashuvi, ularning borliqni anglashlari hamda ularni atrofdagilar qanchalik tushunib qabul qilishlari bilan belgilanadi.

Kar va zaif eshituvchi bola jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida siyosiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa ijtimoiy munosabatlarning barchasida me'yorda rivojlangan, sog'lom tengqurlari qatorida o'z ona tilida bemalol, erkin, samarali va barcha uchun (nafaqat o'zi kabi

taqdirdoshlari) tushunarli tarzda muloqot qila olishini ta'minlash mumkinligi amalda o'z isbotini topmoqda.

O'quvchilarning nutqiy axborotni qabul qilish va uzatish imkoniyatini rivojlantirish, o'z ona tilida sog'lom tengqurlari kabi so'zlashish, fikr almashishini shakllantirishga yo'naltirilgan o'quv-korreksion jarayonni yagona tizim asosida amalga oshirish orqali takomillashtirilmoqda.

Kar va zaif eshituvchi bolalar ta'limiga «Labdan o'qish» ko'nikmalarini shakllantirish va mustahkamlash mashg'ulotlari kiritilgan.

Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar maxsus maktab-internatlarining barchasi ovoz kuchaytiruvchi apparatlar bilan ta'minlangan, xonalari maxsus tovush qaytarmaydigan qoplamalar bilan jihozlanadi, sog'lomlashtirish bo'yicha tadbirlarni maqsadli amalga oshirish uchun sharoitlar yaratilgan.

Hozirgi kunda surdopedagogikada kar va zaif eshituvchi bolalarning maxsus ta'lim bilan erta qamrab olinishi, rivojlanishi, korreksiya-kompensatsiya qilinishi masalalari dolzarbdir.

AQLIY NUQSONLARI BO'LGAN BOLALAR, ULARDAGI NUQSON DARAJALARI, TA'RIFI

Bolaning intellektual, ya'ni aqliy rivojlanishida turli nuqsonlar kuzatilishi mumkin. Ilgari aqli zaif deb nomlanar edi. Oligofreniya yunoncha oligos – kam, oz; fren – aql so'zlaridan olingan bo'lib, esi past, aqli past demakdir. Oligofren bolalar markaziy asab sistema-sining organik kasalliklari natijasida bilish faoliyati pasayib ketishi bilan boshqa alohida yordamga muhtoj bolalardan farq qiladilar. Endilikda insonni kamsitmaslik maqsadida oligofren atamasi ishlatilmaydi.

Amaliyotda «aqlan zaif», «oligofren», «demensiya» degan atamalar ko‘p ishlatiladi. «Aqlan zaiflik» – bu yig‘ma tushuncha bo‘lib, aqliy jihatdan qoloqlikning sodir bo‘lgan vaqti, boshidan kechirilgan kasallikning xarakteri, patologik o‘zgarishlarning o‘tishi, darajasi bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarni ko‘zda tutadi.

Aqliy qoloqlikni belgilashda klinik, psixologik va pedagogik mezonlarni tafovut qilmoq kerak. Klinik mezon-aqliy qoloqlik va bu markaziy asab sistemasining qanday organik kasalliklariga aloqadorligini, psixologik mezon-bilish faoliyatining turg‘un buzilganligini; pedagogik mezon-o‘zlashtirish qobiliyati past bo‘lib, bolaning dastur materiallarini o‘zlashtira olmasligini ifodalaydi.

Aqliy nuqson bola markaziy asab sistemasining ona qornidaligi davrida, tug‘ilish vaqtida va tug‘ilgandan to uch yoshgacha bo‘lgan davr ichida shikastlanishi, kasallanishi natijasida kelib chiqadi. Agarda, turli sabablarga ko‘ra, aqlan zaiflik bolaning uch yoshidan keyingi davrida paydo bo‘lsa, buni endi orttirilgan aqliy zaiflik – demensiya deb yuritiladi. Demensiya progressiv, ya’ni tabiatan kuchayib boradigan bo‘ladi. Oligofreniyada esa nuqsonning kuchayib borishi kuzatilmaydi. Kelib chiqish sabablariga ko‘ra oligofreniya tug‘ma hamda orttirilgan bo‘lishi mumkin.

Rezus faktorning to‘g‘ri kelmasligi, xromosoma kasalliklari, fenilketonuriya va shu kabilar tug‘ma oligofreniyaga olib kelishi mumkin.

Masalan, oligofreniyaning Daun sindromi deb ataladigan bir turli xromosomalar nisbatining buzilishi 46 ta yoki 23 juft xromosoma o‘rniga bitta ortiqcha xromosomaning vujudga kelishi natijasida paydo bo‘ladi. Shunisi qiziqki, irsiy hujayralardagi patologik o‘zgarishlar Daun sindromi bilan kasallangan barcha oligofren bolalarning tashqi ko‘rinishini bir xil qilib qo‘yadi. Ular kam harakat, beso‘naqay, ko‘zlari qisiq, burni puchuq, tili katta, lablari qalin,

shalpang quloq, barmoqlari kalta bo‘ladi va hokazo. Millatidan qat’i nazar, ular bir ota-onaning bolasiga o‘xshab ketishadi.

Onaning homiladorlik davrida turli kasalliklar – og‘ir virusli gripp, tif, qizilcha bilan kasallanishi, ona organizmidagi turli parazitlarning homilaga yuqishi, homilaning shikastlanishi, ota-onalarning alkogolizmi ham oligofreniyaga sabab bo‘lishi mumkin.

Fransuz olimlari alkogolizmga giriftor oilalarda tug‘ilgan 57 nafar bolani uzoq muddat kuzatib borib, ularning 25 nafari 1 yoshga to‘lmasdan nobud bo‘lganini, 5 nafari tutqanoq, 5 nafari gidrotsefaliya (bosh miyada suyuqlik istisnosi) kasalligi bilan og‘riganini, 12 nafari aqlan zaif bo‘lgani va faqat 10 nafar bola sog‘lom chiqqanini aniqlagan.

Oligofreniya bola uch yoshgacha bo‘lgan davr ichida turli xil og‘ir kasalliklar bilan kasallanishi (meningit, meningoensefalit, markaziy asab sistemasining shikastlanishi) natijasida ham vujudga keladi.

Mutaxassislar orasida oligofreniya, uning debil, imbetsil, idiot darajalari haqida so‘z yuritish mumkin. Biroq bolalar, ota-onalar orasida ushbu atamalarni ishlatish mumkin emas. Hozirgi kunda xalqaro kasalliklar tasnifida aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar aqliy rivojlanish darajasiga ko‘ra yengil, o‘rta, og‘ir va o‘ta og‘ir darajalarga ajratib ko‘rsatilgan. Bola shaxsini kamsitmaslik, uni himoyalash maqsadida oligofrenopedagogika fanida ishlatiladigan atamalar amaliyotda ishlatilmaydi.

Aqliy (intellektual) rivojlanishiga ko‘ra oligofreniya uch darajada namoyon bo‘ladi:

- 1) yengil darajadagi aqli zaiflik;
- 2) imbetsillik;
- 3) idiotiya.

Aqli pastlikning eng yengil darajasidagi bolalarning tashqi ko‘rinishiga qarab me’yorda rivojlangan tengdoshlaridan ajratib bo‘lmaydi. Ular ko‘pincha o‘qishni ommaviy maktabning birinchi sinfidan boshlaydilar-u, lekin qisqa muddat ichida ulgurmovchi o‘quvchilar orasiga qo‘shilib qoladilar. Umuman, zehn va fahm-farosatga bog‘liq ishlarda bu bolalar ancha qiynaladi, biroq ular sanoat hamda qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishida, maishiy xizmat sohasida oddiy turdagi mehnat bilan shug‘ullana oladi. Tarbiyachi va o‘qituvchilar yengil darajadagi aqli zaif bolalarni boshqa bolalardan ajratib olib, ularni maxsus bog‘cha va maktablarda tarbiyalanishi va ta’lim olishini ta’minlashlari yoki integratsiyalashgan ta’limga jalb etishlari lozim.

O‘ta og‘ir darajadagi bolalar o‘zini o‘zi uddalay olmaydi. O‘ziga o‘zi xizmat ham qila olmaydi. O‘rta va og‘ir darajadagi bolalar o‘ta og‘ir bolalarga qaraganda nisbatan tuzukroq rivojlangan bo‘lsa ham, mustaqil hayot kechirolmaydi. Sog‘liqni saqlash vazirligi qoshidagi muassasalarda ularga sodda bilimlar, mehnatning ayrim sodda turlari (o‘z-o‘ziga xizmat qilish, ekinlarni parvarish etish, kartondan qutichalar yasash va h.k.) o‘rgatiladi.

Aqliy nuqsonlari bo‘lgan bolalarning o‘rta darajasida ham tarbiyachi va o‘qituvchilar o‘quvchilarni sog‘lom tengdoshlari hamda o‘xshash tarzdagi boshqa kamchiliklari bor bolalardan ajrata olishlari lozim. Lekin aqliy nuqsonning eng yengil darajasini boshqa o‘xshash anomaliyalardan va me’yorda rivojlangan bolalardan ajratib olish amalda ancha qiyin bo‘ladi.

Aqliy nuqsoni yengil darajadagi bolalar o‘z sog‘lom tengdoshlaridan yoshligidanoq farq qiladi. Ularda, odatda, ixtiyoriy shakldagi murakkab harakatlar uncha rivojlanmagan bo‘ladi. Ular boshini tutish, o‘tirish, yurishga kechroq o‘rganadi, nutqi kechikib rivojlanadi. Bu bolalar atrofdagilarning sodda nutqini tushunadi-yu,

lekin murakkab soʻz va gaplarni, iboralarni fahmlay olmaydilar. Bola nutqida qoʻpol, uni tushunib boʻlmaydigan nuqsonlar kuzatilmasa ham, koʻp tovushlar notoʻgʻri talaffuz etiladi, bunday bola lugʻati kambagʻal, chegaralangan boʻladi. Ular oʻyin faoliyatida ham tengdoshlaridan ajralib turadi, oʻyin vaziyatini yetarli darajada tushunmaydi; oʻyin vaqtida meʼyorda rivojlangan tengdoshlariga toʻliq boʻysunib, ikkinchi darajali rollarni bajaradi, xolos.

Bu bolalar uchun bir qator fahm-farosat xarakterlidir. Ularning kuzatish, taqqoslash, idrok qilayotgan narsalarning, voqea-hodisalarning muhim tomonlarini ajratib koʻrsatish, bular oʻrtasidagi eng oddiy sabab-natija bogʻlanishlarini fahmlab olish qobiliyatlari rivojlanmay qoladi. Aqliy nuqsoni yengil darajadagining tafakkuri, diqqati, sezgi va idroklari, xotirasi, analiz va sintez qilish qobiliyatlari ham yaxshi rivojlanmagan boʻladi.

Savod oʻrgatishning dastlabki davridayoq bu bola tovush va harflar oʻrtasidagi bogʻlanishlarning farqiga yaxshi bormay harflarni eslab qolish, boʻgʻinlab oʻqish, tez, ravon oʻqish malakalarini oʻzlashtirishda qiynaladilar, juda koʻp xatolarga yoʻl qoʻyadilar.

Yengil darajadagi aqli zaif bolalarning bilish faoliyatidagi kamchiliklar matematika darslarida, ayniqsa yaqqol namoyon boʻladi, negaki, eng oddiy hisoblash amallari ham abstrakt hisoblashni talab etadi. Yengil darajagi aqli zaif bolalar tartib sonlarni oʻzlashtira oladilar, lekin qoʻshish va ayirish, teskari sanash, eng oddiy masalalarni, misollarni yechishda juda qiynaladilar. Ular misolning mohiyatini, masalaning mazmunini va raqamli maʼlumotlarni tushunolmaydilar.

Asab jarayonlari muvozanati, bilish faoliyatining buzilganligi natijasida oligofren xulq-atvorida ham bir qator kamchiliklar kuzatiladi. Qoʻzgʻalish va tormozlanish oʻrtasidagi muvozanat buzilganligi tufayli ayrim oligofren bolalar haddan tashqari jonsarak,

serharakat, sho‘x bo‘ladilar va tormozlanish jarayoni ustun turgan bolalarda esa, aksincha, passivlik, bo‘shanglik, beparvolik, hech narsaga qiziqmaslik kuzatiladi va hokazo.

Oligofren bolalar vaziyatni yetarli darajada anglay olmaydilar, xatti-harakatlarni vaziyatga qarab, adekvat o‘zgartira olmaydilar. Ularda o‘z-o‘ziga va atrofdagilarga nisbatan tanqidiy munosabat birmuncha sust bo‘ladi. Yuqorida ko‘rsatilgan bir qator kamchiliklarga qaramay, oligofren bolalar bilan to‘g‘ri tashkil etilgan maxsus ta’lim-tarbiya ishlari natijasida defektologlar ularni mustaqil hayotga tayyorlash, kasb-hunarga o‘rgatish borasida katta yutuqlarga erishmoqdalar. Maxsus yordamchi maktablarda ta’lim-tarbiya olib chiqqan bolalar hayotda o‘z o‘rnini topib, sanoat hamda qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishining turli sohalarida, maishiy xizmat sohasida faol mehnat qilib yashamoqdalar. Tarbiyachi va o‘qituvchilarning muhim vazifasi – oligofren bolalarni boshqa alohida yordamga muhtoj bolalardan ajratib, ularni iloji boricha ertaroq tegishli muassasalarda ta’lim-tarbiya olishlarini ta’minlab berishdir.

PSIXIK RIVOJLANISHI ORQADAQOLGAN BOLALAR

Ulgurmovchi o‘quvchilar orasida ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar ham uchrab turadi. Ularning bilish faoliyati – intellekti, mantiqiy tafakkuri, idroki, xotirasi, ixtiyoriy diqqati, ish qobiliyati va boshqa xislatlariga birinchi o‘rinda markaziy asab sistemasining kasalliklari natijasida ruhiy rivojlanishi sustlashadi. Bunday bolalarda hissiyot, iroda sferasidagi kamchiliklar birlamchi, aqliy zaiflik esa ikkilamchi hodisa bo‘lib hisoblanadi.

T.A.Vlasova, M.S.Pevzner, V.I.Lubovskiy, T.V.Yegorova, K.S.Lebedinskaya, N.A.Nikashina, K.K.Mamedov, T.B.Shoumarov, N.A.Sipina, R.D.Triger va boshqa olimlarning ma’lumotlariga ko‘ra boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining 5 – 8 foizini ana shunday bolalar tashkil etadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar aqliy darajasi jihatidan asosan ikki guruhga bo'linadi:

yengil nuqsoni bor bolalar – bular maxsus sharoitda 1 – 3 yil ta'lim-tarbiya olganlaridan keyin o'qishni ommaviy maktabning tegishli sinfida davom ettirishi mumkin;

ruhiy rivojlanishida sezilarli darajada orqada qolgan bolalar-bular maktabni bitirguniga qadar maxsus sharoitda o'qitilishi kerak. Bunday bolalar maktab dasturini sog'lom tengdoshlari qatori o'zlashtira olmaydi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni ommaviy maktabda hamma qatori o'qitish ta'lim jarayoniga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi, ya'ni o'rtacha o'quvchining saviyasini orqaga tortadi, yaxshi va a'lo o'zlashtiruvchi o'quvchilarni yetarli darajada o'stirishga to'sqinlik qiladi.

Dastur materiallarini yaxshi o'zlashtira olmaganligi tufayli ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar doim muvaffaqiyatsizliklarga uchrayveradi, bu narsa ularning xulq-atvorida aksariyat turli salbiy xislatlar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Olimlardan K.S.Lebedinskaya, G.P.Berton, E.M.Dunayeva va boshqalar ruhan sust rivojlanganlikni klinik-psixologik jihatdan quyidagi xillarga bo'lishni tavsiya etadilar:

- 1) konstitutsional;
- 2) somatogen;
- 3) psixogen;
- 4) serebral shakli.

Ruhan sust rivojlanganlikning konstitutsional shaklini xarakterlovchi belgilarga quyidagilar kiradi: bolaning gavda tuzilishi sog'lom tengdoshlarinikiga nisbatan 1 – 2 yosh kichik ko'rinadi. U o'zini bog'cha yoshidagilarga o'xshab tutadi va ta'lim olish uchun hali «yetilmagan» bo'ladi. Bunday bola o'quv faoliyatiga yaxshi kirishib ketmaydi, chunki unda o'qishga qiziqish yo'q, ish qobiliyati past.

Mas'uliyatsizlik, motivlarning sustligi, ruhiy jarayonlardan analiz, sintez qobiliyatlarining yaxshi rivojlanmaganligi tufayli o'qish va yozishni, matematikani katta qiyinchiliklar bilan o'zlashtiradi. Dars vaqtida tez charchab qolish hollari, bosh og'rib turishi konstitutsion shakldagi bunday bolada ish qobiliyati, faollik yanada pasayib ketishiga sabab bo'ladi.

Rivojlanishdagi bu kamchilikka bola onasining homiladorligi davrida qalqonsimon bezlari faoliyatining buzilganligi, yurak qon-tomir kasalliklari sabab bo'lishi mumkin.

Ilk yoshda har xil surunkali kasalliklar bilan tez-tez kasallanib turishi natijasida bola yaxshi o'sib-unmay qolishi mumkin, bu esa o'z navbatida ruhiy jihatdan rivojlanishida orqada qolishga, kechikishga olib keladi, sust rivojlanganlikning somatik shakli deb shunga aytiladi. Bolada surunkali infeksiyalar, allergik holat tug'ma porok va shu kabi kasalliklar, ayniqsa tez uchrab turadi. Ruhiy rivojlanishning somatogen sabablarga aloqador sustligi bolada asteniya holatini vujudga keltiradi. Ayrim bolalarda somatogen infantilizm kuzatiladi, ya'ni bola o'sib-unmagan, go'dak taxlit bo'lib qolaveradi. Bunda bola psixikasida nevrozga o'xshash holatlardan o'z kuchiga ishonmaslik, qo'rqqoqlik, injiqlik, erkalik, qiziqishning pastligi va boshqalar kuzatiladi.

Ruhan sust rivojlanganlikning psixogen shaklida bola erta yoshligidan noqulay, noto'g'ri sharoitda tarbiyalanadi va shu tarbiyaning salbiy tomonlari ruhan rivojlanishiga ta'sir o'tkazgan bo'ladi. Shu xildagi kamchiliklarning kelib chiqish sabablarini 3 guruhga bo'lish mumkin:

Bola tarbiyasi bilan mutlaqo shug'ullanmaslik, uni butunlay o'z holiga tashlab qo'yish, bunda bolalarda burch va mas'uliyat hissi shakllanmaydi. Aql-idrokning rivojlanishi, qiziqishlari, bilish fao-

liyati, his-tuyg‘u va iroda ustiga o‘quv fanlarini o‘zlashtirish uchun zarur bilim va taassurotlarning yetishmasligi ham qo‘shiladi.

Bolani har tomonlama erkalatish, yetarli mustaqil faoliyatga o‘rgatmaslik, tashabbuskorlik, mas’uliyat hissini shakllantirmaslik bolani «oila erkasi» qilib o‘stirish, haddan tashqari uning ko‘ngliga qarab ish tutish natijasida ham bola ruhiy rivojlanishida bir qadar orqada qolishi mumkin.

Bolaga nisbatan qo‘pol munosabatda bo‘lish, jismoniy jazolash, qattiqqo‘llik qilish, ota-onalarning alkogolizmga aloqador tajovuzkorona munosabatlari bolani mudom asabiylashtirib, ruhan rivojlanishdan orqada qolishiga sabab bo‘ladi. Bunday bolalarda qo‘pollik, jur‘atsizlik, tashabbusizlik, mustaqilsizlik, qo‘rqoqlik va boshqa xislatlar shakllanadi. Bularning hammasi aql-idrokiga, bilish faoliyatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ruhan sust rivojlanganlikning psixogen shaklida aql-idrok, bilish faoliyatiga aloqador kamchiliklarga aksari noto‘g‘ri tarbiya natijasida paydo bo‘lgan xislatlar ham qo‘shilib pirovard natijasida shaxsning rivojlanishi izdan chiqadi, unda patologik xislatlar yuzaga keladi. Ana shunday bolalarni pedagogik qarovsiz bolalardan ajrata olish lozim. Pedagogik qarovsiz bolalarning psixikasi normal bo‘lib, ular noto‘g‘ri tarbiyalanganligi natijasida ulgurmovchi o‘quvchilar qatoriga o‘tib qoladilar. Holbuki, ruhan sust rivojlangan bolalarda shaxsiyatning har tomonlama noto‘g‘ri rivojlanishi markaziy asab sistemasidagi yengil darajadagi organik jarohatlanish bilan bog‘liq.

Ruhan sust rivojlanganlikning eng murakkab va keng tarqalgan psixogen shaklida bosh miyaning kasalligiga, yaxshi yetilmaganiga aloqador o‘zgarishlar kuzatiladi. Olimlarimizning bergan ma’lumotlariga ko‘ra bunday bolalarning 50 foizida asab sistemasida organik nuqsonlar bo‘ladi. Bu narsa ularning his-tuyg‘u, irodaviy holatlari taraqqiy etmaganligiga, asosan organik infantilizm tarzida namoyon

bo‘ladi. Miyaga aloqador organik infantilizmni ikkiga bo‘lish mumkin:

Kayf-u ruhiyati o‘zgarib, aksari, ko‘tarinki ruhda bolalar, ularda o‘zlaridan yosh bolalarga xos xislatlar saqlangan bo‘ladi.

Ko‘proq kayfiyati past bo‘lib ma’yus tortib yuradigan bolalar, ularda vazifani mustaqil hal qila olmaslik, tashabbus ko‘rsata olmaslik, qo‘rqish holatlari ko‘riladi.

Miyaga aloqador organik xarakterdagi yana shu ikki xil infantilizm ko‘p holatlarda qator qo‘shimcha hodisalar bilan birga davom etadi. Bularga quyidagilar kiradi:

serebral-endokrin infantilizm. Bunda asosan ichki sekretiya bezlari faoliyati buzilgan bo‘ladi. Natijada bolalarda his-tuyg‘ular yaxshi rivojlanmay nevropatiya holatlari yuzaga keladi. Bolaning uyquasi, ishtahasi yaxshi bo‘lmaydi, dispepsiya holatlariga moyillik paydo bo‘ladi;

serebrastenik holatlar, bular ham tez-tez uchrab turadi. Markaziy asab sistemasi tez charchaydi, neyrodinamik o‘zgarishlar kuzatiladi. Natijada aqliy qobiliyati susayib, xotira pasayadi, diqqati tarqoq bo‘lib qoladi, tez ta’sirlanish, qiz bolalarda yig‘loqilik, o‘g‘il bolalarda haddan tashqari qo‘zg‘aluvchanlik kuzatiladi, bola ish qobiliyati past, arzimagan narsaga tez charchaydigan bo‘lib qoladi;

tabiatan nevrozga yaqin holatlar, bular qorong‘udan, yakkalikdan qo‘rqish, o‘zi va atrofdagilar sog‘lig‘i uchun xavfsirash, giperkinezlar, duduqlanish, enurez kabi hodisalar bilan birga ifodalanadi;

psixomotor qo‘zg‘aluvchanlik asosan o‘g‘il bolalarda ko‘proq uchraydi. Serharakatlilik, diqqatning tarqoqligi, tez chalg‘ish bunga xarakterlidir;

affektiv o‘zgarishlar – kayf-u ruhiyatning aytarli sababsiz aynib turishi, tajovuzkorlik qilishga moyil bo‘lish bilan xarakterlanadi;

psixopatik o'zgarishlar-aqliy faoliyatga rag'bat pastligi, o'qishga salbiy munosabatda bo'lish, o'g'rilik qilish (kleptomaniya), ko'proq yolg'on gapirish kabi salbiy xislatlarni o'z ichiga oladi;

epileptik buzilishlar-har xil ko'rinishlarda tutqanoq tutib turishi bilan namoyon bo'ladi;

apatik-adinamik buzilishlar-tashabbuskorlik pasayishi, aqliy faoliyat sustligi, haddan tashqari emotsional bo'shanglik bilan xarakterlanadi.

Ruhiy sust rivojlanishning serebral shakli miya shikastlari, meningit, meningoensefalit, gidrotsefaliya va boshqa kasalliklar natijasi bo'lib hisoblanadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'qishi pasayib ketadi, biroq bu holat o'z vaqtida va to'g'ri aniqlansa, bolalarga tegishli yordam tashkil etilsa, ular ommaviy maktab dasturini o'zlashtira oladilar.

Ruhan rivojlanish kamchiliklarining ba'zi bir shakllarida bolalarni vaqt-vaqti bilan maxsus psixonevrologik sanatoriyalarda davolash foydalidir. Sanatoriyada bola kollektiv ishiga asta-sekinlik bilan jalb etiladi. Unda charchash alomatlari paydo bo'lganda, u o'quv mashg'ulotlaridan vaqtincha ozod etiladi yoki unga soddaroq boshqa vazifalar beriladi. Sanatoriyada davolanib kelgandan so'ng bola o'qishni o'z maktabida davom ettiraveradi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun mamlakatimizda maxsus maktabgacha tarbiya muassasalari-internatlari kuni uzaytirilgan maktablarda tenglashtirish sinflari tashkil etilgan. Ushbu masalalarda ta'lim umumta'lim oddiy bog'cha yoki maktab dasturi va darsliklari asosida olib boriladi, himoyalaydigan muloyim davolovchi maxsus tartib tashkil etiladi. Ta'lim-tarbiyaviy ishlar bolalarning fikrlash qobiliyati, diqqati, ish qobiliyati, xotirasi, nutqi va tafakkuridagi kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan bo'lib,

bunday bolaga bilim berishda o'qituvchi uning o'ziga xos individual xususiyatlarini e'tiborga olgan holda maxsus sharoitda, maxsus usullar bilan ishlaydi, tegishli yordam tashkil etadi.

Sog'liqni saqlash vazirligi qoshidagi bolalar va o'smirlar gigiyenasi instituti xodimlari, jumladan N.P.Vayzman va boshqa olimlarning o'tkazgan ilmiy tekshirishlari shuni ko'rsatadiki, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar o'zlashtirish jihatidan olganda sog'lom va yengil darajadagi aqli zaif bolalar o'rtasida oraliq o'rinda turadi. Bu olimlar tekshirish vaqtida yengil darajadagi aqli zaif va ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarga bir xildagi topshiriqlarni berib ko'radilar, shunda normal sog'lom bolalar berilgan vazifani to'g'ri tushunib, uni kerakli tartibda bajargan bo'lsalar, yengil darajadagi aqli zaif bolalar vazifani tushunmay, bajara olmaydilar, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar esa xuddi shunday vazifani qisman tushunib, qisman bajarishadi. Demak, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar aqli zaif, yengil darajadagi aqli zaif bolalarga nisbatan ancha yaxshi tushunadi va ularni bajarish uchun ularda kerakli imkoniyatlar mavjud bo'ladi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'zlashtirish qobiliyati sog'lom tengqurlariga nisbatan past bo'lsa-da, yengil darajadagi aqli zaif bolalarnikidan ancha durust bo'lganligi uchun bunday bolalarni yordamchi maktabga yuborish noto'g'ri, chunki ushbu maktab dasturi ular uchun soddalik qiladi. Ommaviy maktab esa bola uchun zarur bo'lgan sharoitni yaratib (maxsus sinf-tenglashtiruvchi sinf ochib) o'z dasturini o'zlashtirishini ta'minlash uchun maxsus yordam ko'rsatishi lozim.

Bog'cha tarbiyachilari va boshlang'ich maktab o'qituvchilari ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning maxsus sharoitda ta'lim-tarbiya olishlariga yordam berishlari kerak, ularni o'z vaqtida aniqlab, boshqa bolalardan ajratib olib, ota-onalarga mutaxassis psixonevrologlarga murojaat qilishga maslahat berishlari lozim.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar bilan inkluziv sharoit me'yor-da rivojlangan, sog'lom tengdoshlari orasida yoki maxsus muassasalarda davolab, himoya etish va ruhiy faoliyatni rostdashni ko'zlab alohida ta'lim-tarbiya ishlari olib boriladi.

O'z vaqtida va to'g'ri tashkil etilgan yordam tufayli ushbu toifadagi alohida yordamga muhtoj bolalar keyinchalik yaxshi rivojlanib ketib, maktabni bitirgach, oliy o'quv yurtlarida ham muvaffaqiyatli ta'lim oladilar.

NUTQ NUQSONLARIGA EGA BO'LGAN BOLALAR

Korreksion pedagogika fani rivojlanib borib, ayrim sohalari mustaqil fan sifatida ajralib chiqdi. Shu fanlar jumlasiga logopediya ham kiradi. Logopediya (logos – so'z, padeo – tarbiyalash, o'rgatish degan ma'noni anglatadi) – pedagogik fanlardan biri bo'lib, nutq kamchiliklari va ularning sabablarini o'rganish, shuningdek, bularning oldini olish, borlarini bartaraf etish uchun maxsus ta'lim-tarbiya vositalari va metodlarini ishlab chiqish, amaliyotga tatbiq etish masalalari bilan shug'ullanadi.

Logopediya fani mavzu bahsi, nutq kamchiligi bor kishilar bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya jarayoni. Nutq kamchiligi bor kishi esa logopediya fanining o'rganish mavzusi hisoblanadi.

Logopediya fanining vazifalari quyidagilardan iborat:

- ✓ Turli xil nutq kamchiliklari bor kishilarning nutq faoliyati ontogenezi o'rganish.
- ✓ Nutq kamchiliklarining sabablari va simptomatikasi, ularning turlari, kelib chiqish mexanizmlarini o'rganish, darajasini aniqlash.
- ✓ Nutq kamchiliklarining kishi faoliyati, shaxsiyati, xulq-atvori, ruhiy rivojlanishiga ta'sirini o'rganish.

- ✓ Eshitish, ko‘rish, intellektual va boshqa kamchiliklarga ega bo‘lgan bolalar nutqiy faoliyatining holati, yetishmovchiliklarini o‘rganish, aniqlash.
- ✓ Nutq kamchiliklarini aniqlash yo‘llari, usullarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish.
- ✓ Nutq kamchiliklarining oldini olish, bartaraf etish usullarini, tashkiliy shakllarini belgilash, ishlab chiqish, takomillashtirish.
- ✓ Logopedik ishni tashkil etish masalalarini ishlab chiqish.

Logopediya fani anatomiya, fiziologiya, neyrofiziologiya, otorolingologiya, nevropatologiya, psixopatologiya, pediatriya, lingvistik, psixolingvistik, psixologiya va pedagogika fanlari bilan bog‘liq, shular asosida rivojlanadi.

Logopediya korreksion pedagogika fani kabi, asab sistemasining tuzilishi, rivojlanishi faoliyati haqidagi nazariyaga asoslangan. Tabiiy fanlarni bilmay turib, nutq kamchiliklarining kelib chiqish sabablari, mexanizmi, bola psixikasiga ta‘sirini aniqlab bo‘lmaydi. Logoped nutq kamchiliklarining nevrologik asoslarini yaxshi bilishi kerak. Bu bilimlar nutq kamchiliklarini bartaraf etish, ularni oldini olish, bolani to‘g‘ri tarbiyalash, unga bilim berish yo‘llari va usullarini to‘g‘ri tanlashda logopedga yordam beradi. Tibbiy fanlar haqidagi bilimlar to‘g‘ri logopedik xulosa chiqarish, nutq kamchiliklarini ularga o‘xshash boshqa anomaliyalardan ajratish, bolalarni tegishli muassasalarga to‘g‘ri saralash imkonini beradi.

Logoped o‘z oldiga qo‘ygan maqsad – vazifani hal etishda tilshunoslik, lingvistik fanlarga, psixologiya va pedagogikaga suyanib ish ko‘radi.

Tilshunoslik fani kishilarning eng muhim aloqa quroli bo‘lgan nutqni ijtimoiy hodisa deb biladi. Nutqning asosiy tarkibiy qismlari: tovush, so‘z, so‘z birikmasi va gap bir butun tizimni tashkil etib, fikrni og‘zaki yoki yozma ravishda ifodalash uchun xizmat qiladi.

Har bir logoped tilshunoslikning ilmiy-nazariy asoslarini, fonetika va grammatikani, lug‘at va stilistikani, orfografiya va punktuatsiyani mukammal bilish bilan birga, ifodali o‘qiy olish va to‘g‘ri so‘zlay olish qobiliyatiga ham ega bo‘lishi kerak. Tabiiyki, logopedning o‘zi imloni yaxshi bilmay turib, o‘quvchilarga hech qachon savod malakasini singdira olmaydi, logoped uchun og‘zaki va yozma nutq qobiliyati amaliy jihatdan juda muhimdir: logoped so‘z vositasida fan xulosalarini izohlabgina qolmasdan, ayni vaqtda nutqida kamchiligi bo‘lgan bolani tarbiyalaydi; tarbiyalanuvchilar yo‘lini yoritadi ham.

Logopediya-korreksion pedagogika fanining bir sohasidir. Logoped ham boshqa fan o‘qituvchilari kabi ta’lim va tarbiya shakllarining mohiyatini, maqsad va mazmunini, usul hamda vositalarini yaxshi egallab, ularni amalda qo‘llay olishi kerak.

Logoped bolalarning psixologik qobiliyatlarini hisobga olishi kerak. Bolalarni o‘z kuchiga ishontirishi, mashg‘ulotlarga havasini uyg‘ota bilishi, material bayoni vaqtida ularning diqqatini to‘la jalb qila olish, materialni esda saqlab qolish yo‘llarining (mashq, ko‘rgazmali qurollardan foydalanish, mustaqil ish, suhbat, grammatik o‘yin kabi vositalarni) qo‘llanishi o‘qitish samaradorligini yanada oshiradi. Inson idrokining mazmuni, fikri, nutqi orqali shakllanadi. Bolalar logoped tushuntirgan materiallarni eshitib, yozganlarini ko‘rib, kuzatib, mushohada yo‘li bilan o‘zlari fikr yuritadilar va berilayotgan bilim-malakalarni mustahkamlab o‘zlashtirib boradilar.

Moddiy dunyodagi narsa va hodisalar ongimizda aks etib, bularning in’ikosi so‘z shaklida ifodalanadi, til hodisalari vositasida namoyon bo‘ladi. Inson o‘zi ko‘rgan va ta’sirlangan buyum yoki voqealarni so‘z yordamida nomlab, ularning mazmuni haqidagi taassurotlarni obrazlar, fikrlar, tushunchalar, tasavvurlar ko‘rinishida anglash, ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Har qanday hodisaning miyada aks etishi va ongda mustahkam o‘rnashib qolishida nutq

yetakchi vosita hisoblanadi. Modomiki shunday ekan, nutq aloqa bog‘lash jarayonida tafakkur kuragi bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga aloqa jarayonida nutq-ifodalash, biror narsani bildirish, anglatish va ta’sir ko‘rsatish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Fikrlash qobiliyati nutq negizida paydo bo‘ladi. Nutq kishi tafakkurining rivojlanish darajasini ham belgilab beradi. Nutqdagi kamchilik bolaning tafakkuri, xotirasi, diqqati va boshqa ruhiy jarayonlarning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Og‘ir nutqiy kamchiligi bo‘lgan bolalarda intellektual kamchiliklar bo‘lishi, yuzaga kelishi mumkin va aksincha, masalan, oligofren bolalar nutqida bir qator nutqiy kamchiliklar kuzatiladi. Logopedik amaliyotda nuqsonlarning birlamchi va ikkilamchi ekanligini aniqlash nihoyatda muhim. Logoped har bir bolaning ruhiy rivojlanishini chuqur o‘rganib nutq kamchiligi tufayli ruhiyatida paydo bo‘lgan ikkilamchi asoratlarni ajrata bilishi kerak. Agar aql-idrok rivoji nutqiy kamchilik tufayli orqada qolgan bo‘lsa, bunday bola nutqida kamchiligi bo‘lgan bolalar uchun maxsus tashkil etilgan maktabgacha yoshdagi bolalar bog‘chasiga yuborilishi kerak. Bilish faoliyatining turg‘un buzilishi natijasida bola nutqi rivojlanmagan bo‘lsa, bu bolani oligofren bolalar uchun tashkil etilgan maktabgacha yoshdagi maxsus bolalar bog‘chasiga yuborish talab etiladi.

Ma’lumki, nutq murakkab funksional sistemani o‘z ichiga oluvchi jarayondir. Bu sistemaning har bir tarkibiy qismi boshqa qismlari bilan mahkam bog‘langan. R.Y.Levina va shogirdlari L.S.Vigotskiyning nutq va tafakkur haqidagi ma’lumotiga asoslanib turib, nutqni uch tarkibiy qismga bo‘lib: fonetiko-fonematik, leksik va grammatik nutqqa ajratib o‘rganishni tavsiya etadi. Ana shu uchala qism kishining yaxlit nutq sistemasini tashkil etadi. Nutqida kamchiligi bo‘lmagan va kamchiligi bo‘lgan bolalarda nutq sistemasi har xil darajada rivojlanadi. Nutq sistemasining fonetiko-fonematik

qismi tovushlar talaffuzi, ovoz, nutq maromi, sur'ati, ravonligidan, shuningdek idrok-qobiliyatidan tashkil topadi. Leksik va grammatik qismlari tilning lug'at boyligi va grammatik qurilishini o'z ichiga oladi. Nutq sistemasida leksik qism yetakchi o'rinni egallaydi. Bola nutqida so'zlar soni kam, ya'ni nutqning leksik qismi rivojlanmagan bo'lsa, fonetiko-fonematik, grammatik qismlarida ham ma'lum kamchiliklar yuzaga keladi, butun nutq sistemasida yetishmovchiliklar kuzatiladi. Fonetiko-fonematik qismdagi kamchiliklar, masalan, tovushlarni noto'g'ri talaffuz etish tufayli so'zlar leksikaning o'zgarishi, nutqning grammatik tuzilishiga ta'sir etadi. Sistemalilik prinsipi nutq kamchiliklarini aniqlash, bartaraf etish, oldini olish yo'llari, usullarini to'g'ri belgilashga yordam beradi.

Logopediya fani barcha ishlarni kompleks yondashish asosida tashkil etishni tavsiya qiladi. Kompleks yondashish – bolaga har tomonlama ta'sir ko'rsatishini ko'zlab ta'lim-tarbiya jarayonida ham pedagogik, ham psixologik, ham tibbiyot metodlarini ishlatishdir.

Rivojlanish prinsipi nutq kamchiligining kelib chiqish yo'lini, uning rivojlanishini tahlil qilishni ko'zda tutadi. Bunda kamchilikning kelib chiqish sabablarini rivojlanish jarayonida qanday o'zgarishlar natijasi ekanligini ko'rsatish – asosiy vazifadir.

Nutqdagi asosiy funksiyalarning buzilishi kishi faoliyatiga albatta salbiy ta'sir ko'rsatadi, uning faolligini pasaytiradi, og'ir ruhiy kechinmalar kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Masalan, ayrim so'zlarining noto'g'ri talaffuz etilishi kishini noqulay vaziyatga solib qo'yishi bilan birga, uni atrofdagilar bilan muomala qilishida qiynab qo'yadi, u gapirganda o'z fikrini to'la anglata olmaydi. Nutq kamchiliklarining og'ir turlari (alaliya, rinolaliya, tutilib gapirish va boshqalar) maktab dasturini o'zlashtirishga, keyinchalik, kasb tanlashga, ba'zan umuman o'qishga to'sqinlik qiladi, bilish faoliyati rivojlanishini susaytiradi, ba'zilarida intellektual yetishmovchiliklar

yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan, nutqdagi kamchiliklarni boshqa ruhiy jarayonlar bilan bog‘langan holda o‘rganish prinsipiga amal qilish nihoyatda zarur.

Nutq kamchiliklari ko‘p hollarda biologik va ijtimoiy omillarining birgalashib ta’sir o‘tkazishi natijasida paydo bo‘ladi. Logopedik ishning samaradorligi nutq kamchiliklari kelib chiqish sabablari, mexanizmlari, turlarini to‘g‘ri aniqlashga bog‘liqdir. Bu o‘rinda ontogenetik, etiopatogenetik prinsiplarning ahamiyati katta.

Nutq kamchiliklarini o‘rganish, aniqlash, ularni bartaraf etishda logoped barcha didaktik prinsiplarga tayangan holda ish tutadi. Logopedik ishni tashkil etishda, har qaysi bolaga xos xususiyatlarni hisobga olish, bilim, ko‘nikma va malakalarni puxta o‘zlashtirish, ta’limning o‘quvchilarga xos bo‘lishi, ta’lim va tarbiyaning birligi prinsipiga amal qilish, onglilik, faollik va mustaqillik kabi prinsiplarning ahamiyati ayniqsa katta.

Nutq nuqsoni logopediya fanida muayyan tilning me’yorlaridan chetga chiqish deb ta’riflanadi. O.V.Pravdina o‘zining «Logopediya» kitobida logopedik nutq nuqsonlarini quyidagicha xarakterlagan:

- ✓ Nutq nuqsoni o‘z-o‘zidan barham topmaydi, balki vaqt o‘tgan sari yanada mustahkamlanib, zo‘rayib boradi.
- ✓ Nutq nuqsoni gapiruvchining yoshiga mos kelmaydi.
- ✓ Nutqiy nuqsonlari bo‘lgan kishilar logopedik yordamga muhtoj bo‘ladi.
- ✓ Og‘ir nutq nuqsoni kishining nafaqat nutqiga, balki umumiy rivojlanishiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Yuqoridagi ko‘rsatilgan nutq nuqsonlari o‘z xususiyatlari jihatidan bolalarda va katta yoshdagi kishilarda ba’zan vaqtincha uchrab turadigan nutqiy kamchiliklardan farq qiladi. Yosh bolalarda keyinchalik o‘zidan-o‘zi to‘g‘rilanib, barham topib ketadi. Kattalarda esa bunday hodisalar asosan charchash, hayajonlanish, asabiylashish

natijasida uchrab turadi. Ular ko‘pincha o‘z xatolarini sezib, bularni tuzatishga harakat qiladilar. Goho esa sezmasliklari ham mumkin. Lekin vaqti bilan bunday xatolar ham o‘z-o‘zidan to‘g‘rilanib ketadi. Nutqiy nuqsonlar ajnabiylarda, boshqa millatli kishilarda ham kuzatilishi mumkin.

Ular tilni o‘rganib borganlari sari, nutqdagi kamchiliklar barham topib boraveradi.

Nutq kamchiliklari kelib chiqish sabablariga ko‘ra logopediya fanida organik va funksional xillarga bo‘linadi. Organik nutq nuqsonlari nutqiy analizatorning tuzilishidagi kamchiliklarga aloqador bo‘lib, bu analizatorning qaysi bo‘limida shikastlanganiga qarab markaziy yoki periferik turlarga bo‘linadi. Funksional nutq nuqsonlarida analizator tuzilishida o‘zgarishlar kuzatilmaydi. Noto‘g‘ri tarbiya ota-ona, tarbiyachi yoki o‘qituvchi nutqidagi kamchiliklarga taqlid etish natijasida yoki noo‘rin reflekslarning mustahkamlanib qolishi funksional nutq nuqsonlariga sabab bo‘lishi mumkin. Funksional nuqsonlar asab jarayonlari o‘rtasidagi muvozanatning buzilishi, analizator faoliyatidagi boshqa kamchiliklardan kelib chiqishi ham mumkin.

Nutq analizatori qaysi bo‘limining o‘zgarib qolganiga qarab funksional nutq nuqsonlari ham markaziy yoki periferik xarakterda bo‘ladi.

Logopediya fani surdopedagogika va tiflopedagogikalar ichidan ajralib, XIX asrning ikkinchi yarmida tibbiy fanlarning alohida bir oqimi bo‘lib vujudga keldi. Nutq nuqsonlarini asosan shifokorlar tuzatishar edi, biroq «davolash» ishlari yaxshi natija bermas edi.

Nutqiy kamchiliklarning ayrim belgilari nuqson sifatida o‘rganilar edi. Nutq komponentlari, nutqning sistemali tuzilishi haqidagi ma’lumotlar o‘sha davrlarda hali bo‘lmaganligi tufayli, nutq kam-

chiliklarini o‘rganish, aniqlash, bartaraf etish usullari ham noto‘g‘ri belgilangan. Asosan mexanik mashqlardan foydalanilar edi.

Hozirgi kunda logopediya fani pedagogik va psixologik, tibbiy, lingvistik fanlar asosida, shularga tayangan holda rivojlanib bormoqda. Bir qator tibbiy fanlarni chuqur o‘rgangan maxsus mutaxassis pedagog (logoped) to‘g‘ri nutqni tarbiyalaydi.

Shifokor esa logopad bolaga anamnez tuzadi, uning diagnozini aniqlaydi, kerak bo‘lsa dorilar bilan davolashni tavsiya etadi.

Logopedik amaliyotda, eshitish organlaridagi kamchiliklar psixikasiga ta’sir etgan bolalar ko‘p uchrab turadi. Bunday bolalarni eng avvalo otoloringolog tekshirib, ularga tibbiy xulosa chiqarmog‘i lozim. Shundagina logoped bunday logopadlar bilan ishni to‘g‘ri olib borishi mumkin.

HARAKAT-TAYANCH A’ZOLARIDANUQSONI BOR BOLALAR

Har qanday ota-ona o‘z oilasida sog‘lom farzandni, jismonan baquvvat, ruhan tetik, fikrlash qobiliyati sog‘lom, iymon-e’tiqodi butun, bilimli, ma’naviyati yuksak, mard va jasur, har tomonlama barkamol bo‘lishini istaydi.

Respublikamizda so‘nggi paytlarda bolalarning sog‘lom tug‘ilishin ta’minlash, anomaliyalarning oldini olish hamda jismoniy yoki ruhiy rivojlanishda kamchiliklari bo‘lgan bolalarni ertaroq aniqlash chora-tadbirlari ustida talaygina ishlar olib borilmoqda. Bu masalaning tez va samarali hal bo‘lishini ta’minlash maqsadida, onaning homiladorlik davridan boshlab to bola voyaga yetgunga qadar uning rivojlanishi tibbiyot xodimlari, o‘qituvchi va tarbiyachilar, psixolog, defektologlar tomonidan nazorat qilinib, «Sog‘lom avlod» dasturini to‘g‘ri amalga oshirilishini ta’minlash chora-tadbirlari ishlab chiqilmoqda, tashkil etilmoqda. Natijada, harakat-tayanch azolari jarohatlangan bolalar ham aniqlanib, ularga maxsus yordam ko‘rsatilmoqda.

Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalarning ko'pchiligiga nogironlar aravachalari olib berilganligi sababli, ular bog'cha va maktablarga qatnay boshladilar.

Harakat-tayanch azolari jarohatlangan bolalar serebral falaji, poliomielit (shol kasalligi asorati), harakat-tayanch azolarining turli tug'ma va orttirilgan deformatsiyasi – artrogripoz, oyoq-qo'llarning majruhligi, axondroplaziya yoki xondrodistrofiya – tana, bo'yin, boshning normal rivojlanayotgan bir paytida tug'ma oyoq-qo'l suyaklaris hining orqada qolishi, miopatiya – mushak to'qimalarida modda almashinuvi bilan bog'liq bo'lgan irsiy kasallikda mushaklar yaxshi qisqarmaydi, kishi qo'l-oyoqni harakatga keltira olmaydi.

Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalarning ko'pchiligida miya falaji kuzatiladi. Bolalar serebral falaj kasalligi hali yetilmagan, shakllanib bo'lmagan miyaning kasalligidir. Onaning homiladorlik davrida ma'lum kasalliklar bilan kasallanishi, tug'ilish vaqtidagi patologik o'zgarishlar, tug'ilgandan to bir yoshgacha davr ichida bolani kasallanishi natijasida bosh miyaning harakat zonalari shikastlanadi, uning natijasida esa miyaning yaxlit yetilishi kechikadi va buziladi. Oqibatda bolaning umumiy hamda nutqiy motorikasi (harakatchanligi) faoliyati buziladi. Nutqning rivojlanmasligi esa intellektual rivojlanishni sekinlashtiradi. Kishi organizmining asosiy funksiyalari – nafas olish, qon aylanish, yutunish, tana harakati, nutqiy harakatlar va boshqalar harakat orqali – mushaklarning qisqarishi natijasida sodir etiladi. Harakatlar ixtiyoriy va ixtiyorsiz bo'ladi. Aniq maqsadni ko'zlab bajarilgan ixtiyoriy harakatlar inson xatti-harakati, hissiy-irodaviy qobiliyati, bilish faoliyati, xulqining shakllanishida asosiy rol o'ynaydi.

Kasallikning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan harakat buzilishlari bolalar serebral falajida har xil namoyon bo'ladi. Ada-

biyotlarda bolalar miya falajining quyidagi shakllari qayd qilingan: spastik diplegiya, spastik gemiplegiya, ikkilamchi gemip-legiya, paraplegiya, monoplegiya, atonik-astatik sindrom. Bolalar miya falajining eng keng tarqalgan shakli spastik diplegiya. Bu shakldagi kasallik qo‘l va oyoq harakatlarining buzilishi bilan xarakterlanadi. Bunda ayniqsa oyoq qo‘lga nisbatan ko‘proq jarohat-langani bo‘ladi. Qo‘l va oyoqlarning erkin harakatining chegaralanishi yoki butunlay harakatsizlanishi mushaklarning kuchsizlanishi bilan birga kechadi. Bola qo‘llarini tepaga ko‘tarishga qiynaladi yoki umuman ko‘tara olmaydi, oldinga, chetga uzata olmaydi, oyoqlarini buk olmaydi, yoz olmaydi. Har qanday harakat sodir bo‘lishi uchun mushak tonusi normal bo‘lishi shart. Bolalar serebral falajida mushak tonusi juda baland bo‘ladi, natijada bola o‘ziga xos holatni qabul qiladi: tizzadan bukilgan oyoq barmoqlarga tiraladi, tirsaklar bukilib, qo‘llar tanaga yopishganday bo‘ladi; qo‘l barmoqlari bukilib, mushtlar hosil qiladi. Shartsiz majburiy harakat giperkinezlar shartli harakatlarni bajarilishini keskin qiyinlashtiradi yoki mutlaqo bajara olmasligiga olib keladi. Muvozanat harakatning buzilishi o‘tirish, turish, yurishni qiyinlashtiradi yoki butunlay bajara olmaydigan holatga olib keladi. Kinesteziya – tana yoki tana qismlari harakatini sezish demakdir. Kinesteziya maxsus sezuvchi to‘qimalar – proprio-retseptorlar orqali sodir bo‘ladi. Bu to‘qimalar mushak, pay, bo‘g‘imlarda joylashgan bo‘ladi. Ular oliy asab sistemasiga tana, qo‘l, oyoqlarning holati haqida, mushaklarning qisqarishi haqida ma’lumot beradi.

Spastik diplegiya shaklidagi miya falaji bilan kasallangan bolalar intellekti, fikrlash qobiliyati yaxshi rivojlanmagan bo‘ladi. Ular umumta’lim maktablari dasturini a’lo baholar bilan o‘zlashtira olishlari mumkin. Biroq bunday bolalarning jismoniy va aqliy rivojlanishidagi o‘ziga xos xususiyatlari, qiyinchiliklari ular uchun maxsus yordamning tashkil etilishini talab etadi.

Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar uchun O'zbekistonda maktabgacha yoshdagi bolalar uchun bog'cha va maktab yoshidagi bolalar uchun maxsus maktab-internatlar faoliyat ko'rsatmoqda. Ayrim bolalar umumta'lim ommaviy maktabgacha tarbiya muassasalarida va maktabda integratsiyalashgan inkluziv ta'limga jalb etilmoqda. Maxsus muassasalarda barcha ta'lim-tarbiya ishlari korreksion yo'nalishda amalga oshiriladi. Ko'proq harakat funksiyalarini korreksiyalashga e'tibor beriladi.

Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar bilan maxsus muassasalarda harakat funksiyasini korreksiyalash ishlari kompleks tarzda, ya'ni bolaga har tomonlama ta'sir o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunga tibbiy dori-darmonlar bilan davolash, fizioterapevtik, ortopedik, uqalash-massaj, davolovchi gimnastika, jismoniy tarbiya, mehnatga o'rgatish ishlari kiradi.

Tibbiy dori-darmonlar bilan davolash ishlari mushak tonusini pasaytirish, giperkinez-majburiy harakatlarni kamaytirish, asab sistemasidagi kompensator jarayonining faolligini kuchaytirishga yo'naltiriladi.

Fizioterapevtik muolajalar mushak tonusini pasaytirishga, mushaklardagi qon aylanishini yaxshilashga qaratiladi.

Ortopedik tadbirlar harakat-tayanch a'zolari, bo'yin, gavda harakatini yaxshilash, kerak bo'lsa ortopedik moslamalardan foydalanishni, har bir bola shaxsiy ortopedik rejimga rioya qilishga o'rgatishga qaratiladi.

Mushakdagi giperkinezlar bolaning nafaqat umumiy, balki nutqiy motorikasiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Nutq apparatining kam harakatlanishi (til, lab, jag', un paychalari, kichik til harakati buziladi) nutqning fonetik tomondan buzilishiga, ya'ni tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarga olib keladi. Mushaklardagi giperkinezlar dizartriya yoki anartriya kabi tovushlar talaffuzidagi kamchilik-

larning kelib chiqishiga sabab bo‘ladi. Diafragma, qovurg‘a orasidagi mushaklar giperkinezi nutqiy nafas olishni, un paychalarining tebranishi, nutq maromining buzilishiga olib keladi. Nisbatan ko‘proq uchraydigan dizartriyaning psevdobulbar shaklida artikulatsion tonus baland bo‘ladi. Lab, til, kichik til, pastki jag‘, un paychalari harakatchanligi buziladi va natijada tovushlar talaffuzi, ovoz, nutq sur‘ati nuqsonlari kuzatiladi. So‘lak bezlari atrofidagi mushaklar qisqarmaganligi tufayli bola so‘lagi oqib turadi. Bunday bola yaxshi chaynay olmaydi, yutolmaydi. Dizartrik bolaning nutqi noaniq, chuchmal, xirillagan, monoton bo‘ladi. Dizartriya qanchalik barvaqt aniqlansa, uni bartaraf etish, korreksiyalash ham shunchalik oson bo‘ladi. Uzoq muddat ichida sabr-toqat bilan olib borilgan logopedik ishlar natijasida yuqori ko‘rsatkichlarga erishish mumkin.

Nutq apparatining inervatsiyasiga bevosita bog‘liq bo‘lgan kalla suyak asab tolalarining jarohatlari ko‘p hollarda ko‘z harakati asab tolalarining jarohatlanishi bilan birga kuzatilgan ko‘rinishda bo‘ladi. Natijada bola g‘ilay, ko‘zi olaygan, ko‘z harakati buzilgan ko‘rinishda bo‘ladi. Bolalar o‘z ko‘z harakatlarini bir maromda bajara olmaydilar, mo‘ljalga nigoh tashlay olmaydilar. Bunday kamchiliklar logopedik ishni to‘g‘ri olib borishga to‘sqinlik qiladi. Bola artikulatsion apparat a‘zolari harakatini kuzata olmaydi, rasmga qarab ishlash, o‘qish va yozishni o‘zlashtirishda qiynaladi.

Mediko-pedagogik komissiyaning xulosasiga binoan, harakat-tayanch a‘zolari jarohatlangan bolalar inkluziv ta‘lim olishga yoki maxsus maktabgacha yoshdagi bolalar muassasasiga – maktab-internatlarga yuboriladi. Bu muassasalarga o‘zlari yoki aravachada yura oladigan, o‘zgalarning qaroviga muhtoj bo‘lmagan bolalar qabul qilinadi. Sog‘liqlarini tiklagach tibbiy-pedagogik komissiyaning xulosasiga binoan o‘quvchilarni umum-ta‘lim bog‘cha yoki maktabiga o‘tkaziladi. Maxsus maktab-internat pedagogik kengashi biti-

ruvchilariga ishga joylashish uchun tavsiyanoma beradi. Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar I – II guruh nogironlari hisoblanib, ularni ishga joylashtirish ijtimoiy ta'minot bo'limlariga topshiriladi.

AUTIZM SINDROMLI BOLALAR

Autizm (grek tilida autos – o'zi) – bu atama 40 yil oldin kirib kelgan, munozarali, lekin bazilaming bahslashib kelishicha, shaxsga (odatda bolaga) «autistiklik» deb tashxis qo'yish mumkin. Bu xastalikning asosiy belgisi – bolaning muloqot qilishdagi qiyinchiligi; boshqa odamlar bilan aloqa qilishdan o'zini tortib, go'yo o'zining olamida yashayotgandek tuyuladi. Ba'zi autistik cheklanishlari bo'lgan odamlar bitta ma'lum sohaga (masalan, rassomchilik) qaratilgan ajoyib qobiliyatlarini namoyon etadilar va boshqalari esa me'yoriy «normal» holatga tushib qoladilar. Shunga qaramay, butun olamda bu xastalikka haligacha davo topilgani yo'q. Autizm asab sistemasining kasalliklaridan biridir. Ushbu nuqson bolalarda turlicha namoyon bo'ladi. Ayrim olimlar fikricha, autizm ruhiy kasalliklarning belgilaridan biri bo'lib, bunda bola tevarak-atrofga nisbatan befarq, beparvo bo'ladi. Natijada atrofdagilar bilan aloqada bo'lmaydi, muloqot qilmaydi. Bola o'z-o'zi bilan bo'lib, o'zicha hayajonlanib, kuyinib, nimalardandir tashvishlanib o'z ichki dunyosida yashaydi. Ba'zi bolalarda emotsional qiyinchiliklar mavjud bo'ladi. Ular tushkunlikka tushishlari yoki bezovta bo'lishlari mumkin; yoki ularning xulq-atvori g'ayritabiiy bo'ladi, buni noo'rin yig'lashlar yoki kulishlaridan bilish mumkin. Ular haddan tashqari harakatchan bo'lib, ish vaqtining o'zida biror narsaga e'tiborini bir zungina qaratib, yana boshqa narsa bilan chalg'ib ketishlari mumkin, yoki ular befarq, yoki parishonxotir bo'lishlari mumkin. Emotsional tushkunliklar yaqin orada bo'lib o'tgan jarohatlar, xafagarchilik yoki uzoq vaqt ongli ish bilan shug'ullanish natijasida yuzaga kelishi mumkin.

Autizm atamasi birinchi bor shveysar psixiatri Eygen Bleyler tomonidan 1910-yilda shizofreniya kasalligining belgilaridan biri sifatida ishlatildi. Autizm holati shizofreniya kabi ruhiy kasallikda ko‘proq namoyon bo‘ladi. Bola vaqtni sezmaydi, hozirda ro‘y berayotgan voqea-hodisalarni o‘tgan yoki kelasi zamon bilan almashtiradi, real voqea-hodisalarni fantastik mavhum voqea-hodisalar bilan aralashtirib yuboradi. Autizm holatida bola faoliyati sustlashadi yoki keraksiz, noaniq faoliyat bilan shug‘ullanadi. Bolaning xulq-atvori buziladi, o‘yin faoliyati, qiziqishi sustlashadi, ma’yus holatda yuradi, kattalar va tengdoshlari bilan aloqada bo‘lmaydi, hech kim bilan gaplashishni istamaydi, ba’zilarida indamaslik (mutizm holati) kuzatiladi.

1943-yilda ingliz psixiatri Leo Kenner davolash amaliyotida 11 bolaning xulq-atvori, yurish-turishida o‘xshash belgilarni kuzatib, «ilk yoshdagi bolalar autizmi» atamasini kiritdi. U kuzatgan barcha bolalardagi belgilar hozirgi kunda ham autizmning asosiy belgilari sifatida o‘rganilmoqda. Shunga qaramay, ko‘p yillar mobaynida bolalar autizmi aqli zaiflik, shizofreniya kabi va boshqa ruhiy kasalliklarning belgilari sifatida o‘rganilgan edi. Faqatgina 1981-yildan boshlab bolalar autizmi mustaqil nuqson sifatida qabul etildi. Hozirgi kunda bolalar autizmi bosh miyaning rivojlanishidagi kamchiliklardan kelib chiqadigan mustaqil nuqson sifatida o‘rganilmoqda. Biroq bosh miyaning rivojlanishidagi nuqsonlarning kelib chiqish sabablari hali ham noaniq. Ayrim olimlarning fikriga ko‘ra, bolalar autizmi irsiy kasallik bo‘lib hisoblansa, boshqalari esa autizm holati aqli zaiflikdan kelib chiqqanligini ta’kidlaydilar.

Amerikada 1996 – 2007-yillarda bolalar autizmi mustaqil nuqson sifatida ancha ko‘p miqdorda hisobga olindi. Bolalarga – «sababi noaniq bo‘lgan rivojlanishning og‘ir buzilishi» diagnozi qo‘yilgan. Diagnozni o‘rganishda ko‘proq bolaning xulq-atvoriga e’tibor berila-

di. Autizmning birinchi belgilari bir yoshda paydo bo‘ladi. Odatda sog‘lom bola ilk yoshidan boshlab tevarak-atrofga qiziqish bilan qaraydi. To‘rt oylik bolaga shiqildoq qo‘liga tutilsa u xursand bo‘ladi, onasini ko‘rsa talpinadi va h.k. Bola autizmida esa go‘dak atrofdagilarga e‘tibor bermaydi, hech narsaga qiziqmaydi, yangi buyumlarni o‘rganishni istamaydi, kattalarga ham talpinmaydi. Bunday bolalarning ijtimoiy moslashuvi va muloqotida turli muammolar paydo bo‘ladi.

Autizmning asosiy belgilari bir yoshdan to uch yoshgacha davrda to‘liq namoyon bo‘ladi. Ota-onalar quyidagi belgilarga e‘tiborli bo‘lishlari kerak:

- ✓ bolaning ota-onasi bilan bo‘lishini yoqtirmaslik (qo‘liga olishi, quchoqlashishi, o‘pishi, silashi va h.k.);
- ✓ uch yashar bola nutqining rivojlanmaganligi;
- ✓ biron-bir kishi bilan bo‘lishdan ko‘ra bir o‘zi bo‘lishini yoqtirishi; ular buyumlarni doim bir xil tartibda qo‘yib chiqadilar;
- ✓ tevarak-atrof bilan aloqada bo‘lishni istamasligi, qiziqmaslik. Odatda, bola nutqi hali rivojlanmagan bo‘lsa ham, u o‘z istak-xohishlarini imo-ishora, harakat bilan bildiradi. Bola autizmida esa bu kuzatilmaydi;
- ✓ bola ko‘zingizga qaramaydi;
- ✓ bolaning harakatlari, imo-ishoralari hech narsani bildirmaydi, asabiylashganini ko‘rsatadi;
- ✓ bola bir tonda, ifodasiz, xuddi bir yod olgan matnni ifodalayotganidek gapiradi. Bola o‘zi yaxshi gapira olmasa ham, uning aks-sado nutqi, ya’ni exolaliya-kimnidir ketidan qaytarish qobiliyati yaxshi bo‘ladi;
- ✓ odatdan tashqari idrok etish reaksiyalari (ovozga, hid, ta’m, ushlab ko‘rishlarga), masalan, ovozdan qattiq qo‘rqib tushishi, ma’lum hiddan tushkunlikka tushishi va h.k.

Autizm bolada har xil darajada namoyon bo'lishi mumkin. Maktabga yangi kelgan bolalarda autizmga o'xshash belgilar paydo bo'lishi mumkin, chunki bola yangi muhit, yangi sharoitga, yangi odamlarga hali o'rganmagan bo'ladi. Og'ir darajadagi autizmga aqli zaiflik belgilari kuzatiladi.

Autizmning yengil holatida tarbiyachi bolaning kun tartibini to'g'ri tashkil etishi muhim. Bolaning faoliyatini uyg'unlashtirish, guruhdagi bolalar bilan yaqinlashtirish, psixoterapevtik tushuntirish ishlarini izchillik bilan olib borishi maqsadga muvofiqdir. Tarbiyachi ota-onalar bilan tushuntirish ishlarini o'tkazishi zarur. Bolaga haddan tashqari ko'p e'tibor bermaslik. Bola oilada o'zini hamma qatori his etishini ta'minlash. Bolaga qo'lidan keladigan ishlarni buyurish va bajargan ishini maqtab qo'yish, bolani qo'llab-quvvatlash. Maktabgacha ta'lim muassasasi xodimlari bola uchun qulay sharoit yaratib berib, unga yaxshi muomalada bo'lgan holda uning ijtimoiy moslashuvini amalga oshirishga yordam berishlari lozim.

Autizmning og'ir holatlarida bola shifokor nazoratida dori-darmonlar bilan davolanishi maqsadga muvofiqdir.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Imkoniyati cheklangan bolalar qanday toifalari mavjud?
2. Eshitish va ko'rishida nuqsoni bor bolalar haqida ma'lumot bering.
3. Autizm sindromi nima?
4. Harakat-tayanch a'zolarida nuqsoni bor bolalar haqida ma'lumot bering.

1.3. INKLYUZIV VA INTEGRATSION TA'LIM

Integratsiyalashgan ta'lim bu, diqqat markazida bolaning aynan maktabga kelib-ketish muammosi turgan, maxsus ehtiyojli bolaning maktabga qatnash jarayonidir. Integratsiyalashgan ta'limda bolaga muammo sifatida qaraladi. Bu ta'lim ta'limining quyidagi shakllari mavjud:

Jismoniy integratsiya. Integratsiyaning bu shakli nogiron na nogiron bo'lmagan bolalar o'rtasidagi jismoniy farqni kamaytirishga qaratilgan. Oddiy maktab bilan yonma-yon joyda nogiron bolalar uchun maxsus bo'lim yoki sinf tashkil qilish mumkin.

- **Funksional integratsiya.** Bu shakl nogiron va nogiron bo'lmagan bolalar o'rtasidagi funksional muammolarni kamaytirishga qaratilgan.

- **Ijtimoiy integratsiya.** Integratsiyaning bu shakli ijtimoiy muammolarni kamaytirishga qaratilgan va u nogiron hamda nogiron bo'lmagan bolalar o'rtasidagi o'zaro aloqani qo'llab-quvvatlaydi.

- *Jamiyatga integratsiya qilish.*

- *Inklyuziv ta'limning maqsad va vazifalari*

Inklyuziv ta'lim tizimida quyidagi maqsad va vazifalarning hal qilinishi talab etiladi:

- ta'lim muassasasida imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlarning ta'lim olishlari uchun zaruriy psixologo-pedagogiq korreksion sharoitlarni yaratish, ularning imkoniyatiga yo'naltirilgan umumta'lim dasturlari va korreksion ishlarni amalga oshirish orqali ruhiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashtirishni amalga oshirish;
- o'quvchilarning ta'limdagi tenglik huquqini kafolatlash;

- jamiyatning va oilaning faol ishtirokida nogiron va sog‘lom bolalarning ehtiyojlarini qondirish, ijtimoiy hayotga erta moslashtirish;
- imkoniyati cheklangan bolalar va o‘smirlarni oilalardan ajralmagan holda yashash huquqini ruyobga chiqarish;
- jamiyatda imkoniyati cheklangan bolalar va o‘smirlarga nisbatan do‘stona va mehr-muxabbatli munosabatni shakllantirish.

Bola – bu qanday imkoniyatga ega bo‘lishidan qat’iy nazar har doim kattalar yordamiga muhtoj farzanddir. Uni alohidalash yoki alohida nom bilan «anomal bolalar», «ko‘r bolalar», «kar bolalar», «aqli zaif bolalar», «tayanch-harakat a‘zolari falajlangan bolalar» va d.k. tushunchalar bilan ajratib ko‘rsatish insonparvarlik nuqtai nazariga to‘g‘ri kelmaydi. Ushbu tushunchalar imkoniyati cheklangan bolalarning huquqlarini kamsitish bilan bir qatorda ota-onalarga ham salbiy ta’sir etadi. Imkoniyati cheklangan bolalar normal rivojlanishdagi bolalar kabi topshiriq va vazifalarni tezlik bilan mukammal amalga oshira olmasalarda, ammo imkoniyat darajasida bajara oladilar. Shuning uchun ham taxqirlashlarga yo‘l qo‘ymasliq bolaning huquqlarini himoya qilish, ularga ijobiy munosabatda bo‘lish tarbiyalashning muhim usulidir.

Yuqoridagi vazifalarni to‘laqonli amalga oshirishda eng birinchi galda quyidagilarga e’tibor qaratish lozim:

Insonparvarlik nuqtai-nazaridan imkoniyati cheklangan bolalarni nomlash	Tushunchaning izoxi
Imkoniyati cheklangan bola	Umumiy tushuncha bo‘lib, barcha turdagi imkoniyati cheklangan bolalarga nisbatan ishlatiladi.
Maxsus yordamga muhtoj bola	Umumiy tushuncha bo‘lib, barcha turdagi imkoniyati cheklangan bolalarga nisbatan ishlatiladi.

Maxsus ehtiyojli bola	Umumiy tushuncha bo‘lib, barcha turdagi imkoniyati cheklangan bolalarga nisbatan ishlatiladi
Aqliy rivojlanishida muammosi bo‘lgan bola	Bosh miyaning organik jaroxatlanishi natijasida aqliy rivojlanishi turgun buzilgan bolalar
Ko‘rishda muammosi bo‘lgan bola	Ko‘rish tsobiliyati, ko‘rish utkirligi qisman buzilgan yoki keskin pasaygan ko‘zi ojiz yoki zaif ko‘ruvchi bolalar
Harakatlanishida muammosi bo‘lgan bola	Tayanch-harakat a‘zolari faoliyatida buzilishlar bor bo‘lgan bolalar
Eshitishida muammosi bo‘lgan bola	Eshitish qobiliyati qisman yoki keskin pasaygan, zaif eshituvchi hamda kar bolalar

Imkoniyati cheklangan bola ham barcha bolalardek bola hisoblanadi va u tan olinishi, hurmatga sazovor bo‘lishga haqli, shuning uchun ularni nuqsoni bilan atalishi pomaqbul holat hisoblanadi.

Inklyuziv ta’lim muammolari

Ko‘plab davlatlarda inklyuziv ta’limni joriy etish davlat normativ hujjatlarmda qayd qilinmaganligi;

- Nogiron bolalarga nisbatan salbiy munosabat;
- Imkoniyati cheklangan bolalarning jamoalarda ko‘rinmaslik muammosi;
- Imkoniyati cheklangan bolalarning maktabda ko‘rinmaslik muammosi;
- Moddiy mablag‘ yetishmasligi muammolari;
- Ta’lim muassasalarini inklyuziv ta’limga moslashtirish muammolari;
- Sinfda o‘quvchilar sonining ko‘pligi;
- Kambag‘allik;
- Jinsiy tafovutlarga qarab kamsitish;
- Imkoniyati cheklangan bolalarning boshqalarga qaramligi;
- Favqulodda vaziyatlar, mojarolar, qochoqlar muammolari;
- Kadrlar masalasidagi muammolar.

- Darhaqiqat, bu ta'lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish oson kechmaydi. Ammo bu ta'lim tizimining foydali jihati juda ko'p. Ular sirasiga quyidagilar kiradi:
 - Inklyuziv ta'lim qashshoqlik iskanjasidan qutilishga imkon beradi;
 - Inklyuziv ta'lim barcha uchun ta'lim sifatini yaxshilaydi;
 - Kamsitishlarning oldini oladi;
 - Inklyuziv ta'lim yanada inklyuzivlikka olib keladi.
- Inklyuziv ta'limning qoidalari:
- Insonning qadr-qimmatini uning qobiliyati va yutuqiga bog'liqlik emas.
 - Har bir inson o'ylash va his qilish qobiliyatiga ega.
 - Har bir kishi eshitish va muloqot qilish qobiliyatiga ega.
 - Har bir kishi bir-biriga muhtoj.
 - Shaxsning to'liq va xaqiqiy ta'lim olishi faqat real hamkorlikda amalga oshadi.
 - Hamma kishilar o'z tengdoshlarining qo'llab-quvvatlashiga muhtoj.
 - Hamma ta'lim oluvchilarning yutuqqa erishishiga ularning nimadir qila olmasligi emas, balki nimanidir qila olishi sabab bo'ladi.
 - Hamkorlik qilish kishi hayotini har tomonlama kuchaytiradi.
 - Inklyuziv ta'lim tizimi quyidagi ta'lim muassasalarini o'z ichiga oladi: maktabgacha ta'lim, o'rta ta'lim, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi va oliy ta'lim. Bu ta'lim muassasalarining maqsadi bolalarning ta'lim olishi va kasb-hunarga tayyorlashda ularning o'rtasidagi to'siqni bartaraf etib ochiq ta'lim muhitini yaratishdan iborat.

Umumta'lim maktablarida alohida dastur va darsliklardan foydalanish imkoniyati bo'lmaydi. Inklyuziv ta'lim tizimi integratsiyalashgan ta'lim tizimidan o'zining mazmun-mohiyati, maqsadi, vazifalari va harakat dasturi bilan farqlanadi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Inklyuziv ta'lim asoslari nimadan tashkil topgan?
2. Inklyuziv ta'lim qanday ta'lim turini amalga oshiradi?
3. Inklyuziv ta'lim madaniyati deganda nimani tushunasiz?
4. Inklyuziv ta'lim muammolari qaysi jaroyonda namoyon bo'ladi?

1.4. INKLYUZIV TA'LIMNING HUQUQIY ASOSLARI

O'zbekistonda nogironlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, tibbiy-ijtimoiy yordam ko'rsatish, hayot sifatini yaxshilash tizimini takomillashtirish, ularga ta'lim olish va ishga joylashishda har tomonlama ko'maklashish bo'yicha qator ishlar amalga oshirilib, xalqimizga xos bo'lgan mehr-shafqat hamda ezgulik tuyg'ularini hisobga olgan holda nogironlarning muhim ehtiyoj va talablariga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida", 2017 yil 1 dekabrda PF-5270-son "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2019 yil 29 apreldagi PF-5712-son "Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi

to'g'risida", 2020 yil 6 noyabrdagi PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi farmonlari, 2020 yil 13 oktyabrdagi PQ-4860-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12 oktyabrdagi 638-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli «2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi farmoni hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish muhim ahamiyatga ega.

Inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilish bo'yicha qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Mazkur hujjatlarda jamiyatimizning bir bo'lagi bo'lgan maxsus yordamga muhtoj bolalarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ularga ta'lim-tarbiya berish, ularning sog'lom bolalar qatoridan o'rin olib o'z qobiliyati, imkoniyatlarini ko'rsata olishiga, ma'naviy kamol topishiga qaratilgan chora-tadbirlar belgilab berilgan.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 sentyabrdagi "Xalq ta'limi tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3931-son qarorida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ijtimoiy kafolatlarini ta'minlovchi chora-tadbirlar samaradorligini yanada oshirish, ularning ta'lim-tarbiya (shu jumladan, inklyuziv ta'lim-tarbiya) olishiga xizmat qiladigan moslashuv muhitini yaratish bo'yicha alohida vazifalar qayd etib o'tilgan.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ko‘rsatiladigan ta’lim xizmatlari sifatini yaxshilash bo‘yicha:

alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar ta’lim oladigan ta’lim muassasalari binolariga qo‘yiladigan talablarni ishlab chiqish va tasdiqlash;

alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar o‘qitiladigan ta’lim muassasalarini zarur adabiyotlar, metodik qo‘llanmalar, turli kasblarga o‘qitish uchun uskuna va jihozlar bilan ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish;

alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni o‘qitish uchun inklyuziv ta’lim tizimini tashkil etish, umum ta’lim muassasalarini maxsus moslamalar (ko‘tarish qurilmasi, pandus, tutqich va boshqalar), shuningdek tegishli kadrlar (maxsus pedagog, bolalarni ruhiy-pedagogik kuzatish bo‘yicha mutaxassislar) bilan ta’minlash;

jamoatchilik o‘rtasida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning bilim olish huquqi, inklyuziv o‘qitishning mazmun-mohiyati haqida tushuntirish ishlarini olib borish;

o‘quvchilarning jismoniy va aqliy talab-ehtiyojidan va ta’lim muassasalarining geografik joylashuvidan kelib chiqqan holda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar o‘qitiladigan ta’lim muassasalarini optimallashtirish;

alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning moslashishi va integratsiyasi uchun maktab-internatlarni bosqichma-bosqich maxsus jihozlar bilan ta’minlash;

alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan har bir bolaning inklyuziv ta’lim olish huquqini ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish kabi vazifalar belgilangan.

“Zamonaviy maktab”larni qurishda ushbu maktablarda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni o‘qitish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, ular uchun maxsus infratuzilma bo‘lishi va jihozlanishini ta’minlash maqsadida inklyuziv ta’limni tashkil etish bo‘yicha “Zamonaviy maktab”ga qo‘yiladigan me’yoriy talablar loyihasi ishlab chiqildi.

Bundan tashqari, alohida ta’lim olish ehtiyoji bo‘lgan bolalar va ularning ota-onalariga korreksion pedagogik yordam olishida va kasbga yo‘naltirishda ta’lim muassasalari har tomonlama yordam ko‘rsatishi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12-oktyabrdagi 638-son qarori bilan tasdiqlangan “Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida inklyuziv ta’limni tashkil etish tartibi to‘g‘risida”gi Nizomda belgilab berilgan.

Imkoniyati cheklangan bolalar bilan olib boriladigan korreksion tarbiyaviy ishlarning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirib borish zamon talabidir.

Jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan yordamga muhtoj bolalar davlatimizning teng huquqli a‘zolari. Ularni uzluksiz ta’lim tizimidagi barcha muassasalarda hamma qatori ta’lim olishi va tarbiyalanishini ta’minlash bizning asosiy vazifalarimizdan biridir.

Insonlarning nogironlarga nisbatan munosabatini o‘zgartirish, atrofda gilarni ularning jamiyatda to‘liq va teng huquqli ishtiroki haqida xabardor qilish nogironlarning dolzarb muammolarini hal etishda o‘ta muhim ahamiyatga ega. “Nogiron” tushunchasini muomaladan chiqarish va uning, eng avvalo, inson ekanligini hisobga olgan holda umume’tirof etilgan “nogironligi bo‘lgan shaxs” atamasini kiritish va BMTning Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasini ratifikatsiya qilishga tayyorgarlik ko‘rish bo‘yicha amaliy chora-tadbirlar tashkil etilishi ham quvonarlidir. O‘zbekiston Respublikasining «Bola huquqlari kafolatlari» haqidagi Qonuni har

bir bola o‘z oilasida tarbiyalanish huquqini kafolatlaydi, bola huquqlarini himoya qilish bo‘yicha davlat siyosatini belgilaydi, davlat organlarini bola huquqlarini ta‘minlash bo‘yicha kafolatlarini belgilaydi.

BMT tomonidan 1948 yilda qabul qilingan “Inson huquqlari umum jahon Deklaratsiyasi”da “Ta‘lim olish har bir insonning asosiy va ajralmas huquqi” ekanligi alohida e‘tirof etilgan. “Inson huquqlari umum jahon Deklaratsiyasi” barcha insonlarning huquq va erkinliklarini kafolatlar ekan, bu Deklaratsiyaning barcha bandlari maxsus ehtiyojli insonlarga ham tegishliligi aniqlandi. Nogiron shaxslarning huquqlarini yanada mustahkamlash va kafolatlash maqsadida BMT 1975 yilda “Nogiron shaxslar huquqlari to‘g‘risida”gi Deklaratsiyani qabul qildi. Mazkur Deklaratsiyada ta‘kidlanishicha:

“Nogironlar shaxsiyatini hurmat qilish huquqi ularda tug‘ilishi bilan mavjud bo‘ladi. Nogironlikning kelib chiqishi, tabiati va jiddiylik darajasidan qat‘iy nazar, fuqaro o‘z yoshidagi tengdoshlari bilan bir xil huquqlarga egadirlarkim, shu bilan birga ular mumkin qadar to‘laqonli yaxshi hayot kechirish huquqiga ham ega” (“Nogiron shaxslar huquqlari to‘g‘risida”gi Deklaratsiya, 3-modda).

Xuddi shunday bolalarni huquqlarini muhofaza qilish maqsadida BMT 1989 yilda “Bolalar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya”ni qabul qildi. “Bolalar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya” bolalarning huquqlarini hamma joyda himoyalash maqsadida ishlab chiqilgan inson huquqlari borasidagi halqaro shartnoma hisoblanadi. U qariyb butun jahon mamlakatlari tomonidan ratifikatsiya qilingan. Konvensiyani ratifikatsiya qilgan 191 mamlakat ko‘ngilli tarzda zimmalariga “Bolalar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya” qoidalarini ma‘muriy qonunchilik, sud va boshqa chora-tadbirlar yordamida

hayotga tatbiq etish majburiyatini oldilar. “Bolalar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya” kompleks va ko‘p qirrali xarakterda bo‘lib, bu barcha bolalar uchun inson huquqlarining fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy singari jabhalarni qamrab olgan yagona Konvensiyadir.

Nuqsonli bolalarning o‘quv imkoniyatlari asosiy o‘rinda turadi. Barcha nuqsonli bolalarning nuqsonlarini erta aniqlab ta’limga jalb qilish imkoniyatini topmoq kerak. Shunday qilib, yuqorida keltirilgan barcha huquqiy me’yoriy hujjatlar, xalqaro forum Konferensiyalar asosida maxsus ehtiyojli bolalar ham jamiyatning to‘laqonli va teng-huquqli a’zosi ekanligi e’tirof etilib, ular ta’limida alohida yangicha yondashuv maydonga keldi. Ushbu ta’lim shakllari inklyuziv va integratsion ta’lim deb ataldi.

“Nogiron shaxslar huquqlari to‘g‘risida”gi Deklaratsiyaning mazmunidan shu narsani tushunish mumkinki, nogiron fuqarolar uchun jamiyat hayotida to‘liq ishtirok etish kafolatlanadi. Ammo mazkur deklaratsiyada nogiron bolalar, ularning ta’lim olish imkoniyatlari va barcha davlatlar tomonidan imkoniyati cheklangan bolalarning huquqlari batafsil yoritilganligi aniqlandi. Bu xususda Suleymenova R.A. fikricha “Agarda nogiron bolalarning uzjamoalari va butun jamiyati ijtimoiy hayotiga jalb etish imkoniyatlari radetilsaularning imkoniyatlari keskin kamayadi” degan fikrni bildirdi. “Ta’limning uzluksizligi, yangi global iqtisodiyotning kalitidir. Ta’lim rivojlanish, ijtimoiy taraqqiyot va inson ozodligi uchun tub ahamiyatga ega” deb ta’kidlaydi.

Imkoniyati cheklangan har bir bolaning o‘z oilasida yashab tarbiyalanish huquqini ta’minlash maqsadida ta’limning ustuvor shakli sifatida umumiy, ya’ni inklyuziv ta’lim belgilangan. Bu ta’lim imkoniyati cheklangan bolalarga oilada yashash, ota-ona mehridan

bahramand bo‘lib o‘z mahallasida tengqurlari orasida umumiy ta‘lim olish imkonini beradi.

«Bolalar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya» maxsus ehtiyojli bolalarning ham barcha huquqlarini kafolatlar ekan, «barcha huquqlar – barcha bolalarga» tamoyili e‘tirof etiladi.

Bu borada «Bolalar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya»da maxsus ehtiyojli bolalarning ta‘lim tarbiyasi xususida: «Nogiron bolaning maxsus ehtiyojlarini aniqlab, uning ijtimoiy hayotga qo‘shilishi va shaxs sifatida rivojlana olishiga yetaklovchi vosita hisoblangan ta‘limga, ta‘lim olishga har tomonlama yordam berilishi lozim», deb ta‘kidlangan. Bu qonunga binoan, maxsus ehtiyojli bolalar ham jamiyat hayotida to‘liq ishtirok etishi, milliy e‘tiqod va madaniyatga ham ohang bo‘lib o‘sishi, uning boyliklaridan, go‘zalligidan bahra olib jamiyatning rivojiga hissa qo‘shishlari katta ahamiyatga egadir.

Alohida ehtiyojli bolalar barcha bolalar kabi, teng huquqli bo‘lib ular bilan bir jamoada yashash va birgalikda ta‘lim olish huquqiga egadirlar. Alohida ta‘lim olish esa bu huquqni cheklaydi va o‘z-o‘zini namoyon qilish imkoniyatlaridan mahrum qiladi. Alohida ehtiyojli bolalar ularning cheklangan imkoniyatlari tufayli alohida o‘qitilishi ularning ijtimoiylashuvini chegaralab, mustaqil hayotga tayyor bo‘lishini qiyinlashtirishiga olib keladi. Birlashtirilgan, inklyuziv ta‘lim – inson huquqlarining dolzarb muammosi bo‘lib kelgan. Hali juda ko‘p bolalar ota-onalarining bola uchun qulay sharoiti mavjud, deb hisoblagan maxsus internatlarda o‘qitishi tarafdori bo‘lib kelmoqda. Lekin voyaga yetgan katta yoshli nogironlar, o‘zlarini inklyuziv ta‘lim shartlarini boshidan kechirgan deb ta‘riflab, alohida ta‘limning bekor qilinishini talab qilmoqdalar. Chunki “qulay, imtiyozli sharoitda, hamma narsa tayyor bo‘lgan sharoitdan chiqgach, tashqariga moslashish, o‘z o‘rnini topish mashaqqati uzoq yillar

davom etadi. Har bir bolaning ta'lim olishdagi teng huquqliligini ta'minlash har qanday diskriminatsiya va kamsitishlarning oldini olishga xizmat qiladigan inklyuziv ta'lim tushunchasi ham qonuniy kuchga kiritilishi uzoq kutilgan yangiliklardan biri hisoblanadi.

Shular nazarda tutilgan holda hozirgi kunda birlashtirilgan – inklyuziv davlat siyosati darajasida ko'rilmogda. Birlashtirilgan ta'limga o'tish jarayoni uchun quyidagilar amalga oshirilishi talab etiladi:

- Ta'limda alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarga munosabatlarning o'zgarishi;

- Oilaning bunga tayyor bo'lishi;

- Maxsus maktab ta'limida bolalarning o'qitilish vaqti qisqartirilib bolalar boshlang'ich bosqichda reabilitatsiya bo'lishini ta'minlovchi shart-sharoitlar yaratilishi;

- Maxsus maktab ta'limi sohasi malakali mutaxassislar bilan ta'minlanishi, korreksiya va reabilitatsiya jarayonini sifatli va tezkor amalga oshirilishi uchun zarur jixozlar bilan ta'minlanishi;

- Maxsus maktab ta'limi va oila hamkorligiga erishish, oilaning reabilitatsiya jarayonida faol bo'lishiga erishish (qo'shimcha uydashug'ullanish, repititor, maxsus psixolog maslahati orqali).

Umumta'lim maktablarni birgalikdagi – inklyuziv ta'limga tayyorlash:

- Maxsus infrastruktura yaratish;

- Maxsus mutaxassislar bilan ta'minlash;

- Ehtiyojlarga mos texnik va o'quv moslamalari bilan ta'minlash (maxsus lampalar, eshitish apparatlari, Brayl moslama komplekti, aravachalar uchun maxsus partalar va h.k.).

O'zbekistonda oilaviy sharoitidan qat'iy nazar, barcha bolalar davlat umumta'lim maktablariga qatnaydi. Bu davlat tomonidan kafolatlangan. Faqat xohlovchilar o'z yonidan pul to'lab xususiy

maktablarda o‘qishi mumkin. Lekin imkoniyati cheklangan bolalar-ning boshqa sog‘lom bolalar bilan teng sharoitda o‘qiyotgani haqida maqtanib bo‘lmaydi. Bu borada muammolar ko‘p. 2020 yil 13 oktyabrda qabul qilingan «Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Prezident qarorida bu boradagi asosiy muammolar ko‘rsatilgan:

➤ alohida ta’lim ehtiyoji bo‘lgan bolalar o‘qitiladigan ayrim ta’lim muassasalarida ular uchun **to‘siqsiz muhit va imkoniyatlar yaratilmagan;**

➤ alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar o‘qitiladigan ta’lim muassasalari **zarur adabiyotlar, metodik qo‘llanmalar, turli kasblarga o‘qitishga mo‘ljallangan uskuna va jihozlar bilan to‘liq ta’minlanmagan;**

➤ alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning bilim olish huquqi, inklyuziv ta’lim tizimining mazmun-mohiyati haqida jamoatchilik o‘rtasida tushuntirish ishlarini olib borish yo‘lga qo‘yilmagani natijasida **ota-onalar alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan farzandlarini umumta’lim muassasalarida o‘qitishi mumkinligi haqida** yetarli ma’lumotga ega emas;

➤ alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni inklyuziv ta’limga jalb qilish bilan bog‘liq muammolarni hal etish masalalariga **mahalliy ijro hokimiyati organlari tomonidan yetarli e’tibor qaratilmayapti;**

➤ pedagogika yo‘nalishidagi OTMlar o‘quv dasturlariga **inklyuziv ta’lim berish metodikasiga oid fanlar kiritilmagan;**

➤ pedagogika va metodika fanlariga oid darsliklarda inklyuziv ta’lim dasturlari kiritilmagani, shuningdek, bo‘lajak pedagoglarning alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar jalb qilingan ta’lim

muassasalarida amaliyot o‘tamayotgani ularning kasbiy tayyorgarlik sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Shunday vaziyatda 86 ta ixtisoslashtirilgan maktabda 21,2 mingdan ortiq, sanatoriy turdagi maktab-internatlarda 6,1 mingdan ortiq, uy sharoitida esa 13,3 ming nafar o‘quvchi uyda ta’lim oladi. 2020 yil statistikasiga ko‘ra, O‘zbekistonda 3,2 mingdan ortiq umumiy o‘rta ta’lim maktablarida 13 ming nafarga yaqin o‘quvchilar inklyuziv ta’lim bilan qamrab olingan.

Prezident qarori bilan 2025 yilgacha inklyuziv umumta’limni bosqichma-bosqich joriy etish masalasi qo‘yilgan. Bunda imkoniyati cheklangan bolalarning maktablarga kelishi uchun to‘siqsiz muhit yaratish, yangi quriladigan maktablarni xuddi shunday sharoitlar bilan qurish, pedagog kadrlar tayyorlash, o‘quv bazasini takomillashtirish kabi vazifalar belgilangan.

1.5. INKLYUZIV TA’LIMGA JALB QILISH BOSQICHLARI

O‘zbekiston Respublikasida ilk bor eksperiment loyihalar sifatida 2005-yildan boshlangan. UNICEF xalqaro tashkiloti loyihasi doirasida 2005 – 2007 yilda O‘zbekistonning Qoraqalpog‘iston, Qashqadaryo, Andijon, Namangan, Surxondaryo va Toshkent viloyatlarida tajriba-sinov ta’riqasida ish olib borilgan, lekin u vaqtlarda imkoniyati cheklangan bolalar to‘la-to‘kis aniqlanib ta’limga jalb etilmagan. Shuning uchun ishni birinchi bo‘lib, yuqorida sanalgan viloyatlarda inklyuziv ta’limga muhtoj bolalarni aniqlash bo‘lgan. Birinchi vazifani o‘rganish natijasida, O‘zbekistonda ana shu maxsus ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha yetakchi mutaxassislar, tibbiyot hodimlari jalb etilib, o‘sha viloyatlarda ta’limga jalb etilmay qolgan bolalarni aniqlab chiqilgan. O‘rganishlar natijasida 1400 ga yaqin bolalar inklyuziv ta’limga muhtoj ekanligi aniqlangan. 1400 ta bolani ko‘rib

ularning sogʻliklari haqida oʻrganilib, 1-sinfga inklyuziv sinf tarzda oʻtkazilishi mumkin boʻlgan bolalarni inklyuziv sinfga tayyorlash, qolganlarini esa maxsus maktab internatlarga joylashtirish ishlari amalga oshirilgan. Ana endi har bir shaxsda savol paydo boʻladi, “Nima sababdan shuncha bola eʼtibordan chetda qolib ketgan?”. Vaholanki, SSSR davrida ham, mustaqillik davrida ham “Majburiy taʼlim” degan qonun mavjud boʻlgan. Taʼlim toʻgʻrisidagi qonunda “7 yoshdan boshlab barcha bolalar taʼlimga qamrab olish kerak” degan qonun mavjud boʻlgan. Lekin uni amalga oshirish boʻyicha ish juda izchillik bilan olib borilmagan. Natijada bu bolalar maktab bilan qamrab olinmaganligini birinchi sababi: ota-ona bolasini nogironligidan andisha qilib, nomus qilib bolalarini berkitgan. Ikkinchidan nogiron boʻlsa, albatta, internatda taʼlim olishi kerak degan qonun bor edi. «Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya» nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya Sogʻlom bolalar orasida ular taʼlim ololmaydi degan tushuncha mavjud boʻlgan. Ota-onalar boʻlsa bagʻridan bolasini chiqargisi kelmagan, yaʼni internatdan chiqargisi kelmagan. Natijada bolalarning yoshi 9 – 10 yoshda boʻlsalar ham ularning savodi boʻlmagan. Fayziyeva Ubayda Yunusovna va ularning hamkasblari inklyuziv taʼlimga muhtoj bolalarni hammasini aniqlab, hamma viloyatlarda ularni inklyuziv taʼlimga jalb qilish borasida ish olib borganlar. Ota-onasi rozi boʻlgan bolalar internatlarga jaylangan. Jami 800 ta bolalar internatga jalb qilingan boʻlsa, shundan 300 dan ortigʻi inklyuziv taʼlimga jalb etildi. Ularning maktablarga joylashtirish borasida mutaxassislar maktab sharoitlari, imkoniyatlarni hammasini oʻrganib chiqib, talabga javob beradigan maktablarga bolalar joylashtirildi. Bu borada bolalar ham tibbiy tekshiruvlar, psixologlar bilan birgalikda ularning psixologik nuqtai nazardan ularni oʻrganib chiqib, agar maktablarga joylashtirilsa oʻz tengqurlari bilan bir qatorda oʻzlashtirib olish va maʼlumotlarni qabul

qilish doirasiga qarab maktablarga joylashtirilgan. Bolalarning ota-onalari ham 1 oylik maxsus kurslarda o'qitilgan, bunga sabab bolalarning ota-onalari ham tushinishsin, ijtimoiy yordamga muhtoj bolalar ham sog'lom bolalarga o'xshab teng huquqli ekanliklari haqida. "Bola huquqlari to'g'risida konvensiya"ni har bir maktabda, butun maktab o'quvchilarini bir joyga to'plagan holda, munozaralar uyushtirilgan maktab o'quvchilari ham hamma teng huquqli ekanligini tushuntirishda keng ko'lamli ishlar olib borilgan, bundan tashqari maktab o'qituvchilarga ham seminarlar tashkil etilgan. Mana shu ikki yil mobaynida juda ham kerakli bo'lgan ishlar olib borilgan. Har bir viloyatdan o'zining trenerlar mavjud bo'lgan, ular bilan maktab bilan ishlaydigan ma'sul shaxs bo'lgan. 1-sentabrgacha mana shunday keng ko'lamli ishlarni qilib, 1-sentabrda o'quvchilarni maktabga olib chiqilgan. Ilmiy rahbarlar ham buday bo'lishlarini kutishmagan edilar. Maktab o'quvchilari ularni mehrlil ko'zlar bilan kutib olib, ulardan o'z yordamlarini ayamadilar. Fayziyeva Ubayda Yunusovna ham mutaxassis sifatida "Nogiron bolalar internatda tahsil olishi maqulroq" degan tushunchada bo'lgan ekanlar va ko'pgina bolalarni internatga joylashtirishga uringan ekanlar. Lekin inklyuziv ta'limga olib chiqib bu qanday natija berishini kutish ham bu ularning oldiga qo'yilgan katta vazifalardan biri deb hisoblagan ekanlar, natija a'lo darajada ekanligidan ma'mnun bo'lib ana o'shanda olingan sur'atlarni ham hozirgacha salab qolgan ekanliklarini ta'kidlab o'tdilar. 2006-yili inklyuziv sinflarda natijalar qanday bo'layotgani bilish maqsadida o'rganishlar olib borildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, eshitmaydigan bola ham sog'lom bolalar qatorida ular bilan birga o'qib, gapiradigan darajaga kelganligi ko'ringan. UNICEF tomonida har bir zaif eshituvchi bolaga implant o'rnatilgan. Bu yutuqlarni bolalardagi o'zgarishlarni ko'rgan ota-onalar ham bolalarini «Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya» nomli ilmiy, masofaviy,

onlayn konferensiya internatga bermasdan, ommaviy maktablarga chiqarib o‘qitgan. Maktabni bitirgan bolalar yuqori lavozimlarda ishlaydigan darajada bo‘lib bitirgan.

Inklyuziv ta’limga jalb etishda quydagi bosqichlar amalga oshirildi

1) Izlab topish va jalb qilish bosqichi. Nogiron odamlarning hayoti asosan yakkalab qo‘yishlar bilan bog‘liq. Ko‘plab davlatlarda nogiron odamlarga past nazar bilan qaralib, ular hamjamiyatdan chetlashtirilmoqda. Buning oqibatida nogiron bolalarning ta’lim olish imkoniyatlari yanada chegaralanib qolmoqda. Millatning etnopsixologik xususiyatlaridan biri bo‘lmish nogiron farzandini boshqalardan bekitish hollari esa nogiron bolalar kelajak hayoti uchun juda fojeali holatdir. Mana shunday salbiy oqibatlarni oldini olish maqsadida aholi o‘rtasida targ‘ibo-tashviqot ishlarini olib borish lozim. Oilaga, ya’ni asosan ota-onalarga nogiron bola ham maktab ta’lim-tarbiyasini olishi shart ekanligini to‘g‘ri tushintirib bera olish kerak. Shunday usullar bilan ta’limdan chetda qolib ketgan nogiron bolalarni izlab topish imkoni yaratiladi. Ro‘yxatga olingan bolalar o‘z yaqin arofidagi umumta’lim maktablariga jalb etiladi.

2) Maxsus ehtiyojli bolalar bilan shug‘illanish bosqichi. Bu bosqichda umumta’lim muassasalari tizimiga kiritilgan maxsus ehtiyojli bolalar bilan olib boriladigan o‘quv-tarbiyaviy, korrektsion-rivojlantiruvchi vazifalar rejasi tuzib chiqiladi.

3) Reabilitatsiya bosqichi. Bu bosqichda bolalarning nogironligi tufayli bajara olmaydigan faoliyatlarini bajarish qobiliyatlari va ularning imkoniyatlari darajasini kengaytirish ishlari amalga oshiriladi. Shu sababali bu bosqichda nogiron odamlar nafaqat ta’lim tarbiya, balki ularning ishlab chiqarish faoliyatlarini oshiruvchi treninglar ham olib boriladi. Ular “ob’ekt” emas, balki “sub’ekt” vazifasini o‘taydi. Natijada nogiron bolalarning nima qila olmasligi

emas, balki ular nimalar qilisha qodir ekanligi diqqat markazda turadi.

4) Intergatsiya bosqichi. Bu bosqich inklyuziv tarzida o‘qitilgan, rehabilitatsiya jarayoni malga oshirilgan nogiron bolalarni ijtimoiy jamiyatga to‘la kiritish bosqichidir. Integratsiya bosqichida nogiron bolalar to‘laligicha ijtimoiy jamiyatga kiritiladi. Ya’ni bu bosqichda nogiron bolalarning ham o‘zlarining teng imkoniyatlari va huquqlaridan foydalangan holda kasb va ishlash joyini mustaqil tanlash imkoniyati beriladi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. O‘zbekiston Respublikasida ilk bor eksperiment loyihalar qachon ishlab chiqilgan?
2. Inklyuziv ta’limga jalb etishda qanday bosqichlardan foydalaniladi?
3. Izlab topish va jalb qilish bosqichida qanday ishlar amalga oshiriladi?
4. Maxsus ehtiyojli bolalar bilan shug’illanish bosqichida qanday ishlar amalga oshiradi?

II BOB. UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI O'QITISH BO'YICHA PEDAGOGIK JARAYONI

2.1. IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI INKLYUZIV TA'LIMGA JORIY ETISHDA MAKTABGACHA TA'LIM RAHBARYATI VA PEDAGOGLARNING VAZIFASI

Mamlakatimizda ta'lim tizimiga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilmoqda. O'tgan davr mobaynida mamlakatimizda o'sib borayotgan avlodni sog'lom va har tomonlama yetuk voyaga yetkazish, ta'lim-tarbiya jarayoniga samarali ta'lim va tarbiya shakllari hamda usullarini joriy etishga qaratilgan maktabgacha ta'limning samarali tizimini tashkil etish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi.

Maktabgacha ta'lim sohasidagi normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish, maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, bolalarning sifatli maktabgacha ta'lim bilan qamrovini oshirish, undan teng foydalanish imkoniyatlarini ta'minlash ko'zda tutildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmo-niga muvofiq O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirish hamda ularga ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlari sifatini yaxshilash maqsadida 2020 – 2025-yillarda xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqildi.

Bu konsepsiyada alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlari sifatini yaxshilash bo'yicha quyidagi vazifalar belgilandi:

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar ta'lim oladigan ta'lim muassasalari binolariga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish va tasdiqlash;

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar o'qitiladigan ta'lim muassasalarini zarur adabiyotlar, metodik qo'llanmalar, turli kasblarga o'qitish uchun uskuna va jihozlar bilan ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni o'qitish uchun inklyuziv ta'lim tizimini tashkil etish, umumta'lim muassasalarini maxsus moslamalar (ko'tarish qurilmasi, pandus, tutqich va boshqalar), shuningdek tegishli kadrlar (maxsus pedagog, bolalarni ruhiy-pedagogik kuzatish bo'yicha mutaxassislar) bilan ta'minlash;

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning moslashishi va integratsiyasi uchun maktab-internatlarni bosqichma-bosqich maxsus jihozlar bilan ta'minlash va boshqalar.

Inklyuziv ta'lim bu o'zi nima? INKLYUZIV – (inklyuziya – inglizcha [inclusion] – uyg'unlashish) Hamkorlikdagi ta'lim bo'lib, butun dunyo hamjamiyati tomonidan eng samarali, eng insonparvar ta'lim sifatida tan olingan. Imkoniyati cheklangan bolalarni maktabgacha ta'lim tashkilotlariga sog'lom tengdoshlari bilan birga ta'lim olishidir. Inklyuziv ta'lim pedagog xodimlar va ota-onalar tomonida ta'lim jarayoniga ijodiy yondashuvni o'zida aks ettiradigan tabiiy jarayon hisoblanadi.

Inklyuziv ta'lim rasmiy ta'lim tushunchasidan ancha kengroq. Bu ta'limda ko'proq o'qishda, o'rganishda imkoniyati cheklangan bolalar bilan ishlanadi. Inklyuziv bog'chada tarbiyachi qanday sifatlarga ega bo'lish kerak? Inklyuziv ta'limda o'qituvchining kasbiy

mahorati bosh omil hisoblanadi. Avvalo, o‘qituvchi inklyuziv taffak- kurga ega bo‘lishi va ta’lim sifati ma’suliyatini o‘z zimmasiga olishi shart. Inklyuziv ta’lim berish o‘qituvchilar ishi sifatining asosiy mezonlari – o‘qituvchi o‘quvchilarning turli toifada ekanligiga qara- may barcha bolalarning huquqini himoya va hurmat qilishi. Yana bir sifat – hamkorlikni yo‘lga qo‘yish. Chunki o‘qituvchilar uchun hamkorlik va o‘zaro fikr almashish muhimdir. O‘qituvchi o‘z faoliyatini tizimli baholab borishi, muntazam malakasini oshirishi, alohida ta’lim ehtiyojlari bor bolalarning intizomli va muassasalararo guruhlar bilan samarali ishlashi uchun liderlik hamda boshqaruv malakalarini qo‘llash, muammolarni birgalikda hal qilish, keng qamroqli maktab hamkorligini yo‘lga qo‘yish kabi xislatlarga ega bo‘lish kerak.

Inklyuziv ta’limda imkoniyati cheklangan bolalarga nima beradi?

- o‘z imkoniyatini o‘zi uchun kashf etish imkonini beradi
- mustaqil harakatlanish birgalikda, hamkorlikda ishlash imko- niyati orqali yuzaga keladi;
- dunyoqarashi kengayadi, hayotiy tajribasi oshadi;
- o‘qishga bo‘lgan ehtiyeji va qiziqishlari ortadi;
- o‘zini barcha bilan bir xil his qila boshlaydi;
- ilgari sezilmagan imkoniyatlari ochiladi;
- yotsirash, yakkalanish kabi xususiyatlari yo‘qoladi.

Inklyuziv ta’lim vazifasi bolalarning qobiliyatlari va holatidan qat’i nazar, ularning barchasiga sifatli ta’lim taqdim etishdan iborat. Shu bilan birga, inklyuzivlik tamoyili imkoniyatlari cheklangan bolalar ijobiy ruhiy va ijtimoiy rivojlanishga ega bo‘lishlari uchun oilada yashashlari va o‘z tengdoshlari bilan birga oddiy maktabda bilim olishlari lozimligini nazarda tutadi.

Ma'lumki, inklyuziv ta'limda maxsus ta'lim ehtiyojida bolalar barcha bolalar bilan birga ma'lum maqsadda turli qobiliyatlarga muvofiq guruhlashtiriladi. Maxsus ta'lim aqliy, jismoniy tashqi ko'rinishga muvofiq amalga oshirilsa, inklyuziv ta'lim bolaning qobiliyati va imkoniyatlariga ko'ra belgilanadi. Maxsus ta'lim o'qitishning maxsus va alternativ dasturlari orqali o'qitilsa, inklyuziv ta'lim bolaga yo'naltirilgan va moslashtirilgan, yo'riqnomali, barchaga mo'ljallangan o'quv dasturi asosida o'qitiladi. Inklyuziv ta'limning o'ziga xos muhim jihati shundaki, bolalar va o'qituvchi birlaridan o'rganishadi hamda muammolarni birgalikda xal etishadi.

Inklyuziv ta'lim vazifasi bolalarning qobiliyatlari va holatidan qat'i nazar, ularning barchasiga sifatli ta'lim taqdim etishdan iborat. Shu bilan birga, inklyuzivlik tamoyili imkoniyatlari cheklangan bolalar ijobiy ruhiy va ijtimoiy rivojlanishga ega bo'lishlari uchun oilada yashashlari va o'z tengdoshlari bilan birga oddiy maktabda bilim olishlari lozimligini nazarda tutadi. Inklyuziv ta'lim tizimi nogironlar aravachasidagi bola yaqin atrofda joylashgan har qanday maktabda ta'lim olishi, o'zlashtirishda qiynalayotgan bo'lsa, o'qish va yozishga o'rganish uchun maxsus yordamga ega bo'lishi, darslarga qatnamay qo'ygan bolaga esa maktabga qaytish uchun tegishli yordam ko'rsatilishini kafolatlaydi.

Maktabgacha ta'lim tizimida inklyuziv ta'limning ahamiyati shundaki, imkoniyati cheklangan bolalarni ilk yoshlaridanoq sog'lom bolalar qatoriga qo'shib sifatli ta'lim olishini ta'minlagan holda bolada ruhiy va jismoniy hissiyotlarini va haraktlarini rivojlantirishdir.

Inklyuziv ta'limda imkoniyati cheklangan bolalarga nima beradi?

- o'z imkoniyatini o'zi uchun kashf etish imkonini beradi
- mustaqil harakatlanish birgalikda, hamkorlikda ishlash imkoniyati orqali yuzaga keladi;

- dunyoqarashi kengayadi, hayotiy tajribasi oshadi;
- o‘qishga bo‘lgan ehtiyeji va qiziqishlari ortadi;
- O‘zini barcha bilan bir xil his qila boshlaydi;
- Ilgari sezilmagan imkoniyatlari ochiladi;
- Yotsirash, yakkalanish kabi xususi yatlari yo‘qoladi. Inklyuziv ta’lim sog‘lom bolalar hayotiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
- O‘zlariga o‘xshamagan tengdoshlari va ularning hayoti, ehtiyojlarini his qiladilar;
- Tengdoshlariga g‘amxo‘rlik hissi uyg‘onadi;
- Ularni qo‘llab-quvvatlash, yordam berishga intilish – insonparvarlik hissi tarbiyalanadi;
- O‘quvchilarda atrofdagi insonlarga, imkoniyati cheklanganlarga pozitiv munosabat, o‘zaro hurmat tarbiyalanadi
- Yoramga muhtoj insonlarga e’tibosizlik qilmaydigan shaxsga aylanadilar;
- Hozirda mamlakatimizda inklyuziv ta’limga yo‘naltirilgan maktabgacha ta’lim tashkilotlari kun sayin ko‘payib va takomillashib bormoqda.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. 2020 – 2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi maqsadi nimalardan iborat?
2. Maktabgacha ta’lim sohasiga inklyuziv ta’lim tizimining joriy etilishi.
3. Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning moslashishi va integratsiyasidagi jarayon qanday?
4. Inklyuziv ta’limda maktabgacha ta’lim muassasasi rahbariyatining vazifasi.

2.2. IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI INKLYUZIV TA'LIMGA JORIY ETISHDA UMUMTA'LIM MAKTAB RAHBARYATI VA PEDAGOGLARNING VAZIFASI

Maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim sharoitida o'qitish maktablararo qatnab yuruvchi o'qituvchi ya'ni, resurs o'qituvchi faoliyatini talab etadi. Inklyuziv ta'lim amaliyotda maktablararo qatnab yuruvchi o'qituvchi va oddiy sinf o'qituvchisining hamjihatlikdagi harakatlari orqali amalga oshirilishi mumkin.

Ba'zi sinflarda bolani ma'lum bir vaqtga sinfdan ajratib olish kerak bo'lishi mumkin. Hamma vaqt nima bo'lsada resurs o'qituvchi sinf o'qituvchisi bilan birgalikda faoliyat ko'rsatishi va bu maxsus ta'lim sohasida mutaxassislikka ega bo'lishi talab qilinadi.

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchining muhim vazifalariga nogiron bolalar uchun kerak bo'lgan qo'llanmalar, jixozlar bilan ta'minlash, homiylar topish, ota-onalarni maktabga yordam berishga jalb qilish va imkoniyati cheklangan bolalar, sog'lom bolalar hamda sinf o'qituvchisi o'rtasidagi mustahkam aloqani o'rnatish, maxsus resurs qo'llanmalarni ta'minlash orqali yordam berish, ota-onalar, bolalar oddiy sinf o'qituvchilari va maktab ma'muriyatiga maslahatlar berish, shuningdek, maxsus ta'limga muhtoj bolalar uchun faoliyatlari va ularga mos keluvchi ta'lim dasturlari haqida muhokamalar yuritish, hattoki nogiron bo'lmagan bolalarning ota-onalariga ham ma'lumotlar yetkazilib turish kiradi.

Resurs o'qituvchining asosiy maqsadi: umumta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilar va ularning o'qituvchilariga yordam ko'rsatishdan iborat.

Resurs o'qituvchi quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

- har bir o'quvchini qaysi darajadagi yordamga muhtojligini aniqlash va ularning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda muntazam ravishda ular bilan uchrashish;

- o'quvchilar bilan yakka tartbdan ishlash, individual rejalardan kelib chiqqan holda ularni kuzatish, o'quv dasturiga moslashishga yordam berish, o'qitish va baholash;

- sinf o'qituvchilariga o'quvchilarning maxsus ehtiyojlari va qobiliyatlariga oid ma'lumotlarni berish;

- sinf o'qituvchilarini individual o'quv rejalari bilan tanishtirish va ular bo'yicha maslahatlar berish;

- muntazam ravishda o'quvchilarning erishayotgan muvaffaqiyotlarini muhokama qilish va baholash;

- maktab jamoasining boshqaruv xodimlari va ota-onalar bilan hamkorlikda ishlash;

- zarurat tug'ilsa, o'quvchilarni boshqa yordam ko'rsatuvchi uyushmalarga taklif etish (masalan, seminarlarga, shifokorlarga);

- o'qituvchilar hamda o'quvchilar bilan individual ravishda olib boriladigan faoliyatlarni qayd etib borish;

- standart o'quv reja talablariga javob bermaydigan vaziyatlarda har bir o'quvchiga individual o'quv reja tuzishga ko'maklashish;

- o'zgaruvchan ehtiyojlardan kelib chiqqan holda individual o'quv rejalarni yangilash va baholash;

- mavjud barcha resurslar (o'quv adabiyotlar, o'qitish qurilmalari va boshqa asboblarni hujjatlashtirish va ular ro'yxatini tuzish.

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchi o'z vazifa va maqsadlaridan kelib chiqqan holda ish rejasini o'z tuzishda quyidagilarni hisobga olishi kerak:

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchilarning maxsus ta'lim olishga bo'lgan talablariga javob beradigan yordamlarni ko'rsatish;

Sinf o'qituvchisi bilan birgalikda individual dasturlarni yaratish va uni baholash;

O'qituvchilar muhtoj bo'lgan xizmatlarni amalga oshirish;

Bolaning o'qituvchisi yoki maktabi almashganda u haqidagi ma'lumotlarni yetkazib berishni boshqarish;

Yangi kelgan o'qituvchilarning ehtiyojlarini anglash va qondirish;

Maxsus ta'limga muhtoj bo'lgan oddiy sinflarga o'qituvchilarning moslashishiga yordam berish;

Agar kerak bo'lsa sinfdan tashqarida individual va guruhlariga asoslangan ko'rsatmalarni berish;

Individual dasturlarni muvaqqiyatli bo'lishini boshqarish;

Maxsus ta'limga muhtoj bolalarni maktabning jismoniy muhitiga jalb etishda ularning shu muhitga moslashishiga yordam beruvchi maktab boshqaruvi;

Maxsus yordamchi vositalar va qo'llanmalarga bo'lgan talabni o'rganish va ulardan foydalanishni boshqarish;

Inklyuziv ta'limni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchi faoliyat yuritmasligi, ko'p vaqtini yo'lda samarasiz sarflamasligi juda muhimdir.

Resurs o'qituvchi nogiron bolalarning darslaridagi qiyinchiliklarni va ehtiyojlarini muhokama qiladi. Vaqti-vaqti bilan u joylarda olib borilayotgan o'qituvchilar treningida nogironlik muammosi bo'yicha maslahat va ko'rsatmalar berib boradi. Masalan, nogiron bolaning nuqson xususiyatlarini, darajalarini aniqlash, individual psixologik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha metodik tavsiyalar berish kabi.

Ta'lim olishda qiyinchiligi bo'lgan bolalarni imkoniyatini ta'lim siyosatida e'tiborga olish juda muxim. Ta'lim siyosati inklyuziv ta'limni rivojlantirish maqsadida moliyaviy ta'minotga

e'tibor karatish zarur: maxsus ta'lim va umumta'lim maktablari urtasidagi tusiklarni bartaraf etish chora-tadbirlari; statistik ma'lumotlar buyicha nogironlarni inklyuziv maktablarda ta'lim olishni joriy qilish; maxsus infra-strukturalar, masalalar, texnik vositalardan foydalanishga imkoniyat yaratish ham ta'lim siyosatining ajralmas kismidir.

Inklyuziv ta'lim jamoaviy ish bo'lib, javobgarlik butun maktab jamoasi buyniga yuklatiladi. Bunda sinf rahbari yordam ko'rsatuvchi bo'lib asosiy rol o'ynaydi. Ta'lim siyosati uni tartibga soladi. Bu kabi yordamlar turli xil shakllarda bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- sinf o'qituvchisiga maslahat va yordam berish;
- maxsus o'qitish qo'llanmalari va yordamchi materiallar bilan ta'minlash:
 - ota-onalar, ko'ngillilar yoki katta o'qituvchilar tomonidan mavjud bo'lgan yordamlarni ta'minlash;
 - o'quv reja, dars jadvali, baholash mezolariga moslashtirish va o'zgarishlarga ko'niktirish masalalarini shakllantirish;
 - o'qituvchilar malakalar va bilimlarini oshirish uchun sharoit yaratish;
 - faol qo'llab-quvvatlovchi rahbar va shu kabilarni o'z ichiga olgan ijobiy maktab muhitini tashkil etish va ta'lim jarayonida do'stona munosabatni shakllantirish;
 - ma'muriyatga bolalarni aniqlash va baholashda yordam kursatish;
 - ijtimoiy, psixologik va sog'liqni saqlash xizmatlarini muvofiq-
lashtirish kabi ishlarni amalga oshirishdan iborat.

Ushbu ta'lim tizimida bolalarni nuqsonlarini aniqlash ularni muolaja-reabilitatsiya qilish, korrektsion-pedagogik omillarni amalga oshirish bo'yicha tegishli mutaxassislar (maxsus resurs pedagog-

lar, psixologlar, tibbiyot xodimlari, ota-onalar va boshqalar) muntazam ravishda maktab pedagoglariga bevosita yordam berishlari kerak.

Inklyuziv ta'lim nogironlarning ijtimoiy tengdoshlari bilan bir qatorda ta'lim olishini ta'minlaydi, (agarda ularning rivojlanishida jiddiy sabablar bo'lmasa) muntazam maktablarga qabul qilishini nazarda tutadi.

O'ta murakkab nuqsonli bolalar ayrim hollarda maxsus maktablar va maxsus reabilitatsiya markazlari yoki muntazam maktablar qoshidagi maxsus sinflarda korreksion dasturlar yordamida ta'lim oladilar. Ushbu maktablarda ta'lim ta'minoti albatta bolaning zaruriyatni e'tiborga olgan holda amalga oshirish ko'zda tutiladi.

Muntazam ta'lim jarayoni imkoniyati cheklangan bolaning shaxsiy xususiyatlariga ko'ra yakka tartibda korreksion metod va moslashtirilgan o'quv reja, dasturlar va boshqa omillardan foydalanib, atrofdagi jamoatchilik bilan birgalikda o'qitishning turli shakllarini tashkil qilish hamda maxsus yordamchi apparatlar, (eshitish apparatlari, linza, lupa, nogironlar aravachalari) turli xil texnik vositalar va maxsus ko'rgazmali qurollarni qo'llash asosida amalga oshirishni nazarda tutadi. O'z navbatida maxsus ta'lim muassasalari pedagoglari joylarda umumta'lim o'quvchilari, ota-onalar, davlat va nodavlat jamoa tashkilotlari uchun maslahat bo'limlari va resurs markazlar bo'lib faoliyat ko'rsatish kerak.

Alohida yordamga muhtoj bolalarni ayrimlarini umumta'lim muassasalarida o'qitish uchun davlat tomonidan quyidagi shart-sharoitlarni yaratish lozim:

- nogironlikni erta tashxix qilish;
- mutaxassislar tayyorlash;
- umumta'lim muassasalari binolarini qurishda nogironlar uchun moslashtirilgan barcha shart-sharoitlar (inshoatlar)ni yaratish;

- korrektsion yordamni amalga oshirish uchun reabilitatsiya markazi tarmog'ini ko'paytirish;

- ayrim nogiron bolalarni umumta'lim sharoitida o'qitishni tashkil etish maqsadida umumta'lim pedagoglarini malakasini oshirish, qayta tayyorlash kurslaridan o'tkazish va ularni maxsus yordamchi vositalar, o'quv metodik adabiyotlar, uslubiy qo'llanmalar bilan ta'minlash, shuningdek maktabda turli dasturlar yordamida ta'limni tashkil etish;

- barcha bolalar uchun ta'lim sharoitini yaratish va ta'lim samaradorligini oshirish.

Inklyuziv ta'lim asosan umumta'lim maktablarining oddiy sinflarida va o'quvchilar yashash joyiga yaqin bo'lgan umumta'lim maktablarida olib boriladi, ta'limning rasmiy va norasmiy turlarini tashkil etishning ilg'or ish tajribalarini rivojlantiradi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Imkoniyati cheklangan bolalarni inkluziv ta'lim muassasalarida o'qitishda maktab va maktab raxbariyatini vazifasi va roli haqida ma'lumot bering.
2. Inklyuziv ta'limda samaradorligini oshirishda resurs o'qituvchining o'rnini aytib bering.
3. Resurs pedagogning maqsadi va vazifalarini yoritib bering.
4. Resurs pedagogning ish rejasini tushuntirib bering.

2.3. INKLYUZIV TA'LIM BO'YICHA CHET EL TAJRIBASI

Inklyuziv ta'lim bo'yicha xorijiy tajribalar tahlil qilinganda, masalan, Rossiya Federatsiyasida o'qituvchini imkoniyati cheklangan bolalar ta'limiga tayyorlashning asosiy yo'nalishlari "Umumta'lim tashkilotlari pedagog xodimlari kasbiy darajasini oshirishning kompleks dasturi"da (2014 y.) aks ettirilgan bo'lib, bugungi kunga qadar ushbu kasbiy standart pedagogik ta'lim sohasi bo'yicha kadrlar tayyorlash tizimi malaka talablarini ishlab chiqishda asos sifatida qo'llanilib kelinmoqda.

Ushbu davlatning bir qator oliy ta'lim muassasalarida oliy kasbiy ta'lim standartlariga muvofiq pedagoglar va inklyuziv ta'lim sohasidagi mutaxassislarni "Psixologik-pedagogik ta'lim" yo'nalishida tayyorlab kelinmoqda. Bugungi kunda imkoniyati cheklangan bolalarni normal rivojlanayotgan tengqurlari bilan teng ta'lim jarayoniga jalb qilishga zaruratni hozirgi kunda ta'minlash zarur. Shuning uchun inklyuziv ta'lim rivojlanishining hozirgi bosqichida uni amalga oshirish uchun pedagoglarni tayyorlashda hududiy xalq ta'limi boshqarmalari metodik xizmati, OTMlari darajasida ta'lim klasteri tizimiga alohida rol ajratiladi. Xalqaro mutaxassislar orasida "inklyuziv ta'lim" atamasi 1994 yilda Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya va Alohida ehtiyojli shaxslar ta'limi sohasidagi tamoyillar, siyosat va amaliy faoliyat to'g'risidagi Salamanka deklaratsiyasida rasmiy qabul qilingan edi. O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasidagi amaliyotga inklyuziv ta'lim g'oyalarini joriy qilish bir qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar, jumladan, ... va boshqalar bilan mustahkamlab qo'yilgan.

"Inklyuziya", "inklyuziv ta'lim" atamalari keng qo'llanishiga qaramasdan, ushbu tushunchalarning mohiyatini aniqlash masalasi hozirgacha bahsli bo'lib qolmoqda, bu bizning fikrimizcha, tadqi-

qotchilarning ushbu fenomenga har turli metodologik yondashuvlari bilan bog‘liq. Ta’lim sohasida inklyuziv yondashuvning evolyusiyasi jamiyatning nogironlik to‘g‘risidagi tushunchasi o‘zgarishiga asoslangan edi: XX asrning 1960-yillari o‘rtasigacha mavjud bo‘lgan salomatlik imkoniyati cheklangan odamlarni ajratib qo‘yishni nazarda tutuvchi tibbiy model o‘rniga XX asrning 1980-yillari o‘rtasigacha davom etgan normallashtirish modeli keldi. Bu model salomatlik imkoniyati cheklangan odamlarni jamiyatga integratsiyalashni nazarda tutar edi. Hozirgi vaqtda salomatlik imkoniyati cheklangan bola ta’limidagi to‘siqlar va muammolar jamiyat ta’lim tizimining atrof-dagi odamlar bilan o‘zaro munosabatlari nomukammalligini keltirib chiqarishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy modelga o‘tish tendensiyasi kuzatilmoqda.

N.V.Borisova, S.A.Prushinskiy ta’kidlaydilarki, inklyuziv ta’lim tayanadigan ijtimoiy modelga ko‘ra, “nogironlikning sababi faqat kasallikning o‘zida emas, balki jamiyatdagi mavjud jismoniy (ijtimoiy tuzilmalar va tartiblarga doir) va tashkiliy (munosabatlarga doir) to‘siqlar, stereotiplar va noto‘g‘ri qarashlardir.”

S.V.Alexinaning fikricha, “inklyuziya – ijtimoiy munosabatlarni insonparvarlashtirish va imkoniyati cheklangan shaxslarning birgalikda sifatli ta’lim olishga huquqlarini tan olish maqsadlarini tushunishning bir xil ma’noda bo‘lishini nazarda tutuvchi ijtimoiy konsepsiya” hisoblanadi. Inklyuziv ta’limni eng umumiy tarzda ta’lim siyosati va amaliyotining umumiy ta’lim asoslariga eng ko‘p darajada tegishli bo‘lgan yangi istiqbolli strategik yo‘nalishi sifatida belgilanadi. Inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirishning xalqaro tajribasi uzoq muddatli izchil, uzluksiz, bosqichma-bosqich va kompleks yondashuv xususiyatiga ega strategiya sifatida 1960 yillardan hozirgi kunlarga amalga oshirilmoqda.

Xorijda inklyuziv ta'limni joriy qilish tajribasining tahlili ko'rsatdiki, uning rivojlanishi turli mamlakatlarda nogiron bolalarining ta'lim olish huquqlarini amalga oshirishga, me'yoriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish va manfaatdor doiralarda inklyuziyani tashkil qilish muammolarini muhokama qilishga yo'naltirilgan fuqarolik munosabatining shakllanishidan boshlangan.

N.N.Malofeyevning fikricha, faqat shu bosqichlardan keyingina inklyuziv ta'lim g'oyalarini amaliyotga tatbiq qilishga o'tish amalga oshirildi. Inklyuziv ta'limni joriy qilish jarayonida to'siqlarsiz muhitni tashkil qilish qiyinchiliklarigina: panduslar borligi, maktabning bir qavatli dizayni, umumiy foydalanish joylarini qayta jihozlash, shtatlar jadvaliga mutaxassis defektologlarni kiritishgina emas, balki "keng tarqalgan stereotiplar va noto'g'ri tushunishlar, shu jumladan, o'qituvchilar, o'quvchilar va ota-onalarning integratsiyaga tayyorligi yoki rad etishidan iborat" ijtimoiy xususiyatli qiyinchiliklar ham mavjud. Shu munosabat bilan inklyuziv ta'lim g'oyalarini amaliyotga joriy qilish, birinchi navbatda, maktab jamoasi tomonidan inklyuziya qadriyatlarini tan olish, har bir bolani uning "boshlanishdagi" imkoniyatlaridan qat'iy nazar, rivojlanishga ehtiyojini amalga oshirish, individuallikni qo'llab-quvvatlash zarurligini tushunish bilan bog'liq ta'lim muassasasining inklyuziv madaniyatini yaratishni nazarda tutadi.

T.But va M.Eynskouning fikrlaricha, "o'tkaziladigan islohotlar va o'zgartirishlarning asosi hisoblanadi ..., hamkorlikda ishlash g'oyalariga qo'shilishadigan, o'zining barcha ishtirokchilari rivojlanishini rag'batlantiradigan ..., xavfsiz va murosali jamoani yaratishga yordam beradi, ta'lim va o'qitish siyosati va amaliyotini o'zgartiradi." Inklyuziv madaniyat kasbiy pedagogik faoliyat jihatidan kasbiy pedagogik madaniyatning tarkibiy qismi hisoblanadi va olimlar tomonidan "inklyuziv ta'lim qadriyatlari va texnologiyalarini

yaratish va o‘zlashtirishga yordam beruvchi, bilimlar, ko‘nikmalar, ijtimoiy-shaxsiy va kasbiy kompetensiyalar tizimini integratsiyalovchi, pedagogga inklyuziv ta’lim sharoitida samarali ishlash imkonini beruvchi integratsiyalashgan shaxsiy sifat” deb belgilanadi. Tadqiqotchilar ta’kidlaydilarki, “inklyuziv madaniyatning rivojlanishi uchun imkoniyati cheklangan bolalarning o‘zlari va ularning otionalari ta’lim sharoitlari va natijalari uchun mas’uliyatni o‘zlariga olishda faol bo‘lishlari prinsipial jihatdan muhim”. O‘zbekistonda bolalar baxtiyor, jipslashgan jamoa bo‘lib kamol topishi uchun hamma sharoitlar yaratilgan.

Juda ko‘plab davlatlarda maxsus yordamga muhtoj bolalarni yuqori natijali kamol toptirishda kompensator imkoniyatlarni rivojlantirish hamda ijtimoiy moslashtirishni to‘laligicha yo‘lga qo‘yish maqsadida umumta’lim maktablarida ta’lim berish ilmiy va amaliy davlat siyosati rejasiga kiritildi. “Ta’lim tizimi shunday bo‘lishi keraki deb yozadi L.S.Vigotskiyning fikricha nuqsonli bolaning tarbiyalashning vazifasi boladagi nuqsonlarni kompensatsiya qilish va uning hayotga integratsiyasini ta’minlash deb xisoblaydi va buning uchun shunday ta’lim tizimini yaratish kerakki maxsus yordamga muxtoj bola o‘qish jarayonida xar tomonlama rivojlansin. Ya’ni, L.S.Vigotskiy umumiy va maxsus ta’limni uyg‘unlashtiradigan ta’lim tizimini tashkil etish – maxsus yordamga muhtoj bolalarni umumta’lim tizimida o‘qitishni e’tirof etgan.

Bir qator chet mamalatlarning tajribasini o‘rganish jarayonida bizga shu narsa ma’lum bo‘ldiki, taxminan 1970-yillardan boshlab nogironlarning ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida normativ aktlar paketi ishlab chiqildi va joriy qilinmoqda. Shunday qonunlarni va boshqa shunga o‘xshash hujjatlarni hayotga tadbiiq etish, sog‘lom bolalar bilan nogiron bolalarni huquqjihatidan barobar ko‘rishning kompleks chora-tadbirlarida ifodalanmoqda. Bu imtiyoz-

lar tartibi sog‘lom bolalar bilan nogiron bolalarning jamiyatda bir xil imkoniyatlarga ega bo‘lishlariga yordam beradi.

AQSh va Yevropa ta’limi siyosati tarixi davomida o‘zlarining bir qancha rivojlanish yo‘nalishlarini ishlab chiqdilar:

maktab desegregatsiyasi;

ta’limga kirish imkoniyatlarini kengaytirish;

meynsriling;

integratsiya;

inklyuziya.

Meynstriling – bu shunday strategiyaki, bunda nogiron bolalar o‘z tengdoshlari bilan bayramlarda, turli xil darsdan tashqari vaqtlarda muloqot qiladilar, ayrim bolalar ommaviy maktablarning sinflariga ham kiritilib, ular ta’lim olish maqsadida emas, balki o‘z tengdoshlari bilan ijtimoiy munosabatlarga kirishish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida kiritiladi.

Integratsiya – bu ruxiy va jismoniy nuqsonga ega bo‘lgan bolalar ehtiyojlariga ko‘ra ta’lim jarayonini amalgam oshirish; ular nogiron bolalar uchun moslashtirilmagan maktablarga boradilar, lekin maktabga borish majburiy emas, bu ularning xoxish-istaklaridan kelib chiqadi.

Yuqoridagi yondashuvlar bir qancha nazariy yo‘nalishlarga asoslanadi:

➤ ijtimoiy odiylik nazariyasi;

➤ inson huquqlari, insonning rivojlanishiga nisbatan ijtimoiy tuzim nazariyasi;

➤ strukturalizm;

➤ ijtimoiy tanqid.

Agar nogiron o‘quvchilarning ta’lim tizimi nazariyasi xaqida gapiradigan bo‘lsak, u xolda U.Bronfenbrennerning 1979 yil ishlarini esga olish kerak. Bu olimning fikricha inson rivojlanish jarayonida

ya'ni ulg'ayotgan, o'sayotgan individ atrof-olamni keng, differentsatsiyalashgan va adekvat anglay boshlaydi. Bunday bo'lishning sababi vaqt o'tishi bilan bolalar o'zlarining ijtimoiy-ijtimoiy muxitlarini o'zgartirib, xarakter va muloqotga katta qiziqish bilan qaraydilar. Shuning uchun ham o'quvchilarning xulq-atvorlarini nazorat qilish emas, balki ularda o'z-o'zini boshqarish malakalarini rivojlantirish kerak.

Yana bir shunga o'xshash konsepsiya Brim konsepsiyasidir, 1975 yilda konsepsiya yuqoridagi fikrning davomi xisoblanadi, ya'ni uning ta'kidlashicha har bir insonning o'z ta'lim dasturi, qonun-qoidalar bor. Shuning uchun ham biror bir guruhning faoliyatida, ularning qonun-qoidalarini o'rganmay turib, ishtirok eta olmaymiz. Shuningdek o'quvchilar maktab qonun-qoidalarini o'zlashtirib olishlari, o'qituvchilar esa ularga o'quv muassasining ijtimoiy va tashkiliy tizimini mukammal o'rgatishlari kerak.

AQSHda 1875 yildan 1914 yilgacha majburiy maktab ta'limi joriy qilingan edi. Shunga muvofiq ravishda aqli zaif xisoblangan va tarbiyasi og'ir, kar, jismoniy nogironlar uchun maxsus sinflar tashkil qilingan edi. Bu vaqtda Milliy ta'lim assotsiatsiyasi maxsus ta'lim Departamentini tashkil qildi. Aqliy qobilyatni tekshirishga mo'ljallangan testlar, psixologik nazariyalar rivojlandi, ishchi kuchi ko'paya boshladi. Bu omillar maktab tizimiga ta'sir qila boshladi, ya'ni o'quvchilar orasidagi individual farqlar va aniqlash va ularni o'lchash tamoyillari tuzildi.

60 – 70-yillarda nogiron o'quvchilarning omadsizligida maktabni aybdor hisoblab, maktablarga qarshi norozi ovozlari kuchaydi. Djeyn Merser 1971 yil tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, har bir ijtimoiy tizim insonga yangi tushunchalarni beradi, shuning uchun nogironlik ijtimoiy kelishuvlarning mahsuli hisoblanadi.

1962 yilda Reyxolds va I.Denoning takliflari asosida “servislar kaskadi” degan tushuncha joriy qilindi. Bu shunday modelki, bu model asosida kasalxonada yoki uy sharoitida, maxsus maktab yoki maxsus sinflarda bilim olayotgan nogiron o‘quvchilarning, uningdek umumta’lim maktablardagi o‘quvchilarning xoxish-itsaklarini inobatga olgan holda turli qo‘shimcha xizmatlar ko‘rsatilishi ko‘zda tutiladi.

1977 yildagi “Hamma nogiron bolalar uchun ta’lim tizimi” haqidagi qonunda qo‘shimcha xizmatlar turi ko‘rsatilgan bo‘lib, bu xizmatlar o‘quvchilarni maxsus ta’limni olishlariga yordam beradi. Bunday xizmatlarga quyidagilar kiritilgan: transport, logoped, audologiya, psixologiya, fizioterapiya, tibbiy xizmat, maktab shifokori yoki hamshirasi, ijtimoiy xodim, psixologlarni maslaxat berishi.

1990 yillarda AQShda barcha nogiron bolalar uchun ta’lim haqidagi qonun ishlab chiqildi. Uning tamoyillari bilan individuallashtirilgan ta’lim, shu bilan birga nogiron ta’limi haqidagi qonun ham ishlab chiqildi. M.Reynxolds 1989 yil maxsus ta’lim muxitini nogiron bolalarni ommaviy maktablarda ta’lim sharoitlarining yaxshilanishi maxsus sinf va maktablarga yuborilayotgan bolalar sonining kamayishiga olib keladi. Hozirda Amerikada maktablarni shunday qilishiga jamiyatning qiziqishi ortib bormoqda, chunki bunday maktablarga barcha o‘quvchilarni jalb qilish imkoni ortadi.

Shu tariqa inklyuziya – bu ta’lim olishni tashkil qilishning shunday asosiki, bunda hamma o‘quvchilar o‘z tengdoshlari bilan birgalikda o‘zlarining yashash joylariga taaluqli bo‘lgan maktablarda ta’lim oladilar.

Inkyuziya tushunchasi zamonaviy ta’lim siyosatiga Madlen Uillxonimning ta’lim siyosatidagi ishlari asosida kiritilgan. Uillning ta’kidlashicha, pedagoglar ko‘pchilik nogiron o‘quvchilar uchun “pull-out” xizmati samarasiz ekanligini ta’kidlashmoqda. “Pull-out”

bu shunday xizmatki, sinfda dars olib o‘quvchilarni darsdan chiqib ketishlarini talab etadi. Gap shundaki, ko‘pincha maxsus sinflarga turli guruhlardagi o‘quvchilar: pedagogik qarovsiz bo‘lgan, nogiron, aqli zaif, xulqida qiyinchiligi bo‘lgan, diqqati tarqoq va giperaktiv o‘quvchilar yuborilar edi. Bundan tashqari tadqiqotchilar maxsus muassasalarga kelgan bolalar xech qachon ommaviy maktablarga qaytib kelmasligidan tashvishlanar edilar. Inklyuziv ta’limning asoslari shundan iboratki, nogiron o‘quvchilarni turli ehtiyojlarini qondirishi kerak. Shunga ko‘ra bunday maktablarning oldiga qo‘ygan maqsadi shundaki, barcha o‘quvchilarga to‘laqonli ijtimoiy hayotida, jamoa ishlarida va maxalliy jamiyatda faol ishtirok etishda, shu jamiyatning bir a’zosi sifatida bir-biriga yordam berishga qaratilgan. Inklyuziv maktablar va sinflarda bolalarning turar joylari bo‘yicha o‘qitiladi. Bu tamoyillar shuni bildiradiki:

hamma bolalar o‘z turar joylaridagi maktablarning ta’lim va ijtimoiy hayotiga kiritilishlari kerak;

inklyuziya – bu o‘quvchini boshidan ta’limga kiritish;

inklyuziv maktabning vazifasi shundan iboratki, xar bir bolaning ehtiyojini qondirish tizimini yaratish;

inklyuziv maktablarda nafaqat nogiron bolalarning, balki boshqa bolalarning ham hayotda o‘z o‘rinlarini topishlariga, o‘zlariga ishonch xissini uyg‘otishlariga, hayotda muvoffaqiyatlarga erishishlariga yordam beriladi.

Inklyuziv maktabning maqsadi hamma o‘quvchilarga ijtimoiy hayotda, jamoada va jamiyatda faol ishtirok etishga imkon yaratib berish va jamiyatning bir a’zosi sifatida bir-birlariga yordam berish, shu bilan birga to‘laqonli aloqalarni ta’minlashdan iborat.⁵ Bu shunday bebaho qat’iy talabki, bunda hamma maktab va jamiyat a’zolari bir-biri bilan bog‘liq va o‘quvchilar nafaqat bir-birlari bilan ta’lim

⁵ Ferguson, Meer, Jeanchild et al. 1992.

jarayonida o‘zaro aloqada bo‘ladilar, balki auditoriyalardagi qabul qilinadigan jarayonlarda ham bir-birlarini qo‘llab-quvvatlaydilar.⁶

Inklyuziv maktablarda ishlayotgan xodimlar, pedagoglar o‘z zimmalariga quyidagi majburiyatlarni oladilar:

ularga biriktirilgan hamma o‘quvchilarni o‘qitish;

ta’lim berishga oid masalalarni xal etish va ularning monitoringini tuzish;

o‘ziga xos bo‘lgan ta’lim datsuriga muvofiq o‘qitishni ta’minlash;

kutilayotgan natija bolalar erishayotgan yutuqlardan farq qilsa, dastur qismlarini moslashtirish;

trli xil auditoriyalarda ishlashni bilish;

o‘quvchilarni ta’lim jarayonida qo‘llab quvvatlash.

Tadqiqotchilarning qayd etishicha, inklyuziv o‘qituvchilarga aylangan pedagoglar “transformatsiya tajribasi”ni boshlaridan kechirganlar. Bu tadrijiy transformatsiyaga:

o‘z tengdoshlaridan farq qiluvchi o‘quvchilar bilan o‘zaro aloqa qilishni;

o‘quvchilarga ta’lim berish kerak bo‘ladigan malakalarni egal-lamoqchi;

tengdoshlaridan farq qiluvchi o‘quvchilarga nisbatan o‘z munosabatlarini o‘zgartirmoqchi bo‘lgan o‘qituvchilar jalb qilinadi.

Inklyuziv ta’lim tizimida ishlab tajriba orttirayotgan o‘qituvchilar o‘quvchilarni qabul qilishning quyidagi usullarini ishlab chiqdilar:

nogiron o‘quvchilarni sinfdagi boshqa o‘quvchilar singari qabul qilish;

ularni ta’limga jalb qilish, faqat ularning imkoniyatlariga mos vazifa berish;

⁶ Sflisbury, Palombaro, Xolloivud 1993.

o‘quvchilarni birgalashib ta’lim olishga va barcha vazifalarni guruh bo‘lib hal etishga jalb qilish;

manipulyasiya, o‘yin, loyixa, laboratoriya, dala tadqiqotlaridan keng va faol foydalanish.

Inklyuziv ta’lim jamiyatida o‘qituvchining rolini o‘zgartirmoqda. Lipski va Gartner fikricha, o‘qituvchi o‘quvchining faol ishlashiga ta’sir ko‘rsatadi. Ular o‘quvchilar bilan xar xil faoliyatda ishtirok etib, ularning xar birining individual xususiyatlarini bilib oladilar. Shu bilan birgalikda o‘qituvchilar o‘quvchilarning maktabdan tashqari paytdagi ijtimoiy munosabatlarida ishtirok etadilar va ota-onalari bilan keng ijtimoiy munosabatda bo‘ladilar.

Pinnel va Gellovey inklyuziv ta’lim asosida maktablardagi sinflarni boshqarish va rivojlantirishning quyidagi printsiplar sitsemasini ko‘rsatishgan:

o‘qituvchilar, o‘quvchilarni dars jarayoniga salmoqli xissa qo‘shayotganlarini tan olishmoqda;

o‘quvchilarning biror narsalarni o‘rganishlari shunda sodir bo‘ladiki, qachonki o‘quvchilar o‘zlari biror nimani bilishga yoki uni o‘zgartirishga ehtiyoj sezishsa;

o‘rganish, bu ma’lumot va malakalarning aloxida to‘plamlari emas, balki bir butun jarayondir;

o‘qituvchilar, o‘quvchilarning o‘rganishlari ustidan ijtimoiy tugal fikrni anglatuvchi sinf xonalari xokimligini tan olishadi;

o‘qituvchilar o‘quvchilarda bilimlarni o‘rganish va mutsaxkamlash kabi shaxsiy tushunchalarni rivojlantirishadi;

o‘qituvchilar sinflarda qanday voqea va xodisalarning sodir bo‘lishiga aloqadorlar va bu erda bo‘ladigan xodisalarga befarq bo‘la olmaydilar.

Yevropa davlatlarida integratsiyalashgan – inklyuziv ta’lim muammolarini hal qilish, imkoniyati cheklangan bolalarga yordam

berish, ko'maklashish va maxsus ta'limni rivojlantirish bo'yicha Yevropa agentligi tomonidan 1999 yilda chop etilgan ma'ruzasi bilan tanishtiramiz.

Ushbu hujjatda 17 ta Yevropa davlatlarida integratsiya ta'limini tashkil qilish holati borasida fikr yuritiladi. Integratsiyalashgan ta'lim sohasida o'z xohishiga ko'ra qaror qabul qilish tarafdorlari, xorijliklarning ijobiy tajribasiga ishora qiladilar. Ayni paytda ular ko'pincha o'zlari tomondan taklif etilayotgan keskin va jadal choralar (masalalar) g'arbcha yondashuvlarning o'xshashi tarzida qarash mumkin emasligiga e'tibor bermaydilar, chunki ushbu masalalar zarur qonunchilik, iqtisodiy, kadrlar bazalarisiz amalga oshiriladi. Integratsiyaning ilg'or modeli o'ziga xos o'quv joyining oddiy sinfi doiralaridagi yaratuvchanlik, fan o'qituvchisiga qo'shimcha ravishda ikkinchi pedagogni kiritish, infratuzilmaning o'quvchi imkoniyatlariga moslashish va yana ko'p narsalar, ya'ni "maxsus mini maktab" sinfida o'ziga xos tashkiliy ishlarni ko'zda tutadi. YUNESKO vakili X.Olsenning so'zlariga ko'ra, "17 Yevropa mamlakatida o'tkazilgan imkoniyati cheklangan o'quvchilarni o'qitish bilan bog'liq muammolarning tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, mabodo moliyalashtirish tegishli hajmda amalga oshirilmasa, integratsiya g'oyasi amalda tatbiq etilishi haqiqatdan uzoq". Maxsus ta'limni total ta'lim va ayni paytda Rossiya voqeligiga integratsiyalashmagan ta'lim bilan almashtirishga urinish, barcha bolalar huquqlari tengligiga erishish emas, balki imkoniyati cheklangan bolalarda ularning yo'qolishiga olib keladi.

Maxsus ta'limning davlat tizimi (MTDT) rivojlanishining oldingi bosqichi yakunlanmaganligini nazarda tutgan holda, ommaviy va maxsus ta'lim tizimining haqiqiy, o'zaro ta'sirini ta'minlovchi ta'lim integratsiyasi modelining milliy variantini ishlab chiqish zarur. Imkoniyati cheklangan bolalarning katta qismining haqiqiy integratsiyasini ta'minlash fuqarolik jamiyatining iqtisodiy jihatdan gullab-

yashnashiga olib keladi. Ammo ayrim mamlakatlarda ham integratsiyalashgan ta'limning chorak asri mobaynida "Maxsus ehtiyojli bolalarga"(Children with Special Needs) pedagogik yondashish va yordamlashishning yagona modeli shakllanmadi. Milliy ma'ruzalarga binoan ko'pchilik Yevropa mamlakatlarida maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilar bilan ishlashda maktab o'qituvchilari asosiy rol o'ynaydi. Qo'shimcha ta'lim yordami professionallar, asosan maxsus pedagoglar ko'magida ta'minlanadi. Ularning ishini odatda mahalliy ta'lim boshqaruvi organlari tartibga soladi.

Daniya va Shvetsiyada maxsus sinf (maktab) o'quvchilari bilan faqatgina maxsus pedagoglar shug'ullanadi. Italiyada bunday o'quvchilar bilan maxsus pedagoglar bilan bir qatorda oddiy pedagoglar ham ishlashi mumkin, ayni paytda ularning bari maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarning o'qishi uchun mas'ul sanaladilar. Boshqa variantlar ham mumkin. Masalan, Fransiyada Adliya vazirligi qo'l ostidagi xizmat maktab o'quvchilariga yordam ko'rsatadi. Integratsiyalashgan o'quvchilar mavjud Lyuksemburg maktablarida maktab o'quv dasturlarini bilmasa ham, korreksion pedagogika va maxsus psixologiya sohalarida bilimga ega bo'lgan "assistentlar" ishlaydi. Irlandiyada ijtimoiy xizmatlar maxsus ta'limga muhtoj maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga xizmat ko'rsatishda bevosita qatnashadilar. Sog'liqni saqlash bo'yicha hududiy kengashlar tibbiy va ijtimoiy xizmatlarni moliyalashtiradilar.

Internet ma'lumotlari asosida bugungi kunga qadar jahon miqyosida juda ko'plab davlatlarda inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilish borasida amaliy tajribalar olib borilayotganligi ham aniqlandi.

Italiya, Norvegiya, Shvetsiya kabi mamlakatlar alohida ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalariga to'liq integratsiyalab, maxsus korreksion maktablarning yopilishiga erishdilar. Biroq maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim tizimi sharoitiga qabul qilgan davlatlar

jismoniy va ruhiy rivojlanishidagi kamchiliklarni korreksiyalash va kompensatsiyalashga yo'naltirilgan qo'shimcha ta'lim xizmatini ko'rsatish ma'suliyatidan ozod etilmaydi.

AQSh, Buyuk Britaniya, Daniya kabi bir qator mamlakatlarda maktab turini tanlash qonun tomonidan belgilanadi, ota-onalar esa ta'lim turini tanlashni yozma ravishda tasdiqlashi, ayrim hollarda asoslab berishlari lozim, deb topilgan.

Avstriya

Avstriyada 1945 yildan boshlab nogiron bolalarni differensial o'qitish tizimi tashkil etilgan bo'lib, bu ta'lim tizimida barcha turdagi nuqsonli bolalar o'qitila boshlandi. Ammo 1980 yilga kelib maxsus ehtiyojli bolalarning ota-onalari demokratiya huquqlari uchun kurashib, farzandlarini umumta'lim muassasalarida o'qitilishini talab qilib chiqdilar.

Folker Ruttening ma'lumotlariga qaraganda "Ayni paytda ixtisoslashtirilgan ta'lim sohasida ishlovchi pedagoglar maxsus ehtiyojli bolalarga segregatsiya, ya'ni maxsus ta'lim berishning afzalliklarini shubha ostiga qo'ya boshladilar. 1983 yilda Avstriya Ta'lim vazirligi inklyuziv ta'lim tizimining modelini tuzish yuzasidan tajriba loyihasi to'g'risida qaror qabul qildi. Bu ta'lim modeli to'rtta turga ajratildi:

- Inklyuziv sinflar – umumta'lim maktablariga bittadan to'rttagacha maxsus ehtiyojli o'quvchilar qabul qilinadi. Bitta maxsus ehtiyojli o'quvchi ikkita sog'lom boladek hisoblanib, sinfdagi bolalarning umumiy soni qisqartiriladi. Sinfdagi ikkita o'qituvchi ishlab, ulardan biri maxsus tayyorgarlikka ega bo'lib, bolalar bilan haftasiga 4 soatdan 6 soatgacha korreksion mashg'ulotlar olib boradi. Maxsus ehtiyojli bolalar individual dasturlar asosida o'qitiladi.

- Hamkorlik qiluvchi sinflar – ixtisoslashtirilgan va umumta’lim maktablarining sinf o‘qituvchilari tomonidan belgilangan hamkorlikni amaldga oshiradilar.

- Kichik komplektli maxsus sinflar – umumta’lim maktablari-ning sinflarida 6 – 11 ta maxsus ehtiyojli o‘quvchi jamlanadi hamda maxsus o‘quv reja va dasturlar asosida o‘qitiladi.

- Yordamchi o‘qituvchilar – oddiy sinfga 4 ta va undan ko‘p maxsus ehtiyojli o‘quvchilar jamlanadi hamda maxsus tashxis qilish va korreksion metodikalarni qo‘llay oladigan o‘qituvchi lavozimi joriy etiladi” – deb yozadi.

1991 yilda pedagogik tajriba-sinov va maktablarni rivojlantirish markazlari tomonidan inklyuziv sinf modeli eng samarali deb topildi. 1993 yilda esa Avstriya hukumati maxsus ehtiyojli bolalar otanalarining maxsus yoki umumiy ta’limni tanlash huquqini tasdiqlovchi qonunni qabul qildi.

Belgiya

Flamandiya jamoasida integratsiyalashgan ta’limning muvaffaqiyati uchun maktab o‘qituvchisi asosiy javobgar shaxs hisoblanadi. Maxsus pedagog resurs pedagog xizmatini bajaradi fan o‘qituvchilarini kasbga oid axborot bilan ta’minlab, ular o‘rtasida bog‘lovchi bo‘g‘in hisoblanadi. Shuni tan olish kerakki, fan o‘qituvchilari o‘zlarining kundalik pedagogik faoliyatida assistent tomonidan tayyorlangan dasturdan doim ham foydalanavermaydilar.

Integratsiyalashgan o‘quvchining rivojlanish va imkoniyatlari xususiyatlariga mos ravishda assistent tomonidan talqin etilgan va moslab olingan standart o‘quv materialini nazarda tutilayapti.

Maxsus pedagog maktabning shtatli xodimi bo‘lishi mumkin, bu holda vaqtincha qiyinchiliklarga duch kelayotgan o‘quvchilarga yordam ko‘rsatish uning vazifasiga kiradi. Boshda o‘quvchiga indi-

vidual yordam ko'rsatib, maxsus pedagog biroz vaqtdan so'ng bu vazifani asosiy o'qituvchi zimmasiga yuklaydi. Zarur bo'lganda, u bolaga ko'maklashishni davom ettiraveradi, ammo yangi bosqichda bolada uchrayotgan muammoning mohiyatini aniqlash muhimroq sanaladi. Shu asnoda mutaxassis integratsiyalashgan o'quvchi bilan ishlayotgan barcha o'qituvchilarga katta yordam ko'rsatadi. Bunday yordam turida diqqat o'quvchi bilan bevosita ishlash (sinfda yoki undan tashqarida) yoki bola ehtiyojini ko'proq qondirishga qodir o'quv materialini qidirishga qaratiladi. Yordam turli shaklda bo'lishi mumkin: o'qituvchilarga o'quvchilar bilan yoki jamoa bo'lib ishlash, texnik va metodik yordamni ta'minlash (metodik qo'llanmalar yaratishda), maslahatlar berish.

Flamandiya hukumati so'ngi yillarda asosiy maktab ish faoliyatiga maxsus ta'lim dasturlarini kiritishga oid tajriba o'tkazayapti. Rahbarlarning fikricha, bu qoloq o'quvchilarning muammolarini echish imkonini beradi. O'quvchilar o'rtasidagi tafovutlar, an'anaviy ta'lim usullarini o'quvchilarning individual imkoniyatlariga moslashtirish, ya'ni ta'limni individuallashtirishga diqqatni ko'chaytirish tajribaning maqsadi hisoblanadi. Maktablar maqsadli yordam guruh-lari uchun loyihalar mavjudligi sharoitidagina qo'shimcha xodim-larga ega bo'ladi. Bu sxema ichida oddiy va maxsus maktablarning shtatli xodimlarining birgalikda ishlashi va ayirboshlashi uchun imkoniyatlar yaratilgan.

Integratsiyalashgan o'quvchilarga ko'maklashishning eng ko'p tarqalgan turi – yaqinda joylashgan maxsus maktabdan maxsus o'qituvchi yoki boshqa zarur professionalni jalb qilishdir. Yordam berish-ning bu turi "integratsiyalashgan ta'lim" sxemasi ichida mumkin.

Shunday qilib, maxsus ta'limda jamlangan tajriba va maxsus bilimlar oddiy sinflarga beriladi. Taxmin qishish mumkinki, bunday hamkorlik asosiy ta'limni maxsus texnologiyalar bilan izchil boyitish

imkoniyatini yaratadi. Biroq hozircha o'quvchilar umumta'lim maktabining standart talablariga javob berishi uchun hamkorlik ko'pincha ularga qo'shimcha yordam tarzida tushuniladi. Bolada rivojlanishning kichik kamchiliklari mavjud hollarda (bu kamchiliklarni bartaraf etish ko'zda tutiladi) "vaqtinchalik yordam" nazarda tutiladi. Uning davomiyligi bir maktab pog'onasida ikki yildan ortiq bo'lmasligi lozim.

Ta'limda o'ziga xos qiyinchiliklarga ega yoki xulqida nuqsonlari mavjud o'quvchilar maxsus maktabdan umumta'lim maktabiga o'tish paytida yil mobaynida maxsus yordamni olib turadilar. Buzilishlari jiddiy hisoblanadigan (masalan, karlik yoki ko'rlik) o'quvchilar haftasiga 4 soat hajmida doimiy yordam olib turadilar. Flamandiya hukumati maxsus ta'limga muhtoj (masalan, Brayl tizimi bo'yicha ta'lim oladigan) o'quvchilar uchun oddiy maktablarda zarur texnik jihoz va moslashtirilgan materiallarga harajatlarni o'z zimmasiga oladi.

Buyuk Britaniya

Buyuk Britaniya maxsus muassasalarida ta'lim-tarbiya olayotgan og'ir nuqsonli bolalarni integratsiyalash dasturi ishlab chiqilgan edi. Qaysi maktabda integratsion ta'lim tizimi joriy etilgan bo'lsa, o'sha maktabga maxsus muassasalarda o'qitilayotgan bolalarning bir qismi qamrab olindi. Integratsiya tizimini yanada puxtaroq joriy etish maqsadida o'yinlar, jismoniy tarbiya, raqs va bir qancha amaliy mashg'ulotlar kiritildi⁷.

Angliya va Uelsda barcha o'quvchilarning ta'limga ehtiyojlarini qondirish uchun sinf bilan ishlaydigan o'qituvchi mas'uldir. Ta'lim to'g'risidagi aktga binoan (1996) barcha umumta'lim maktablarida

⁷ Evansp. L ma'lumotlari, 1996 yil.

shtatli xodimlar ichidan maxsus ta'lim masalalari bo'yicha kordinator (SENCO) tayinlanadi. Uning vazifasiga quyidagilar kiradi:

- Maktabda maxsus ta'lim jarayonini kundalik boshqarish;
- Fan o'qituvchilari o'rtasidagi aloqalarni qo'llab-quvvatlash va ularga maslahat berish;
- O'quvchilarni zarur yordam bilan ta'minlashni muvofiqlashtirish;
- Psixologik va boshqa xizmatlar (tibbiy, ijtimoiy) va tashkilotlar (masalan, jamoat uyushmalari) bilan birga tashqi tashkilotlar bilan aloqalarni amalga oshirish;
- Maxsus ta'limga muhtoj bola bilan bevosita ishlash;
- O'quvchilar rivojlanishini monitoring qilish;
- Ota-onalar bilan aloqalarni qo'llab-quvvatlash;
- O'qituvchilar malakasini oshirish.

Maktablar yordam ko'rsatish xizmatlari tomonidan uzoq muddatli yordam olishlar ham mumkin. Ular jo'natadigan maslahatchi o'qituvchi nafaqat o'qituvchilarga ta'lim strategiyasi va ta'limning qo'shimcha materiallarini tavsiya qilishi, balki o'quvchilar bilan bevosita ishlashi ham mumkin. Butun mamlakat bo'yicha yordamning ko'p turlari «Local Educational Authorities» (LEA) ta'limni boshqarishning mahalliy organlari tomonidan ko'rsatilishi mumkin. Ularning barisining tarkibida o'lchamlari, tuzilmasi va maxsus nuqsonlarning turiga ko'ra tafovutlanadigan maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga ko'maklashish xizmatlari mavjud.

Odatda, (LEA) orqali maktablar integratsiyalashgan ta'limni tashkil qilish uchun zarur bo'lgan moliya yordami oladi. Mazkur mablag'lardan qanday foydalanish to'g'risidagi qarorni maktabning o'zi mustaqil qabul qiladi. O'ta og'ir nuqsonlar mavjud bolalarga yordamni ta'minlash uchun mablag'lar davlat byudjetidan markaz-

lashtirilgan holda ajratiladi (Qirollikning turli hududlarida bu sum-
malar jiddiy farq qilishi mumkin).

Germaniya

1979 yilda Germaniyada ta'lim to'g'risidagi majlis qatnash-
chilari tomonidan maxsus ehtiyojli bolalarni integratsiya ta'lim
tizimida o'qitish konsepsiyasi ishlab chiqildi. Bu konsepsiyada
integratsiyaning xilma xilligi va uning mazmun-mohiyati yoritib
berildi. B.P.Puzanov va Y.A.Kostenkova (1999 yil)larning yozish-
laricha, 80 yillarga kelib Germaniya ta'lim tizimida integratsiyalash-
ning yangicha talqindagi o'quv maetrialini o'quvchilar imkoniyat-
lariga moslashtirish ishlari, amalga oshirila boshladi.

Ta'lim qonunchiligi va ta'lim tizimini boshqarish asosan Yer
hokimiyatlari mas'uliyati ostidadir, va shu sababli hududlar bo'yicha
muhit o'zaro farq qilishi mumkin.

Oddiy o'quv yurtlariga integratsiyalashgan maxsus ta'limga
muhtoj o'quvchilarga yordam berishning shakllari ham har xil. Bar-
cha Yerlar uchun "Maxsus ta'limni tashkil qilishga oid tavsiyalarni"
(1972 yil, mart) asosiy hujjat deb hisoblash mumkin. Keyingi 20 yil
mobaynida nogironlarning ijtimoiy va ta'lim integratsiyasi an'analari
kuchaydi, bu esa umumta'lim maktablariga integratsiyalashgan max-
sus ta'limga muhtoj o'quvchilarni qo'llab-quvvatlashni yaxshilashga
olib keldi.

Hozirgi kunda ta'lim tizimi ichida qo'llab-quvvatlashning turli
shakllari mavjud: o'qituvchi va ota-onalarga to'g'ri maslahat berishni
ko'zda tutuvchi oldini oluvchi choralar; erta aralashish paytidagi
fanlararo hamkorlik. Birgalikda ta'lim – darslar.

Yordam maxsus pedagog yoki boshqa professional tomonidan
sinfda yoki uning tashqarisida to'liq yoki qisman ish kuni davomida
(bolaning individual ehtiyojlari yoki maktab tashkilish muhitiga

bog‘liq ravishda) ta‘minlanadi. “Koperativ shakllar” – maxsus va oddiy maktablar o‘rtasida o‘quvchilarga birga faoliyat olib borish imkoniyatini ta‘minlovchi yaqin pedagogik hamkorlikdir. “Koperativ shakllar” integratsiyalashgan ta‘limga jalb qilingan o‘quv yurtlarining barcha bolalari va pedagoglarining o‘quv faoliyati, butun maktab hayotini boyitish imkonini beradi. Asosiy vazifasi integratsiyalashgan ta‘lim muhitida asosiy o‘qituvchi tomonidan olib boriladigan ishni kuchaytirishdan iborat bo‘lgan maktab fan o‘qituvchilariga yordamga maxsus pedagoglar chaqiriladi. Yordam maxsus birlashmalar – mintaqaviy yoki “mintaqa usti” muassasalari, masalan, maxsus pedagogik markazlar (Forderzentren) singari muassasalari tomonidan ta‘minlanadi. Bu markazlar ta‘limni tashkil etish masalalarini echishga yordamlashadi, yoshlarning mehnat ta‘limi va kasbgacha tayyorgarligini ta‘minlaydi. Bunday yordam mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi va hududiy jihatdan o‘quvchining turar joyiga maksimal darajada yaqinlashtirilgan.

Mustaqil Yerlarda Forderzentren ishi muayyan ravishda farq qilishi mumkin, ammo ularning faoliyati hamma joylarda o‘quvchi bilan bevosita birgalikda ishlash doiralaridan chiqadi. Forderzentren alohida pedagoglar va umuman maktablar bilan hamkorlik qiladi.

Markaz vakillari maxsus va umumta‘lim maktablari o‘qituvchilariga maslahat beradi, individual o‘quv rejalari tuzish va amalga oshirish, o‘quv qo‘llanmalari, materiallarini yaratish va h.k. da yordamlashadi.

Bir qator Yerlar ish faoliyatida “Ziyon balansi” deb ataladigan tavsiyalardan foydalanadilar. Ular umumiy dastur bo‘yicha ta‘lim oladigan maxsus ta‘limga muhtoj o‘quvchilarga tegishlidir. Gap dasturni o‘zlashtirishda muammosi bo‘lmagan, biroq biror jismoniy nuqson bilan bog‘liq qiyinchiliklari mavjud bolalar haqida boryapti.

Amalda bu alohida fan, test topshirish usuliga ko'ra mashg'ulotlardagi cheklovlarni, vazifani bajarish uchun ko'proq vaqt yoki maxsus texnik yordam berish va h.ni bildirishi mumkin. Integriyashgan o'quvchilarga yordam berishda mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining o'quv hokimiyatlari, resurs markazlari va ijtimoiy xizmatlar ishtirok etishi mumkin. Maktab va o'qituvchilar yanada ko'proq o'qitish va o'qishning yanada moslashuvchan shakllari konsepsiyasiga rozilik bildirdilar.

Maktablar uchun o'quv dasturi o'qituvchilarning formal ta'lim maqsadlariga emas, balki o'quvchilarning individual rivojlanishi va maxsus ehtiyojlariga diqqatni qaratishni rag'batlantirish uchun yaqqol ravishda o'qituvchilarga katta erkinliklar berayapti.

Gretsiya

Maxsus pedagog oddiy sinfda yordamchi rol o'ynaydi, undan maktab xodimlarini o'quvchida maxsus ta'limga muhtoj mavjudligi to'g'risida xabardor qilish talab etiladi. Maxsus pedagog ishi o'quvchiga bevosita yordam berish va sinf o'qituvchisiga maslahat berishdan iborat. Keyingisiga, xususan, o'quv materialini tanlab olish va o'quv rejasini differensiyalashda yordam ko'rsatiladi. Undan tashqari, maxsus pedagog integratsiyalashgan o'quvchining sinfdoshlariga uning muammolari to'g'risida axborot beradi, maktab va maxsus ta'limga muhtoj o'quvchining oilasi o'rtasida hamkorlik qilishni tashkil etishga ko'maklashadi. Ta'lim yordami o'quvchiga faqatgina maktab ichida ko'rsatiladi. Maxsus pedagog bir vaqtning o'zida bir necha maktabni otaliqqa olgan maxsus ta'lim masalalari bo'yicha maktab maslahatchisi bilan to'g'ridan-to'g'ri hamkorlik qiladi. Zaruriyat tug'ilganda, maktabga ijtimoiy va psixologik yordam berilishi mumkin. U asosan Ijtimoiy ta'minot vazirligining tibbiyot-pedagogik markazlari orqali beriladi.

Daniya

Umumta'lim maktablarida maxsus ta'limga muhtoj bolalarning ehtiyojlarini qondirish uchun mas'uliyat o'qituvchiga yuklatilgan. Bu ehtiyojlarni psixolog-pedagogik xizmat belgilaydi; keyinchalik u o'quvchining rivojlanishi orqasidan kuzatadi, uni o'qitish dasturiga tuzatishlar kiritadi. O'quvchini maxsus ta'limga yo'llash to'g'risidagi masala o'quv ishlari bo'yicha mudir vakolatiga kiradi.

Integratsiya holida bola turli yordam olishga umid qilishi mumkin: sinfda maxsus o'qituvchi bilan maxsus ta'lim olish; sinfdan tashqarida "guruhda ta'lim olish" (agar o'quvchi bir yoki bir necha fanlar bo'yicha muntazam yordamga muhtoj bo'lsa). O'quvchi sinf o'qituvchisi bilan kuniga bir necha soat hamkorlik qiladigan maxsus pedagogdan ham yordam olishi mumkin. O'qituvchida o'quvchiga tanaffuslar va darsdan tashqari tadbirlar paytida hamrohlik qiladigan assistent bo'lishi ham mumkin. O'qituvchi, maxsus pedagog va assistent yaqin hamkorlikda faoliyat ko'rsatadi.

Irlandiya Maxsus ta'limga muhtoj integratsiyalashgan o'quvchilarga yordam ko'rsatish maxsus pedagog, fan o'qituvchilari, assistentlar hamda Ta'lim va fan departamentining maktabdan tashqari ta'lim va psixologik xizmatlari mutaxassislari tomonidan amalga oshiriladi.

Boshlang'ich sinflar o'quvchilari haqida ularda o'qish va matematikani o'zlashtirishda muammolar mavjud bo'lgan hollarda shu maqsad uchun ajratilgan maxsus pedagoglar g'amxo'rlik qiladilar. 2000 yildan boshlab mamlakatning barcha maktablari ularning xizmatlari bilan ta'minlangan. Ta'lim olishda jiddiy qiyinchiliklarga uchrayotgan o'quvchilar uchun umumta'lim maktablarida ma'sus sinflar yaratiladi yoki ular bilan maxsus pedagog ishlaydi. Ta'lim va fan departamentining maktabdan tashqari (keluvchi) ta'lim xizmati maktabgacha va maktab o'quvchilari va ularning ota-onalariga yor-

dam ko'rsatadi. Gap eng avvalo ko'rish va eshitish qobiliyati buzilgan bolalar haqida ketayapti, biroq ayrim keluvchi o'qituvchilar Daun sindromi mavjud bolalarga ham xizmat ko'rsatadi. Xizmat mutaxassislari sinf bilan birgalikda undan tashqarida ham ishlab turib, nafaqat boshlang'ich maktablarni, balki kattaroq yoshdagi o'quvchilarning ham oldiga kelib turadi. Ular o'quv yondashuvlari, metodikasi, dasturlari va resurslari masalalari bo'yicha maktab o'qituvchilariga maslahat beradi. Har bir bolaning ta'lim olish huquqini ta'minlash uchun Ta'lim va fan departamenti psixologik xizmati pedagoglari ixtisoslashgan davlat va ko'ngilli tashkilotlar bilan hamkorlik qilishi mumkin. Ta'lim va fan departamentining psixologik xizmati ruhiy va xulq muammolari mavjud bolalar hamda ta'lim olishda qiynalayotgan o'quvchilarga katta e'tibor berib, umumta'lim maktablari uchun tekshiruv (baho berish) va maslahat berishni ta'minlaydi. Avvaliga bu xizmatlar yirik shaharlarda jamlangan edi, ammo 1999 yilda ularning o'rniga yagona Milliy ta'lim psixologik xizmati (NEPS) keldi, bu hol shahar tashqarisida yashaydigan o'quvchilarga ko'maklashishni ta'minlash imkonini berdi. 1998 – 1999 o'quv yilida barcha maxsus ta'limga muhtoj integratsiyalashgan o'quvchilar hamda maxsus maktablarning o'quvchilari yordam bilan ta'minlandilar.

Integratsiyalashgan ta'limga diqqatni qaratib, Irlandiya o'z oldiga maxsus ta'limga muhtoj barcha shaxslarning zarur resurlardan foydalanishini ta'minlashni maqsad qilib qo'ydi. Yuridik jihatdan bu aslida aytib o'tilgan kishilarga ta'lim olish konstitutsion huquqidan foydalanish imkonini beradigan Ta'lim to'g'risidagi Akt (1998) tufayli mumkin bo'ldi. Aktda e'tirof etilishicha, ta'lim va fan vaziri insonning qobiliyati va ehtiyojlariga mos ravishda mamlakatning jismoniy nuqsonlarga ega va maxsus ta'limga muhtoj har bir

fuqarosiga yordam ko'rsatish va sifatli ta'lim berish mumkinligi ta'minlashi lozim.

Islandiya

Majburiy ta'lim to'g'risidagi qonunga binoan (1995y.) maxsus ta'limga muhtoj maktabgacha yoshdagi va maktab o'quvchilari maxsus yordam olish huquqiga ega. Maxsus ta'lim o'qish maqsadlari, dastur mazmuni va o'qitish uslublarini o'z ichiga oladi. "Maktablarga xizmat ko'rsatish to'g'risidagi" nizom (1996 y.) o'zini-o'zi boshqarishning mahalliy organlari zimmasiga maxsus pedagoglar, psixologlar va boshqa mutaxassislarning xizmatlari bilan birga shahar umumta'lim maktablariga zarur yordam ko'rsatishni ta'minlashni yukladi. Yordam ko'rsatish deganda, maktab o'qituvchilariga o'quv dasturlari va asosiy fanlarni o'qitish savollari bo'yicha maslahat berish, o'quvchilarga psixologik maslahat berish nazarda tutiladi. Asosiy e'tibor o'qituvchi va o'quv bo'limi mudiriga ularning kundalik ishlarida, shu jumladan maxsus ta'limga muhtoj integratsiyalashgan o'quvchilar bilan ishlashda yordam ko'rsatish hamda maktab hayoti faoliyatini yaxshilash bo'yicha o'qituvchilarning tashabbuslariga qaratiladi. Maktabga tashqaridan jalb qilinadigan mutaxassislar tomonidan yordamlashish o'quv yurtining integratsiyalashgan ta'lim muammolarini mustaqil echishni o'rganishi lozim bo'lgan shtatli xodimlarining kasbga oid bilimlarini oshirishdir.

Ota-onalarga maslahat berish – maktabdan tashqari mutaxassislar xizmatlari qatoriga kiradi. Ko'pchilik umumta'lim maktablarida maxsus ta'limni tashkil etish uchun javobgar o'quv bo'limi mudiri mavjud. Integratsiyalashgan o'quvchilar muhtoj bo'lgan mutaxassislarni taklif etish uning vakolatiga kiradi. Maktab ma'muriyatining bu vakili maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga muayyan darajada ko'maklashadigan shaxslarning ishini muvofiqlashtiradi. U

maktabda mavjud turli uslublar va resurslardan optimal tarzda foydalanish uchun mas'uldir. Undan tashqari, u maxsus mashg'ulotlar o'tkazishi, fan o'qituvchilari bilan birgalikda ta'limning individual dasturlarini yaratishi mumkin. Undan tashqari, umumta'lim maktablari maxsus maktablardan ham yordam olishi mumkin.

Ispaniya

Alvaro Marchesi Uyastresning tahlili asosida Ispaniyadagi inkyuziv ta'lim xususida quyidagi ma'lumotlar olindi: Ispaniya hukumati tomonidan 1985 yilda rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalarni ta'lim sohasida integratsiya qilishni nazarda tutadigan loyihani ma'lum qildi. Loyiha 8 yillik muddatga mo'ljallanib, unda ikkita maqsad ko'zlanadi:

- Maxsus muassasalarda ta'lim olayotgan bolalarni umumta'lim maktablariga qabul qilish uchun imkoniyat yaratish;
- Sog'lom va maxsus ehtiyojli bolalarni sifatli ta'lim-tarbiya olishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish.

Ispaniya ta'lim vazirligi loyihani bajarish maqsadida ixtiyoriy integratsiya dasturining joriy etilishi haqida qaror qabul qildi. Loyihada ishtirok etish istagida maktab va vazirlik o'rtasida o'zaro kelishuv shartnomasi tuzildi. Loyiha boshlanishi bilan (1985 – 1986-yillar) Ispaniyaning 300 ga yaqin maktablari har yili integratsiya dasturida ixtiyoriy qatnashish istagida talabnoma berdilar. 1990 yilda Ispaniya parlamenti tomonidan ta'lim tizimi to'g'risidagi yangi umumiy qonun qabul qilindi. Qonunda umumiy ta'lim tizimida barcha o'quvchilar uchun yuqori sifatli ta'lim olishlari kafolatlandi. 1994 yilning boshida Ispaniyada boshlang'ich maktablar 40%ida inkyuziv ta'lim tizimi joriy qilindi. 969/1995-sonli dekret maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga yordam tuzilmasini belgilab berdi. Zaruriyat paydo bo'lganda, maktab ta'limni boshqarishning mahalliy

organlaridan yordamga muhtoj bolalar uchun har qanday yordam turini so‘rashi mumkin.

O‘qituvchilar sinfdagi ishni tashkil qilish, bilimni baholash va oila bilan aloqalarni qo‘llab-quvvatlash (axborot, hamkorlik, birga ishlash va h.k.) uchun mas’ul sanaladilar. Fan o‘qituvchisi jalb qilindigan mutaxassislar (logopedlar, maslahatchilar, maxsus pedagoglar, fizioterapevtlar va h.k.) bilan birgalikda ishlaydi. Umumta’lim maktabi tashqi va ichki yordamni talab etishi mumkin. Birinchisini turli o‘quv yurtlariga birkirilgan psixolog-pedagogik yordamning mahalliy xizmatlari (EOER) berishi mumkin. EOER xodimlari o‘quvchilarning psixolog-pedagogik baholanishi uchun mas’uldirlar:

ular o‘qituvchi va maktab o‘qituvilari tarkibiga qanday choralar ko‘rishni tavsiya etadilar;

maxsus ta’limga muhtoj bolalarni o‘qitish dinamikasini kuzatib turadilar;

oilalar bilan ishlaydilar.

Ikkinchi turdagi yordam-maktab ichidagi yordam.

Barcha o‘quv yurtlari shtatida ta’limda ko‘maklashadigan korreksion pedagog mavjud. Maxsus ta’limga muhtoj o‘quvchi boshlang‘ich va o‘rta maktabga qachon integratsiyalashgan bo‘lishidan qat’iy nazar, shu jumladan mavjud nuqson ixtisosligi bo‘yicha maxsus pedagog misolida u zarur professional yordamni oladi. O‘qituvchilarga yordam sinf uchun o‘quv dasturini differensiyalash va qo‘llashda berilishi mumkin. Buning uchun turli professionallar: o‘qitadigan psixolog, mutaxassis o‘qituvchi, logoped va boshqalar jalb qilinishi mumkin. Ularning o‘zlari bolaning maktab sharoitlariga moslashishida yordamlashishi, uning uchun individul ta’lim dasturini ishlab chiqishi mumkin. Yordam ta’limning foydalaniladigan uslublari va texnikasini tanlash bo‘yicha maslahat berishga qaratilishi ham mumkin.

Italiya

To'liq ta'lim integratsiyasini kiritib, 04/1992-sonli qonun maxsus ta'limga muhtoj o'quvchiga maxsus pedagog tomonidan yordam ko'rsatilishini nazarda tutgan edi. Unda bunday ehtiyojlarning mavjudligi rasmiy ravishda aniqlangan bo'lishi lozim (1994 yil 24-fevraldagi dekret). Maktabgacha muassasalar, boshlang'ich va o'rta maktab shtatida asosiy pedagoglar bilan bir qatorda o'quv yurti barcha o'quvchilarining ta'limi sifati uchun javobgar sanaladilar. Assistentlar (yordamchi o'qituvchilari) o'quvchilar bilan sinfda va undan tashqarida, yakka tartibda yoki kichik guruhlarda ishlashi mumkin.

Asosiy pedagog bilan birga ular har integratsiyalashgan o'quvchi uchun individual o'quv rejasi tuzadilar, uni amalga oshirishda ishtirok etadilar. Mahalliy darajada Viloyat ta'lim departamenti nazorati ostida ishchi guruhlari deb atalmish guruhlar tuziladi. Ularga maktab inspektorlari, turli mutaxassislar, nogironlar uyushmalarining vakillari kiradi. Ishchi guruhlarning vazifasi shundan iboratki, ular integratsiyalashgan ta'limni tashkil qilish bo'yicha shahar maktablarining ishlarini kuzatib boradilar va baholab turadilar hamda integratsiyalashgan ta'limni tashkil etadilar, maktab ma'muriyati va pedagoglarga maslahat beradilar. Zaruriyat paydo bo'lganda, yordam shahar sog'liqni saqlash xizmatlarining kuchlari yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Lyuksemburg

1994 yildagi qonun maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilari uchun maktab ta'limining turli shakllarini ko'zda tutadi. Unda yuridik jihatdan o'quvchilarga ko'mak berishning tashkiliy shakllari zikr etilgan. Umumta'lim maktablari sharoitlarida shtatli maxsus pedagog emas, balki "yordamchi personal" deb ataladigan guruh integratsiya-

lashgan o'quvchiga yordam ko'rsatadi. Uni maktab fanlar o'qituvchilari sanalmasa ham umumiy pedagogik tayyorgarlikka ega maxsus pedagoglar, professional terapevtlar, maxsus instruktorlar, psixoterapevtlar, logopedlar tashkil etadi. Yordamchi personalning vakillari ta'lim va korreksiya (reabilitatsiya) sohasidagi mutaxassislar sanaladi. Qonun mualliflarining fikriga ko'ra, mas'uliyatning bunday bo'lib olinishi amalda yaxshi natijalar beradi. Maktab o'qituvchisi bevosita sinfdagi umumiy ish uchun javobgar va integratsiyalashgan o'quvchilarning sinfdagi ta'limi uslublari uchun mas'uliyatni bo'lib olish muammolaridan xavotirlanmasligi darkor. Unga zarur qo'shimcha axborot (yo'riqnomalar)ni yordamchi personalning a'zolari berishi kerak. Yordam sinfda yordam ko'rsatish bo'yicha mas'ul va bevosita maktab inspektorlari va o'qituvchilar bilan ish olib boradigan Ambulator reabilitatsion departament tomonidan ko'rsatiladi.

Niderlandiya

L.Requeraning yozishicha maxsus ehtiyojli bolalar va o'smirlarni Niderlandiyada ijtimoiy jamiyatga tayyorlashda ijtimoiy mehnat tashkilotlari, nodavlat tashkilotlar, vazirliklar va hududlardagi ijtimoiy mehnat reabilitatsiyasi Komitetlari amalga oshirgan (1996 yil).

Integratsiyalashgan o'quvchilarga yordam ko'rsatish maxsus maktablardan keladigan korreksion pedagoglar tomonidan ta'minlanadi. Ularning o'zlari umumta'lim o'quv yurtlari pedagog va ma'muriyatiga maslahat beradi. Oddiy maktablarga chaqiriladigan maxsus maktablarning pedagoglari integratsiyalashgan o'quvchilar uchun o'quv rejalarini ishlab chiqishda o'qituvchilarga yordamlashadilar hamda biror nuqson mavjud o'quvchilar bilan yakka tartibda shug'ullanadilar. Integratsiyalashgan ta'limni tashkil etishda katta tajribaga ega bo'lgan umumta'lim maktabi shtati ham kurator sifatida jalb qilinishi mumkin. Bunday hollarda yordam individual ta'lim

ehtiyojlari xarakteri to'g'risida o'qituvchilarga axborot berish va qo'shimcha o'quv materiallari berish shaklida amalga oshiriladi.

Umumta'lim maktabi byudjetni oshirish va integratsiyalashgan o'quvchilarga bevosita yordam ko'rsatish bo'yicha mas'uliyatli hisoblanadigan "yordamchi o'qituvchi" shtatini kiritish bo'yicha murojaat qilishi mumkin. Yordamchi o'qituvchi vazifalarining bajarilishi umumta'lim maktabi o'qituvchilaridan bittasining zimmasiga ham yuklatilishi mumkin. Integratsiyalashgan ta'limga talabgorlarni saralab olish ancha jiddiy. Uni yaxshi natijalar ko'rsatishga qodir bolalarni umumiy maktabga ko'chirishni tavsiya qiladigan maxsus maktablar ta'minlaydi.

Integratsiyalashgan ta'limni tashkil etishni yordam ko'rsatishning vaqt bo'yicha qonunchilik tomonidan cheklab qo'yilishi qiyinlashtiradi. Jalb qilinuvchi mutaxassislar xizmatlarini byudjet tomonidan kafolatli moliyalashtirish muayyan muddatga mo'ljallangan. Masalan, jismoniy nuqsonlari mavjud o'quvchilarga keluvchi pedagoglar tomonidan yordam ko'rsatilishi ikki yil bilan cheklangan. Bu vaqt o'tganidan so'ng maktab mustaqil ravishda integratsiyalashgan o'quvchilarga yordam berishni tashkil etish usulini qidirishga majbur.

Shunday qilib, hatto integratsiyalashgan o'quvchilarga yordam ko'rsatishga tegishli byudjet bo'yicha mablag' ajratilganiga qaramasdan, muayyan bosqichda umumta'lim o'quv yurti maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga sifatli yordam ko'rsatishning moliyaviy muammolari bilan to'qnashadilar. Ommaviy maktab o'qituvchilarining biror nuqsoni mavjud bolalar bilan ishlashning xususiyatlari bilan tanishtiradigan qisqa muddatli kirish kurslariga qatnashishining cheklangan imkoniyati muammoning boshqa tomoni sanaladi. Milliy ma'ruzani tayyorlash paytiga kelib (1999 y.) umumta'lim muassasalarining o'qituvchilari asosan maxsus maktablarning kelib ishlovchi o'qituvchilaridan zarur axborot olib turardilar. Integratsiyalashgan

o‘quvchilar bilan ishlaydigan o‘qituvchilar malakasini oshirish nuqtai nazaridan mintaqaviy kurslarni eng samarali deb tan olinadi. L.Evansning ma‘lumotlari (1995 y.) asosida Niderlandiyaning 28 ta umumta‘lim boshlang‘ich maktablarining tarkibida nuqsonli bolalar ham o‘qitilgan. Ta‘limiy maslahat markazlarida maxsus ehtiyojli bolalarni umuta‘lim sharoitida o‘qitish va tarbiyalash yo‘llari, xususiyatlari hamda bu bolalar haqida bilish va ma‘lumotlar berish borasida bo‘lim faoliyat yuritgan. Bu bo‘limlarda o‘quv materiallari va dasturlarini yangilash, integratsion ta‘limning yagona g‘oyasini ishlab chiqish, bu ta‘lim tizimidagi muammolarning echimini izlab topish borasida ish yuritilgan.

Norvegiya

O‘quvchilarga yordam Ta‘lim psixologik xizmatining (TPX) o‘quv yurtlari va ota-onalarga maslahat beradigan xodimlari tomonidan ta‘minlanadi. Maxsus ta‘limning mazmuni, darajasi va tashkiliy shakllari muhokama qilinadi. TPX o‘qituvchilarga ularning o‘quvchilar bilan kundalik ishlarida maslahat berish bo‘yicha mas‘uldirlar. EPS xodimlariga maxsus bilimlar etmaydigan hollarda ular milliy resurs markazlaridan birortasiga yordam surab murojaat qilishi mumkin. Bu markazlar umumta‘lim maktablari pedagoglari malakasini oshirish bo‘yicha qisqa muddatli ixtoslashtirilgan kurslarni ham tashkil qiladilar. Sinfning barcha o‘quvchilari uchun mas‘uliyat integratsiyalashgan bolalar bilan ishlashda ko‘maklashadigan maxsus mutaxassis birkutilgan o‘qituvchi zimmasiga yuklatilgan. Maxsus yordamchi mutaxassis qisman yoki tuluq ish kuniga jalb qilinishi mumkin. Uning xizmatlari doirasiga darslarda qitnashish va yoki tanaffus paytida o‘quvchilarga jismoniy jihatdan ko‘maklashish kirishi mumkin.

Portugaliya

Integratsiyalashgan bolalarga yordamlashish bevosita sinfda maktab o'qituvchilari tomonidan ta'minlanadi. Aynan uning o'zi o'quv dasturini yakunlash uchun javobgardir. Sinfda echish uchun o'qituvchi tayyor bo'lmagan turli muammolari (o'qishda jiddiy qiyinchiliklar, xulq buzilishi va h.) mavjud bir necha o'quvchi paydo bo'lishi mumkin. O'qituvchi bola qanday qiyinchiliklarga duch kelayotganini bilmasligi mumkin, differensiyalangan individual ta'limni tashkil qilish uchun yetarlicha kasbiy bilimlarga ega bo'lmasligi mumkin. Umumta'lim maktablari pedagoglari o'quvchilar uchun individual dasturlar, maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarni o'qitishning kundalik amaliyotida yordamchi texnik vositalar va yangi texnologiyalardan foydalanish malakalarini egallashga muhtojdirlar. 1997 yildagi 105/97-sonli qonun umumta'lim maktablarining integratsiyalashgan o'quvchilar ta'lim berishning sifati uchun javob beradilar. Uning qabul qilinishi maktab uchun zarur resurslar to'g'risida tasavvurlarni o'zgartirish bilan bog'liq edi. Tashqaridan mutaxassislarni jalb qilish o'rniga umumta'lim maktablari shartlarini boshqa tarzda butlash lozimligi tan olindi. Kadrlarga oid siyosatning o'zgarishi fan o'qituvchilariga yanada xilma-xil va tashkiliy yordam berishni ta'minlashga, maktab ichida fan o'qituvchilariga ularning ishi bo'yicha maslahat berishni ta'minlashga qaratilgan. Zaruriyatga qarab turli maktablarda ishlashi mumkin maxsus pedagoglarning asosiy vazifasi quyidagilardan iborat: o'quv bo'limi mudiri va umuman maktab, hamda integratsiyalashgan o'quvchi shug'ullandigan sinf o'qituvchilari bilan hamkorlik. Mutaxassis o'qituvchiga o'quv dasturini moslanuvchan ravishda qayta tuzish, uni o'quvchi imkoniyatlariga mos ravishda differensiyalash, ta'limning maxsus uslublaridan foydalanishda ko'maklashadi.

Finlyandiya

Integratsiyalashgan bolalarga yordamlashish maktab tibbiy xizmati ishchilari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining ta'lim xizmati tomonidan ta'minlanadi. Birinchisi turli mutaxassis va terapevtlar (logopedlar, psixoterapevtlar, psiximotor terapevtlarva h.) tomonidan amalga oshiriladigan yordam dasturi uchun javob beradi. Ikkinchisi integratsiyalashgan bolalar uchun ta'limning zarur sharoitlarini ta'minlashga mo'ljallangan. Zarur bo'lgan holda o'quv dasturi bolaning imkoniyatliga mos ravishda o'zgartirilishi mumkin. Maxsus ta'limga o'tkazilgan har bir o'quvchi uchun unga zarur o'quv jadvalini nazarda tutadigan individual reja tuziladi. O'quv rejasi bola farovonligi uchun javobgar barcha jamoa tomonidan birgalikda tuziladi. Jamoaga o'quvchining o'zi, uning ota-onasi, u bilan ishlaydigan pedagog, mutaxassis va ekspertlar kiradi. O'quvchi hamma vaqt yoki faqat ayrim darslarga kelib, asosiy guruhda o'qishi mumkin. Maktab shtatida maxsus pedagoglar, ijtimoiy xodimlar va maslahatchilar mavjud – ularning bari o'qituvchiga yordam ko'rsatadi. Maxsus o'qituvchi sinf o'qituvchisi va uning yordamchisiga ko'maklashish hamda maxsus guruh yoki yakka tartibdagi mashg'ulotlarga o'quvchi olish uchun asosiy guruhga kelishi mumkin. Dars o'tkazish jarayonida zaruriyatga qarab boshqa mutaxassislar (logoped, LFK uslubshunosi va h.) ham ishtirok etishlari mumkin, ammo, odatda ular davolashni individual asosda o'tkazadilar.

Fransiya.

Integratsiyalashgan o'quvchilar bilan ishlayotib, o'qituvchilar maktab psixologlari va maxsus pedagoglarni o'z ichiga olgan ixtisoslashtirilgan yordamchi tuzilmalarga yordam so'rab murojaat qilishlari mumkin. Jalb qilinayotgan xodimlar o'ziga xos sohada yoki o'zining butun maktab faoliyatida vaqtincha yoki doimiy ravishda

qiyinchiliklarga duch kelayotgan o‘quvchilar hamda oddiy sinflarga integratsiyalashgan, rivojlanishda nuqsonlari mavjud bolalarga yordam ko‘rsatishlari lozim. Mutaxassislar turli departamentlardan (sog‘liqni saqlash, ijtimoiy masalalar, ta’lim) jalb qilinishi mumkin. Ulardan har biri qisqa yoki uzoq muddatda o‘quvchiga yordamlashadi hamda o‘qituvchi va maktab xodimlariga ko‘maklashadi.

Shvetsariyada nuqsonli bolalarning ko‘pchiligi umumta’lim muassasalarida ta’lim-tarbiya olishlari rasm bo‘lgan edi. Sinfda 4 ta o‘qituvchi ishlardi, 3 tasi umumta’lim dasturida, qolgan bir o‘qituvchi esa maxsus tayyorgarlikka ega bo‘lgan o‘qituvchi edi. Haftada bir marta bu o‘qituvchilar o‘zaro hamkorlikdagi fakultativ mashg‘ulotlar o‘tkazishardi. Shuningdek, maxsus ehtiyojli bola bilan ishlovchi mutaxassis o‘qituvchi haftada bir marta har bir o‘qituvchi bilan sinfdagi muammolar va masalalar yuzasidan uchrashardi. Bunday o‘qitish yo‘llari integratsion guruhlarda o‘qituvchilarning faoliyat yuritishini yengillashtirib, sinfdagi o‘quv sifatini oshirardi.

Shvetsiya.

Ota-onalar va maktab o‘qituvchilariga Okrug kengashida faoliyat yurituvchi Shahar bolalar reabilitatsiyasi markazining maxsus pedagogi maslahat beradi. Bola imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ular birgalikda individual o‘quv rejasini tuzadilar va maktab o‘qituvchisi uning bajarilishi uchun mas’ul deb belgilandi. Zaruriyat tug‘ilganida sinfga yordamchi pedagog taklif etiladi. Shvetsiya maxsus ta’lim agentligi (ShMTA) ham oila va maktablarga maslahat berish va yordam ko‘rsatish uchun javobgar; amalda maslahat berishni aniq bir bola bilan ishlaydigan maslahatchi amalga oshiradi. ShMTA maslahatchisi, masalan, o‘quv materialiga aloqador tavsiyalar beradi; shahar hokimiyatiga maxsus ta’limga muhtoj bolalarga

optimal ta'lim berishni tashkil etishda ko'maklashadi. Zarur bo'lganda, maktab negizida fan o'qituvchilari uchun malaka oshirish kurslari (sinfga integratsiyalashgan o'quvchilarning ehtiyojlari va xususiyatlarini nazarda tutgan holda) tashkil qilinishi mumkin.

G.Miron esa quyidagi ma'lumotlarni beradi:

- 1981 yilda YUNISEFning Shvetsiya hukumatidagi tashkilotida 6 yoshgacha bo'lgan nuqsonli bolalarni neformal o'qitish dasturi ishlab chiqildi. Ushbu dastur asosida nuqsonli bolalarni ommaviy muassasalarda o'qitish tizimi, bu bolalarni o'qitishda ota-onalar bilan ishlash metodikasi ishlab chiqilib, Nikaraguada ham qo'llanila boshladi.

Xitoyda integratsiyalash jarayoni barcha umummillat ma'lumotlarini yig'ish, tajriba almashish, muloqot va fikr almashish, kadrlarni tayyorlash, maktab o'quv jarayonlarini isloh qilish, maktab xodimlari bilan uchrashuv va savol javoblar o'tkazish hamda barcha axborotlarni yig'ib tahlil qilishdan boshlandi. Nuqsonli bolalar ta'limi Xitoy ta'lim tizimida birmuncha yangi edi. Har bir tumanda integratsion ta'lim borasida seminarlar uyushtirildi. 8 ta o'quv seminarida 1000 dan ortiq kishilar ishtirok etdilar.

Bir qancha pedlagogika institutlarida "Nuqsonli bolalar ta'limi" nomli o'quv kurslari o'tila boshladi.

Xitoyning ta'lim bo'yicha milliy tadqiqot Instituti YUNESKOning maqsadli grant mablag'lari yordamida alohida ehtiyojli bolalar ta'limini qo'llab-quvvatlash maqsadida WEB resurs markazini tashkil etish bo'yicha innovatsiya dasturini ishlab chiqdi. Bu resurs markazning vazifalari quyidagilardan iborat:

- Alohida ehtiyojli bolalar va yoshlarni ta'lim tizimiga kiritishda ma'lumotlarni olish bo'yicha resurslarni aniqlash;
- Maxsus ehtiyojli shaxslar bilan aloqa o'rnatish;

- Ma'lumotlar bankida turli ta'limiy va rivojlantiruvchi materiallarni to'plash;
- Internet tizimi orqali mutaxassislar maslahatini uyushtirish;
- WEB resurs markazi foydalanuvchilari orasida tajriba va bilimlar almashishni tashkil qilish;
- Integratsiya muammolarini hal qilish vositalarini izlash. Chet davlatlar bilan bu boradagi hamkorlik uchun imkoniyatlar yaratish (Y.Chen, ma'lumotlari 2000 yil).

Shunday qilib Xitoyda Internet tizimidagi elektron resurs markaz orqali mutaxassislarning bilim va malakalaridan foydalangan holda butun mamlakat hududidagi alohida ehtiyojli bolalar va shaxslarning ta'lim olish talabini qondirish imkoniyati paydo bo'ldi. Mazkur dastur maxsus ehtiyojli bolalarni ta'lim jarayoniga kiritish bo'yicha boshqa chora-tadbirlarga qo'shimcha yordam sifatida qo'llaniladi. Ayrim hollarda esa ta'lim berish va rivojlantirish imkonini beruvchi yagona vosita bo'lib qoldi.

Hindiston qonunida majburiy boshlang'ich ta'limga jiddiy va katta vazifa deb qaraladi. Hindistonda 6 yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan bolalar 2 millionni tashkil etadi. Ta'lim tizimini rivojlantirish 1947 yilda mamlakat mustaqillikga erishgandan so'ng qonuniy tasdiqlangan. 1986 yilda ishlab chiqilgan va 1992 yilda milliy ta'lim qonuniga ko'pgina mutaxassislar va turli shtatlarning vakillari ishtirokida hamda boshqa tegishli fuqarolarning hamkorlikdagi sayi-harakati bilan qo'shimchalar kiritilgan.

Mamlakatda istiqomat qiluvchi barcha fuqarolarning ta'lim olish huquqi kafolatlangan. Ta'lim tug'risidagi qonunning asosiy bandida rivojlanishida alohida ehtiyoj bo'lgan bolalarni barchalar qatori ta'lim olishi va ular urtasidagi tusiqlarni bartaraf qilinishi qayd etilgan.

Shuningdek, qonunda mamlakatda yashovchi fuqarolarning ko‘p tilligi va diniy-ijtimoiy, madaniy rivojlanishining xususiyati hamda mamlakatda yashovchi nogiron bolalar, qiz bolalar har-xil xududlarda yashovchi mayda millat bolalari, ijtimoiy himoyaga muxtoj ekanligi aniqlanib ularga qo‘shimcha ravishda e‘tibor berilib, ta‘lim olish huquqi ta‘kidlangan.

Hindistonda bolalarning ko‘pchilik qismi maktablarda o‘qitilishiga qaramasdan 35 million 6 – 14 yosh bo‘lgan bolalar xanuz ta‘limdan chetda qolib ketmoqdalar. Bunga sabab maktablarning binolarning nogiron bolalarga moslashtirilmaganligi, o‘qituvchilarning davomatining pastligi va yetishmasligi, moliyaviy ta‘minotning yetarli emasligi, maktablardagi ta‘lim jarayonining sustligi va h.k. Har xil ta‘biy ofatlarga ko‘ra boshpanasiz qolgan, boquvchisini yuqotgan, etim bolalar, ijtimoiy ximoyaga muxtoj bolalar xanuz formal ta‘limdan chetda qolmoqdalar.

Keyingi vaqtda ta‘lim olishning bir qator movhum tizimi rivojlana boshladi. Bunday tizimni shakllantirish yaxlit bitta vazirlik doirasida bo‘lishi kerak, deb ta‘kidlaydi Keralin Daier. Ush bu shakllangan ta‘lim tizimining vazifasi “o‘yin orqali” o‘qitishga asoslangan yangi ishlab chiqilgan dastur yordamida, o‘qituvchi o‘quvchiga yondoshish yo‘li bilan o‘qitish talab etiladi. Bunday yondashuv doirasida o‘qitish har xil bolani ehtiyojini qondirish uchun individuallashtirilgan bo‘lishi ta‘kidlangan. Inklyuziv ta‘limning ijtimoiy masalasi har bir uzoq masofadagi xududlarda yashovchi bolalarni ota-onalarning xoxishiga ko‘ra davlat maktablarida o‘qitishi davlatning imkoniyati va o‘qituvchilarning xoxishi, imkoniyatlardan kelib chiqib amalga oshirilishi mumkinligi qayd etilgan. Davlat maktablarida o‘qitilishi davlatning imkoniyati va o‘qituvchilarning xohishi, sharoitidan kelib chiqishi amalga oshirilishi mumkinligi qayd etilgan. Davlat maktablariga qatnashuvchi guruhlar, ko‘pchilik an’anaviy

segregatsion- guruhlaridan maktablariga qatnaydilar. Bu esa ijtimoiy inklyuziyaning muhim, muammosidir. Bu mamlakatning davlat qonuni, formal va noformal ta'lim tizimini joriy qilishda YUNISEF va YUNESKO tashkilotining hissasi va bevosita hamkorligida tuzilgan "Nuqsonli bolalarning integratsion ta'lim loyihasi" bo'yicha ish olib borila boshladi. Bu loyiha Hindiston hukumati siyosati va etnik holatini hisobga olgan holda tuzilgan (M.Ainscov va boshqalar, 1996 yil).

1979 yilda Nikaragua ta'lim vazirligi nuqsonli bolalarni o'qitish dasturini olib boruvchi maxsus bo'lim tashkil etdi. Bundan tashqari nuqsonli bolalarning o'quv imkoniyatlarini tashxis qilish markazi va maxsus muassasalar hujjatlari axborot bazasi yuzasidan ish yuritish markazlari ham ochildi. Mamlakatda ommaviy maktab tizimida ko'plab qiyinchiliklar bo'lib, maktabga qatnamaydigan bolalarning soni juda yuqori edi. Nuqsonli bolalar ta'limi maxsus segregatsion va ommaviy maktablarda integratsion sinflar shaklida tashkil etilgan. Maxsus maktablarda faqat og'ir nuqsonli bolalar o'qitilardi.

Tailandda og'ir va o'rta darajadagi nuqsonli bolalarni ommaviy maktablarga qabul qilish, o'qitishga va bunga o'qituvchi-mutaxassislarni tayyorlashga oid o'quv loyihasi ishlab chiqildi. Radjbatandagi Suan Disit institutida o'tkazilgan ikkita konferensiyadan so'ng inklyuziv maktablarning 3 ta yo'nalishidagi konsepsiyasi ishlab chiqildi.

Birinchi yo'nalish qo'shimcha guruh bo'lib u adminstratorlar, o'qituvchilar va ota-onalardan tashkil topgan. Ikkinchi yo'nalish og'ir va o'rta darajadagi nuqsonli va sog'lom bolalarni ommaviy sinflarda o'qitishni tashkillashtiruvchi o'qituvchilar va ota-onalar.

Uchinchi yo‘nalish – qo‘llab-quvvatlovchi administratorlar, o‘qituvchi volontyorlar inklyuziv sinflar uchun individual rejalarni ishlab chiqishdi (YUNESKO hisoboti, 1996 yil).

Vyetnamdagi inklyuziv ta‘lim tizimini o‘rganish shuni ma‘lum qiladiki, bu erda ikkita holat kuzatiladi. Ta‘lim vazirligi tomonidan Davlat fan va ta‘lim institutida maxsus ehtiyojli bolalar uchun inklyuziv ta‘limning samarali natijalarini aniqlash uchun ish olib bordi (YUNESKO hisoboti, 1996 yil).

Rossiya

V.A.Berezina, L.M.Shipisinalar-ning bergan ma‘lumotlariga ko‘ra hozir Rossiyada maxsus ta‘lim ikkita yo‘nalishda: differensial va integratsiya tarzda tashkil etilgan. Differensial ta‘lim 8 yo‘nalishda tashkil etilgan. Oxirgi paytlarda Moskva, Sankt-Peterburg va boshqa Rossiyaning bir qator shaharlarida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta‘lim muassasalariga jalb etish borasida ilmiy izlanishlar va psixologo-pedagogik amaliy ishlar olib borila boshladi.

Rossiyada integratsiya modeli asosida umumta‘lim muassasalarida maxsus sinflar tashkil etilgan bo‘lib, ular quyidagicha:

- aqliy rivojlanishida orqada qolgan bolalar uchun guruhlar va sinflar;
- ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun guruh va sinflar;
- xulqi og‘ir bolalar uchun guruh va sinflar.

L.M.Shipisinaning bergan ma‘lumotlariga ko‘ra Rossiyada hozirgi kunda 38% imkoniyati cheklangan bolalar umumta‘lim muassasalarida ta‘lim-tarbiya olmoqdalar.

Armaniston.

Barcha MDH mamlakatlaridagidek, Armanistonda har bir shaxsni jamiyatda ta'lim olish huquqiga ega ekanligi va uni ijtimoiy kelib chiqishi, jismoniy xolatidan qat'iy nazar ta'lim olish huquqini ta'minlaydi. Shu bois oxirgi 10 yil ichida Armanistonda ijtimoiy himoyaga muhtoj, kam ta'minlangan oilalar farzandlari, yetim bolalar, imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy qo'llashga, ta'lim olish masalasiga katta e'tibor berilmoqda. Shuningdek, inklyuziv ta'lim tizimini shakllantirish va rivojlantirishga oid dastlabki ishlar olib borilmoqda.

Qo'shimcha yordam ko'rsatuvchi xodimlar va yordamchi xizmatlarni jalb qilish uchun, inklyuziv ta'limni moliyalashtirish masalasi davlat tomonidan ma'qullanib, 2006 yilda inklyuziv maktablarga qo'shimcha mablag' ajratildi.

Armanistonda 49 inklyuziv maktab mavjud bo'lib 700 ta jismoniy, aqliy va ijtimoiy muammosi bo'lgan bolalar ta'lim oladilar. Bu maktablar inklyuziv ta'lim jarayonini rivojlantirish va kengaytirish uchun resurs bo'lib xizmat qiladi.

Armanistonda maxsus ehtiyojli bolalarni ehtiyojini qondirishni davomiyligini ta'minlash maqsadida maxsus va inklyuziv ta'lim jarayonini nafaqat asoslash, rivojlantirish uchun imkoniyat yaratishga xukumat parlamenti tomonidan bir qator qonun va qarorlar qabul qilingan.

Rivojlangan, ijtimoiy himoyaga muxtojligi sifatida qarashlarini davom etishidir. Bunday eskicha yondashish davomiyligi hamma uchun bir xil bo'lgan yangi inklyuziv ta'lim muxitini shakllantirishda qiyinchiliklar tug'diradi. Jamiyatda notug'ri stereotipni va psixologik komplekslarni shakllanganligini yo'q qilish va inklyuziv ta'lim muxitini shakllantirishning eng ma'qul va to'g'ri yo'li sinfda va sinfdan tashqarida bolalar orasida hamkorlik qilishi. Shu fanni

o‘qitadigan o‘qituvchi hamda shu sinfda o‘qiydigan o‘quvchilar, otionalari, zaruriyat tug‘ilganda maxsus pedagoglar, psixologlar va ijtimoiy ishchilarning faoliyatidir. Interfaol usulda o‘zaro yordam ko‘rsatishga asoslangan guruhlarda o‘qitish metodi.

Armaniston respublikasining ma‘lumotlariga ko‘ra inklyuziv maktablarni umumta‘lim muassasalari deb qarashmaydi. Bu maktablarda imkoniyati cheklangan bolalar sog‘lom bolalar bilan yonmayon formal o‘qiydilar. Shuning uchun ham inklyuziv maktabda birgalikda ta‘lim olish jarayonida individual mashg‘ulotga jiddiy e‘tibor beriladi, aks xolda maxsus sharoitdagi ta‘limga ehtiyoji bo‘lgan o‘quvchilar o‘qishdan orqada qoladi.

Ozarbayjonda 1998 yilda Bolalar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya ratifikatsiya qilindi va 2001 yilda esa “Maxsus ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonunni qabul qildi. 2002 yilga kelib inklyuziv ta‘lim borasidagi loyihalar faoliyati 10 dan ortiq qonuniy hujjatlar va loyihalar ishlab chiqildi. Inklyuziv ta‘limni rivojlantirishning Milliy dastur rejasi 2 qismdan iborat bo‘lib, 1-qismi inklyuziv ta‘lim borasidagi loyihalar faoliyatiga oid bo‘lib, 2-qismini esa inklyuziv ta‘lim moddiy-texnik asosini yaxshilash masalalari tashkil qiladi. U.T.Mikailova (“Ta‘limda innovatsiyalar markazi” NNT rahbarining bergan ma‘lumotlariga ko‘ra Ozarboyjonda bugungi kunga qadar 100 dan ortiq maxsus ehtiyojli bolalar 14 ta maktabgacha ta‘lim, 14 ta boshlang‘ich ta‘lim muassasalarida inklyuziv ta‘lim sharoitida o‘qitilmoqda.

Inklyuziv ta‘lim tizimini joriy qilish borasida qo‘shni hamdo‘stlik davlatlarida ham ko‘zga ko‘rinarli ishlar amalga oshirilayotganligi tahlil qilindi:

Qirg‘izistonda inklyuziv ta’limning rivoji davlat qaramog‘idagi maktablar va nodavlat o‘quv muassasalari bazasida bo‘ldi. Mutaxassislar tomonidan umumta’lim muassasalariga nuqsonli ta’lim olishga imkoniyat mavjud bo‘lgan bolalar qabul qilinib o‘qitila boshladi. Qirg‘izistonda bu borada o‘qituvchilar, ota-onalar, vazirlik xodimlari va Respublika bo‘yicha tegishli vakillar ishtirokidagi Respublika 3 ta yirik seminar Konferensiyasi o‘tkazildi. (G.Alchieva, 2000 yil).

Qozog‘istonda 2003 yilda “Maxsus ehtiyojli bolalarni korreksion ijtimoiy va tibbiy-pedagogik qo‘llab-quvvatlash haqida”gi Qonun qabul qilindi. Bu qonun asosida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta’lim muassasalarida ta’lim-tarbiya berish, korreksion pedagogik ish olib borish maqsadida reabilitatsion sentrlar, psixologopedagogik korreksiya xonalari, maxsus maktab va maktabgacha ta’lim muassasalari qoshida qisqa muddatli (sinflar) guruhlar tashkil etildi. Inklyuziv maktablarga kadrlarni tayyorlash uchun oliy ta’limda “Maxsus pedagogika”, “Maxsus psixologiya” va “Maxsus metodika” kurslari kiritildi.

2.4. INKLYUZIV TA’LIM BO‘YICHA RESPUBLIKADA OLIB BORILGAN VA OLIB BORILAYOTGAN FAOLIYAT

O‘zbekiston Respublikasining ta’lim sohasidagi davlat siyosati umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi tamoyillari, inson huquqlari, ta’limning gumanistik mohiyati, har kimning bilim olishga bo‘lgan konstitutsiyaviy huquqlarining kafolatlanishi, ta’lim olishda teng huquqlilikdan foydalanishga tayanadi.

Inklyuziv ta’limga jalb etish global muammolardan biri xisoblanadi. Inklyuziv ta’limning asosiy kismi-bolalarga bilimi olish uchun dustona munosabat va ukishga imkon beruvchi muxitni

yaratishdir. Maxsus ehtiyojli bolalarning xayotga ilk yoshdan ya'ni 6 yoshgacha e'tibor berilsa, ancha yukori samaralarga erishish mumkin. Imkoniyati cheklangan bolalarni ta'lim-tarbiyaga bo'lgan ehtiyojlarni kondirishga mos bo'lgan siyosatni ishlab chikish inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlashning asosidir.

O'zbekistonda nogironlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, tibbiy-ijtimoiy yordam ko'rsatish, hayot sifatini yaxshilash tizimini takomillashtirish, ularga ta'lim olish va ishga joylashishda har tomonlama ko'maklashish bo'yicha qator ishlar amalga oshirilib, xalqimizga xos bo'lgan mehr-shafqat hamda ezgulik tuyg'ularini hisobga olgan holda nogironlarning muhim ehtiyoj va talablariga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti-ning 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida", 2017 yil 1 dekabrda PF-5270-son "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2019 yil 29 aprelda PF-5712-son "Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida", 2020 yil 6 noyabrda PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi farmonlari, 2020 yil 13 oktyabrda PQ-4860-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12 oktyabrda 638-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvarda PF-60-sonli «2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi farmoni hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa

me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish muhim ahamiyatga ega.

Inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilish bo'yicha qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Mazkur hujjatlarda jamiyatimizning bir bo'lagi bo'lgan maxsus yordamga muhtoj bolalarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ularga ta'lim-tarbiya berish, ularning sog'lom bolalar qatoridan o'rin olibo'z qobiliyati, imkoniyatlarini ko'rsata olishiga, ma'naviy kamol topishiga qaratilgan chora-tadbirlar belgilab berilgan.

Inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlashda quyidagi masalalarni hal etish lozim:

Jamiyatda ijobiy munosabatni ishlab chiqish.

Jamiyatda insonlar orasida nogiron bolalar haqida bilimlarning yetishmasligi oqibatida maxsus ehtiyojli bolalar ta'limdan chetda qolib ketmoqdalar. Bundan tashqari nogiron bolaning qobiliyatlari, huquqlari va ehtiyojlari muntazam ravishda qadrlanmasa, bolalarda o'ziga va qobiliyatlariga nisbatan salbiy munosabat shakllanib boradi.

Inklyuziv ta'lim muhitini rivojlantirish.

Inklyuziv ta'limning asosiy qismi-bolalarga bilim olish uchun do'stona munosabat va o'qishga imkon beruvchi muhitni yaratish lozim. Bolalar maktabga bexatar, qiyinchiliklarsiz yetib borish imkoniga ega bo'lishlari lozim. Bundan tashqari, amaldagi umumta'lim uslubiyatiga bolani moslashtirishdan ko'ra, dars jadvalini sharoitni, uslubiyatni va o'quv qurollarini o'zgartirish kerak bo'ladi. Bunday o'zgartirishlar nafaqat maxsus ehtiyojli bolalar. Balki normal rivojlanishdagi bolalar uchun ham ta'lim sifatini yaxshilaydi.

Ilk yoshdan aralashuv.

Qisqa qilib aytganda bolaning hayotiga ertaroq, e'tibor berilsa, natijasi bolaning keyingi rivojlanishida samarali ta'sir ko'rsatadi.

Ijobiy namuna bo'la oladigan insonlar obrazini yaratish.

Bolada o'ziga ishonch va o'zini qadrlash hissini rivojlantirishda kattalarning qiyofasi juda muhim. Lekin juda ko'p maxsus ehtiyojli bolalar o'sib, ulhayayotgan bir paytda o'zlariga o'xshagan maxsus ehtiyojli katta odamlarning uchratmaydilar va katta bo'lish qandayligini tasavvur ham qila olmaydilar. Shuning uchun ham maxsus ehtiyojli kattalar maxsus ehtiyojli bolalarning at'limida doimiy ishtirok etishlari kerak. Chunki katta yoshdagi maxsus ehtiyojli insonlar ota-onalargan farzandiga ta'lim berish muhimligini tushintirish mumkin. Buning uchun esa maxsus ehtiyojli kattalarni maktablarga taklif etish kerak. Shunda ular o'zlarining hayotda erishgan yutuqlari haqida gapirib beradilar. Buning natijasida inklyuziv ta'limni targ'ib qilishda katta imkoniyat yaratiladi.

Mos siyosatni ishlab chiqishga ko'maklashish.

Inklyuziv ta'lim tizimini qo'llab-quvvatlashda siyosat asosiy rol o'ynaydi. Siyosat tomonidan inklyuziv ta'limning qo'llab quvvatlanishi bu ta'lim tizimining samarasini va rivojini ta'minlaydi.

Nogironlarni umumta'lim tizimida o'qitish masalalariga e'tibor berish Respublikamizda 1996 yilda O'zbekiston Respublikasi Xalq Ta'limi Vazirligi, Respublika ta'lim markazi va YuNESKO tashkiloti bilan hamkorlikda respublika seminari o'tkazilishi bilan islohotlar amalga oshirila boshladi. Shu davrdan boshlab olimlar, maxsus ta'lim tizimidagi rahbar xodimlari, pedagoglar, umumta'lim mussasalari-ning rahbarlari va nodavlat jamoa tashkilotlarining nogironlar ta'limi ehtiyojini qondirishga qaratilgan munosabatlari o'zgara boshladi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 sentyabrdagi "Xalq ta'limi tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3931-son qarorida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ijtimoiy kafolatlarini

ta'minlovchi chora-tadbirlar samaradorligini yanada oshirish, ularning ta'lim-tarbiya (shu jumladan, inklyuziv ta'lim-tarbiya) olishiga xizmat qiladigan moslashuv muhitini yaratish bo'yicha alohida vazifalar qayd etib o'tilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlari sifatini yaxshilash bo'yicha:

alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar ta'lim oladigan ta'lim muassasalari binolariga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish va tasdiqlash;

alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar o'qitiladigan ta'lim muassasalarini zarur adabiyotlar, metodik qo'llanmalar, turli kasblarga o'qitish uchun uskuna va jihozlar bilan ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish;

alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni o'qitish uchun inklyuziv ta'lim tizimini tashkil etish, umum ta'lim muassasalarini maxsus moslamalar (ko'tarish qurilmasi, pandus, tutqich va boshqalar), shuningdek tegishli kadrlar (maxsus pedagog, bolalarni ruhiy-pedagogik kuzatish bo'yicha mutaxassislar) bilan ta'minlash;

jamoatchilik o'rtasida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning bilim olish huquqi, inklyuziv o'qitishning mazmun-mohiyati haqida tushuntirish ishlarini olib borish;

o'quvchilarning jismoniy va aqliy talab-ehtiyojidan va ta'lim muassasalarining geografik joylashuvidan kelib chiqqan holda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar o'qitiladigan ta'lim muassasalarini optimallashtirish;

alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning moslashishi va integratsiyasi uchun maktab-internatlarni bosqichma-bosqich maxsus jihozlar bilan ta'minlash;

alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan har bir bolaning inklyuziv ta'lim olish huquqini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish kabi vazifalar belgilangan.

“Zamonaviy maktab”larni qurishda ushbu maktablarda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni o'qitish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, ular uchun maxsus infratuzilma bo'lishi va jihozlanishini ta'minlash maqsadida inklyuziv ta'limni tashkil etish bo'yicha “Zamonaviy maktab”ga qo'yiladigan me'yoriy talablar loyihasi ishlab chiqildi.

Bundan tashqari, alohida ta'lim olish ehtiyoji bo'lgan bolalar va ularning ota-onalariga korreksion pedagogik yordam olishida va kasbga yo'naltirishda ta'lim muassasalari har tomonlama yordam ko'rsatishi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12-oktyabrdagi 638-son qarori bilan tasdiqlangan “Umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risida”gi Nizomda belgilab berilgan. Imkoniyati cheklangan bolalar bilan olib boriladigan korreksion tarbiyaviy ishlarning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirib borish zamon talabidir.

Jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan yordamga muhtoj bolalar davlatimizning teng huquqli a'zolari. Ularni uzluksiz ta'lim tizimidagi barcha muassasalarda hamma qatori ta'lim olishi va tarbiyalanishini ta'minlash bizning asosiy vazifalarimizdan biridir.

Insonlarning nogironlarga nisbatan munosabatini o'zgartirish, atrofdagilarni ularning jamiyatda to'liq va teng huquqli ishtiroki haqida xabardor qilish nogironlarning dolzarb muammolarini hal etishda o'ta muhim ahamiyatga ega. “Nogiron” tushunchasini muomaladan chiqarish va uning, eng avvalo, inson ekanligini hisobga

olgan holda umume'tirof etilgan "nogironligi bo'lgan shaxs" atamasini kiritish va BMTning Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasini ratifikatsiya qilishga tayyorgarlik ko'rish bo'yicha amaliy chora-tadbirlar tashkil etilishi ham quvonarlidir. O'zbekiston Respublikasining «Bola huquqlari kafolatlari» haqidagi Qonuni har bir bola o'z oilasida tarbiyalanish huquqini kafolatlaydi, bola huquqlarini himoya qilish bo'yicha davlat siyosatini belgilaydi, davlat organlarini bola huquqlarini ta'minlash bo'yicha kafolatlarini belgilaydi.

BMTtomonidan 1948 yilda qabul qilingan "Inson huquqlari umum jahon Deklaratsiyasi"da "Ta'lim olish har bir insonning asosiy va ajralmas huquqi" ekanligi alohida e'tirof etilgan. "Inson huquqlari umum jahon Deklaratsiyasi" barcha insonlarning huquq va erkinliklarini kafolatlar ekan, bu Deklaratsiyaning barcha bandlari maxsus ehtiyojli insonlarga ham tegishliligi aniqlandi. Nogiron shaxslarning huquqlarini yanada mustahkamlash va kafolatlash maqsadida BMT 1975 yilda "Nogiron shaxslar huquqlari to'g'risida"gi Deklaratsiyani qabul qildi. Mazkur Deklaratsiyada ta'kidlanishicha:

"Nogironlar shaxsiyatini hurmat qilish huquqi ularda tug'ilishi bilan mavjud bo'ladi. Nogironlikning kelib chiqishi, tabiati va jiddiylik darajasidan qat'iy nazar, fuqaro o'z yoshidagi tengdoshlari bilan bir xil huquqlarga egadirlarkim, shu bilan birga ular mumkin qadar to'laqonli yaxshi hayot kechirish huquqiga ham ega" ("Nogiron shaxslar huquqlari to'g'risida"gi Deklaratsiya, 3-modda).

Xuddi shunday bolalarni huquqlarini muhofaza qilish maqsadida BMT 1989 yilda "Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya"ni qabul qildi. "Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya" bolalarning huquqlarini hamma joyda himoyalash maqsadida ishlab chiqilgan inson huquqlari borasidagi halqaro shartnoma hisoblanadi. U qariyb

butun jahon mamlakatlari tomonidan ratifikatsiya qilingan. Konvensiyani ratifikatsiya qilgan 191 mamlakat ko'ngilli tarzda zimmalariga "Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya" qoidalarini ma'muriy qonunchilik, sud va boshqa chora-tadbirlar yordamida hayotga tatbiq etish majburiyatini oldilar. "Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya" kompleks va ko'p qirrali xarakterda bo'lib, bu barcha bolalar uchun inson huquqlarining fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy singari jabhalarni qamrab olgan yagona Konvensiyadir.

Nuqsonli bolalarning o'quv imkoniyatlari asosiy o'rinda turadi. Barcha nuqsonli bolalarning nuqsonlarini erta aniqlab ta'limga jalb qilish imkoniyatini topmoq kerak. Shunday qilib, yuqorida keltirilgan barcha huquqiy me'yoriy hujjatlar, xalqaro forum Konferensiyalar asosida maxsus ehtiyojli bolalar ham jamiyatning to'laqonli va tenghuquqli a'zosi ekanligi e'tirof etilib, ular ta'limida alohida yangicha yondashuv maydonga keldi. Ushbu ta'lim shakllari inklyuziv va integratsion ta'lim deb ataldi.

"Nogiron shaxslar huquqlari to'g'risida"gi Deklaratsiyaning mazmunidan shu narsani tushunish mumkinki, nogiron fuqarolar uchun jamiyat hayotida to'liq ishtirok etish kafolatlanadi. Ammo mazkur deklaratsiyada nogiron bolalar, ularning ta'lim olish imkoniyatlari va barcha davlatlar tomonidan imkoniyati cheklangan bolalarning huquqlari batafsil yoritilganligi aniqlandi. Bu xususda Suleymenova R.A. fikricha "Agarda nogiron bolalarning uzjamoalari va butun jamiyati ijtimoiy hayotiga jalb etish imkoniyatlari radetilsaularning imkoniyatlari keskin kamayadi" degan fikrni bildirdi. "Ta'limning uzluksizligi, yangi global iqtisodiyotning kalitidir. Ta'lim rivojlanish, ijtimoiy taraqqiyot va inson ozodligi uchun tub ahamiyatga ega" deb ta'kidlaydi.

Imkoniyati cheklangan har bir bolaning o'z oilasida yashab tarbiyalanish huquqini ta'minlash maqsadida ta'limning ustuvor

shakli sifatida umumiy, ya'ni inklyuziv ta'lim belgilangan. Bu ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarga oilada yashash, ota-ona mehridan bahramand bo'lib o'z mahallasida tengqurlari orasida umumiy ta'lim olish imkonini beradi.

«Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya» maxsus ehtiyojli bolalarning ham barcha huquqlarini kafolatlar ekan, «barcha huquqlar – barcha bolalarga» tamoyili e'tirof etiladi.

Bu borada «Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya»da maxsus ehtiyojli bolalarning ta'lim tarbiyasi xususida: «Nogiron bolaning maxsus ehtiyojlarini aniqlab, uning ijtimoiy hayotga qo'shilishi va shaxs sifatida rivojlana olishiga yetaklovchi vosita hisoblangan ta'limga, ta'lim olishga har tomonlama yordam berilishi lozim», deb ta'kidlangan. Bu qonunga binoan, maxsus ehtiyojli bolalar ham jamiyat hayotida to'liq ishtirok etishi, milliy e'tiqod va madaniyatga ham ohang bo'lib o'sishi, uning boyliklaridan, go'zalligidan bahra olib jamiyatning rivojiga hissa qo'shishlari katta ahamiyatga egadir.

Alohida ehtiyojli bolalar barcha bolalar kabi, teng huquqli bo'lib ular bilan bir jamoada yashash va birgalikda ta'lim olish huquqiga egadirlar. Alohida ta'lim olish esa bu huquqni cheklaydi va o'z-o'zini namoyon qilish imkoniyatlaridan mahrum qiladi. Alohida ehtiyojli bolalar ularning cheklangan imkoniyatlari tufayli alohida o'qitilishi ularning ijtimoiylashuvini chegaralab, mustaqil hayotga tayyor bo'lishini qiyinlashtirishiga olib keladi. Birlashtirilgan, inklyuziv ta'lim – inson huquqlarining dolzarb muammosi bo'lib kelgan. Hali juda ko'p bolalar ota-onalarining bola uchun qulay sharoiti mavjud, deb hisoblagan maxsus internatlarda o'qitishi tarafdori bo'lib kelmoqda. Lekin voyaga yetgan katta yoshli nogironlar, o'zlarini inklyuziv ta'lim shartlarini boshidan kechirgan deb ta'riflab, alohida ta'limning bekor qilinishini talab qilmoqdalar. Chunki “qulay,

imtiyozli sharoitda, hamma narsa tayyor bo'lgan sharoitdan chiqgach, tashqariga moslashish, o'z o'rnini topish mashaqqati uzoq yillar davom etadi. Har bir bolaning ta'lim olishdagi teng huquqliligini ta'minlash har qanday diskriminatsiya va kamsitishlarning oldini olishga xizmat qiladigan inklyuziv ta'lim tushunchasi ham qonuniy kuchga kiritilishi uzoq kutilgan yangiliklardan biri hisoblanadi.

Shular nazarda tutilgan holda hozirgi kunda birlashtirilgan – inklyuziv davlat siyosati darajasida ko'rilmogda. Birlashtirilgan ta'limga o'tish jarayoni uchun quyidagilar amalga oshirilishi talab etiladi:

- Ta'limda alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarga munosabatlarning o'zgarishi;
- Oilaning bunga tayyor bo'lishi;
- Maxsus maktab ta'limida bolalarning o'qitilish vaqti qisqartirilib bolalar boshlang'ich bosqichda reabilitatsiya bo'lishini ta'minlovchi shart-sharoitlar yaratilishi;
- Maxsus maktab ta'limi sohasi malakali mutaxassislar bilan ta'minlanishi, korreksiya va reabilitatsiya jarayonini sifatli va tezkor amalga oshirilishi uchun zarur jixozlar bilan ta'minlanishi;
- Maxsus maktab ta'limi va oila hamkorligiga erishish, oilaning reabilitatsiya jarayonida faol bo'lishiga erishish (qo'shimcha uydashug'ullanish, repititor, maxsus psixolog maslahati orqali).

Umumta'lim maktablarni birgalikdagi – inklyuziv ta'limga tayyorlash:

- Maxsus infrastruktura yaratish;
- Maxsus mutaxassislar bilan ta'minlash;
- Ehtiyojlarga mos texnik va o'quv moslamalari bilan ta'minlash (maxsus lampalar, eshitish apparatlari, Brayl moslama komplekti, aravachalar uchun maxsus partalar va h.k.).

O‘zbekistonda oilaviy sharoitidan qat’iy nazar, barcha bolalar davlat umumta’lim maktablariga qatnaydi. Bu davlat tomonidan kafolatlangan. Faqat xohlovchilar o‘z yonidan pul to‘lab xususiy maktablarda o‘qishi mumkin. Lekin imkoniyati cheklangan bolalarning boshqa sog‘lom bolalar bilan teng sharoitda o‘qiyotgani haqida maqtanib bo‘lmaydi. Bu borada muammolar ko‘p. 2020 yil 13 oktyabrda qabul qilingan «Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Prezident qarorida bu boradagi asosiy muammolar ko‘rsatilgan:

➤ alohida ta’lim ehtiyoji bo‘lgan bolalar o‘qitiladigan ayrim ta’lim muassasalarida ular uchun **to‘siqsiz muhit va imkoniyatlar yaratilmagan;**

➤ alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar o‘qitiladigan ta’lim muassasalari **zarur adabiyotlar, metodik qo‘llanmalar, turli kasblarga o‘qitishga mo‘ljallangan uskuna va jihozlar bilan to‘liq ta’minlanmagan;**

➤ alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning bilim olish huquqi, inklyuziv ta’lim tizimining mazmun-mohiyati haqida jamoatchilik o‘rtasida tushuntirish ishlarini olib borish yo‘lga qo‘yilmagani natijasida **ota-onalar alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan farzandlarini umumta’lim muassasalarida o‘qitishi mumkinligi haqida** yetarli ma’lumotga ega emas;

➤ alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni inklyuziv ta’limga jalb qilish bilan bog‘liq muammolarni hal etish masalalariga **mahalliy ijro hokimiyati organlari tomonidan yetarli e’tibor qaratilmayapti;**

➤ pedagogika yo‘nalishidagi OTMlar o‘quv dasturlariga **inklyuziv ta’lim berish metodikasiga oid fanlar kiritilmagan;**

➤ pedagogika va metodika fanlariga oid darsliklarda inklyuziv ta'lim dasturlari kiritilmagani, shuningdek, bo'lajak pedagoglarning alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar jalb qilingan ta'lim muassasalarida amaliyot o'tamayotgani ularning kasbiy tayyorgarlik sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shunday vaziyatda 86 ta ixtisoslashtirilgan maktabda 21,2 mingdan ortiq, sanatoriy turdagi maktab-internatlarda 6,1 mingdan ortiq, uy sharoitida esa 13,3 ming nafar o'quvchi uyda ta'lim oladi. 2020 yil statistikasiga ko'ra, O'zbekistonda 3,2 mingdan ortiq umumiy o'rta ta'lim maktablarida 13 ming nafarga yaqin o'quvchilar inklyuziv ta'lim bilan qamrab olingan.

Prezident qarori bilan 2025 yilgacha inklyuziv umumta'limni bosqichma-bosqich joriy etish masalasi qo'yilgan. Bunda imkoniyati cheklangan bolalarning maktablarga kelishi uchun to'siqsiz muhit yaratish, yangi quriladigan maktablarni xuddi shunday sharoitlar bilan qurish, pedagog kadrlar tayyorlash, o'quv bazasini takomillashtirish kabi vazifalar belgilangan.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Inkluziv ta'lim rivojlantirish qanday me'yoriy-huquqiy hujjatlarda ko'rsatib berilgan?
2. BMTning "Nogiron shaxslar huquqlari to'g'risida"gi Deklaratsiyasining 3-moddasida nogiron shaxslar haqida nimalar deyilgan?
3. 2020 yil 13 oktyabrda qabul qilingan «Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Prezident qarorida qanday muammolar ko'rsatilgan?

2.5. IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI INKLYUZIV TA'LIMGA JALB ETISHDA TPPKNING RO'LI

Imkoniyati cheklangan bolalar toifalarini inklyuziv ta'limga jalb etish Tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya ishining mazmuni va uni tashkil etish bilan uzviy bog'liqdir. Tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya ishining mazmuni ta'lim muassaslarining tarmog'i kengayib borayotganligi, hamda ta'lim muassasasini ota-onaga tanlash huquqi berilganligi sababli ba'zi-bir bolalami o'qitish bo'yicha muamolalar yuzaga kelmoqda. Ba'zi holatlarda bolalami o'qitishda va hulqining o'ziga xos xususiyatlarini boshqarishdagi paydo bo'lgan qiyinchiliklar pedagogning talablari bolaning psixik va jismoniy tayyorgarligiga mos emasligi, aqliy rivojlanish darajasiga e'tibor qaratilmaganligi, bolaning somatik-psixik holatlari sabab bo'lsa, boshqa holatlarda – maktab ta'limiga tayyormasligi (ba'zi psixik funksiyalarning, muloqat ko'nikmalarining shakllanmaganligi, hissiy-irodaviy tomonlarning rivojlanmaganligi) va h.q. Bulaming barchasi bolalarga yordamning yangi turlarini izlash uchun asos bo'ldi. XX asming 90-yillarida pedagog va psixologlarning tashabbusi bilan ta'limni boshqarish shahar va viloyat organlari tomonidan umuta'lim maktablarida psixologo-tibbiy-pedagogik konsiliumlar tashkil etila boshlandi. Ularning funksiyalariga bolalar uchun rivojlanishlarining bolani yoshi va individual psixo-jismoniy o'ziga xos xususiyatlari jihatidan ta'lim olishlari uchun optimal sharoitlar yaratish kiradi. TPPKning maqsad va vazifalari TPPKning asosiy maqsadi – rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga diagnostik-korreksion psixologo-tibbiy-pedagogik yordam berish, ularga o'qish va tarbiya olishlari uchun shart-sharoitlar yaratishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni bajarish kerakdir: - psixik-jismoniy rivojlanishida u yoki bu nuqsonlari bo'lgan bolalami aniqlash va har

tomonlama kompleks tekshirish; - nuqsonlarning xarakteri va sabablarini o‘rnatish (deviantli xulq, katta va tengdoshlari bilan bo‘lgan nizoli vaziyatlar, o‘zlashtirishda orqada qolish va h.q.);

Bolaning potensial imkoniyatlarini aniqlab ushbu ta‘lim muassasa sharoitida unga maqsadli maxsus (korreksion) yordam ko‘rsatish; - “xatar guruxiga kiruvchi bolalarning individual rivojlanishini kompleks maqsadli dasturlarini yaratish; - rivojlanish dinamikasini kuzatish (kuzatuv, o‘quv yilining boshidagi yoki oxiridagi diagnostik “kesimlar”, tegishli tuzatishlar kiritish); - ota-ona bilan maslahat ishlarini olib borish. Ko‘rsatilgan vazifalar maktab (maktabgacha ta‘lim muassasalari) pedagoglari jamoasi va TPPKning mutaxassislarining kuchi bilan o‘zaro kelishilgan aloqada bajariladi. An‘anada, rivojlanishida turli nuqsoni bo‘lgan bolalarga moljallangan maxsus muassasalami bolalar bilan toldirish, muassasalarga bolalami yuborish bilan shug‘ulanib kelgan psixologo-tibbiy-pedagogik komissiyalar (TPPK) faoliyat ko‘rsatadi. Ular ta‘lim, sog‘liq, aholini ijtimoiy himoyalash organlari bilan birgalikda tuzilgan. Bunda bolalarning har bir tipdagi muassasasi uchun (aqli zaif, ko‘r va zaif ko‘ruvchi, kar va zaif eshituvchi va h.q.lar) o‘zining TPPKlari faoliyat ko‘rsatgan. Ushbu komissiya faoliyatida malakali mutaxassislar qatnashib kelayotgan bo‘lsada, uning ishini tashkillashtirish va sharoitlari (tekshirish vaqti chegaralanganligi, bir martalik tekshirish davomida rivojlanish dinamikasini kuzatish mumkin bo‘lmaganligi, kolpincha ularning tarkibida psixologlar qatnashmaganligi va h.q.) tibbiy va psixologo-pedagogik tashxisning sifatini talab darajasida olib borish imkonini bermaydi. Xato tashxis qo‘yilgan vaziyatlar kam bo‘lmagan. TPPK psixik va jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan, o‘qishda muloqatda, xulqida muammosi bo‘lgan bolalarga maxsus yordam ko‘rsatish tizimidagi davlat maslahat-tashxis, korreksion markazi bo‘lib hisoblanadi. TPPK bolalarga ta‘lim berishning ko‘rinish va

shakllarini aniqlash uchun ekspert xizmati funksiyasini bajarmoqda. O'z faoliyatida TPPK bola xuquqlari to'g'risidagi Xalqaro Konvensiya, hamda O'zbekiston respublikasi xalq ta'limi vazirligi, ta'lim, sogliq, bolalar xuquqini himoyalash to'g'risidagi qonunlariga amal qiladi. Ma'muriy bo'linishni hisobgaolib viloyat, shahar, tuman TPPKlar tuziladi. TPPKning shtat tarkibiga kuyidagi mutaxassilar kiradi: - vrachlar (pediatr, nevroptolog, psixiatr, otolaringolog, oftalmolog, lozim bolganida ba'zan ortoped); - pedagog-defektologlar (oligofrenopedagog, surdopedagog, tiflopedagog, ortoped); - logoped; - psixolog; Xududning sharoitlariga (moddiy baza, mutaxassilar bilan ta'minlanganligi va h.q.) qarab TPPKning tarkibida aniq bir ishni bajarish uchun mustaqil boim lar tuzilishi mumkin. Bu yerga maslaxat-tashxis, korreksion va ilmiy-metodik boim lar kiradi. TPPKning muhim vazifasi hamda uning faoliyatning asosiy mazmuni deb bola va o'smirlami tug 4 lishi dan 18 yoshigacha kompleks tibbiy-psixologo-pedagogik diagnostika o'tkazish hisoblanadi. Erta diagnostika bolalarga o'z vaqtida yordam ko'rsatish, ulaming rivojlanish darajasi va o'ziga xos xususiyatlariga aniqliklar 47 kiritish, hamda tarbiya va ta'lim olishi uchun joy topib berish maqsadida kerak. Bu vaziyatlarda maxsus (korreksion) muassasani bolalar bilan toldirish masalasi yechiladi. Tibbiy-psixologo-pedagogik diagnostika bola rivojlanishidagi nuqsonlar tufayli paydo bo'layotgan muammolami yechish maqsadida ota-ona (yoki ulami o'midagi shaxslar), pedagogning talabi bo'yicha ham o'tkazilishi mumkin. Ularga bolaga yordam berish uchun maslahatlar va aniq tavsiyalar kerak. TPPKda ishni tashkil etish bo'yicha: TPPKga jonatilganlar ro'yhati va tekshirish o'tib boigan bolalami ro'yhatga olish daftarlari; tekshirish jarayoni to'g'risidagi bayonnomalar; korreksion-rivojlantirish tizimidan chiqarilgan bolalar hujjatlarining arxivi va TPPKning xulosa nusxalari. berilgan tavsiyalami ota-ona

tomonidan bajarilishi ko'rsatiladi. Bola ta'lim olishni davom ettirish uchun ta'lim muassasa tanlash xuquqi ota-onada bo'lsada, TPPK a'zolari ota-onalami aynan bola manfaatlarini ko'zlab ish tutishga ko'ndirish uchun barcha imkoniyatlarini ishga solishlari kerak. Ro'yxatga olish daftari TPPKda saqlanadi. Bolaning komissiyada tekshirish jarayoni kotiba tomonidan bayonnomaga qayd etiladi va bolaning shaxsiy varaqasida saqlanadi, va u ta'lim olish uchun yuborilgan idoraga beriladi. Bayonnomlar o'qtuvchilarga shaxsning o'ziga xos xususiyatlari, bilim darajasining sifati, psixik jismoniy rivojlanish xususiyatlari bilan oldindan tanishishga va ularga o'qishni birinchi kunidayoq e'tibor berishga yordam beradi. Bundan tashqari, bayonnomalar, ayniqsa bola takroran TPPKga yuborilayotgan bo'lsa, uning rivojlanish dinamikasini qayd etish uchun zarur. Olingan natijalami oldingj bayonnoma bilan solishtirib, o'tgan vaqt davomida bo'lgan o'zgarishlar haqida muloxaza yuritish mumkin. Bayonnoma TPPK a'zolariga bola to'g'risida kengaytirilgan xulosa tayyorlash uchun yordam beradi. U shaxsiy varaqada saqlanadi. Komissiyaning har bir mutaxassisi tomonidan olib borilgan individual tekshirishning ma'lumotlari asosida nuqsonlar to'g'risida xulosa tayyorlanadi. Bolaning psixojismoniy va individual xususiyatlarini hisobga olib, uning keyinchalik tarbiya va 48 ta'lim olish uchun joy tanlash to'g'risidagi qaror kollegial qabul qilinadi. Aniq tavsiyalar beriladi. Tekshirilib TPPK tavsiyalari berilgan bola va o'smirlar ro'yhati xalq ta'lim, log'liq vazirliklarining tegishli bolimlariga va h.q. idoralarga yuboriladi. Otaonalarga tegishli tavsiyalar bilan xulosa beriladi. Bolalami maxsus muassasaga yuborish TPPKning tavsiyalariga binoan har bir maxsus muassasa tegishli o'zining qabul qilish bo'yicha qo'llanmalariga qattiq rioya qilib, xalq ta'lim vazirligi bo'limi orqali amalga oshiriladi. Maxsus (korreksion) muassalami bolalar bilan komplektlash (to'ldirish) bo'yicha TPPKning ishi shun

dan iborat. Ushbu ishning tartibi o'z ichiga tibbiy, psixologo-pedagogik va logopedik tekshirishlarni oladi. Tibbiy tekshirish o'z ichiga oftalmolog, otolaringolog, somatik, nevrolog va psixiatrlarning tekshirishini oladi. Kerak bo'lsa paraqunik tekshirishlar o'tkaziladi. Anamnez yig'iladi. Bu barcha tekshirishlar vrachlar tomonidan o'tkaziladi. Defektologga ham, logopedga ham bu bilan shug'ullanishiga ruxsat yo'q, lekin ular bolalar rivojlanishiga u yoki bu nomaqbul vaziyatlar qanday ta'sir o'tkazishi, psixikasining xususiyatlari haqida bilishlari muhim. Bola rivojlanishini tarixidan ona bilan o'tkazilgan suhbat davomida vrach tomonidan olingan ma'lumotlar, hamda vrach xulasasining bola holatining obyektiv ko'rsatkichlari to'g'risidagi ma'lumotlar psixologo-pedagogik tekshirishning to'g'ri strategiyasini tanlash uchun yordam ko'rsatadi. Eshitish qobiliyati past yoki nutqida nuqsoni bo'lgan bolani tekshirish davomida noverbal ko'rinishdagi topshiriqlar berilishi zarur, ko'rishda nuqsoni bo'lsa tekshirish nutq materialini orqali o'tkaziladi va h.q. Psixologik-pedagogik tekshirish davomida bolaning psixik rivojlanishining (nutq, harakat va h.q. rivojlanishining senzitiv davri) o'ziga xos xususiyatlari belgilanadi; saranjomlik, o'ziga-o'zi xizmat qilishi, boshqa bolalar bilan muloqat qilish ko'nikmalari qachon shakllana boshlanganligi aniqlanadi; motorika holati, o'yin xarakteri va h.q. qayd etiladi. Nafaqat ayrim psixik jarayonlarni o'rganish, balki shaxsni o'zini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Agar bolalar maktabda ta'lim olayotgan bo'lsalar, o'qishida mavjud qiyinchiliklarning sababi va xarakterini belgilash, nuqson tarkibini ochib berish dardkor. Bilim olish qobiliyatiga katta diqqat qaratish lozim. Bilim olish qobiliyatining ko'rsatkichlari deb – umumiy fikrlash qobiliyati, fikrlash jarayonining egiluvchanligi, o'quv qurollarni o'zlashtirish va h.q., hamda bola yordamni qabul qilish qobiliyati (bu asosiy ko'rsatkichlardan biri) hisoblanadi. Bu yordamning xarakteri va o'lchamligi

e'tiborga olinadi. O'z ichiga o'quv ko'nikmalardan, yozish, o'qish, sanash, va h.q.dan umumiy xabardorlikni, ulami shakllangalikni hisobga olib, pedagogik tekshirish defektolog 49 tomonidan amalga oshiradi. O'z xulosasida u nafaqat bola rivojlanganligining o'matlangan dolzarb darajasini aks etadi, bola bilan ishlash bo'yicha keraqli usullarni ko'rsatadi. Uning tavsiyalari ham pedagog, ham ota-onalarga foydali. Psixologik tekshirishni psixolog o'tkazadi. U kuzatib layotgan hodisa sabablarini taxlil qiladi, psixik funksiyalarni, motivatsion-idrok va hissiy-shaxsiy sohalarni korreksiya qilish bo'yicha taxmin (prognoz) va tavsiyalar beradi. Xulosada u kompleks psixologik tashxis qo'yadi. Kerak bo'lsa neyropsixologik tekshirish o'tkaziladi. Logopedik tekshirishni (zaiuriyat tug'ilgan vaziyatlarda o'tkaziladi) logoped amalga oshiradi. Nutq rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini namoyish etib, u mavjud nuqsonlarning xarakterini va sabablarini ochib beradi. Logopedik o'rganish jarayoniga artikulyatsion apparatning, impressiv (fonetik eshitish, so'zlar, sodda gaplar, mantiqiy-grammatik qurilmalarni tushunish) va ekspressiv (takroriy, nominativ, mustaqil) nutqning tekshirish kiradi. Bolalarning yozma nutqi ham, hamda nutqiy xotira ham tekshirishdan o'tkaziladi. Logoped nutqdagi nuqsonning tuzilishini va bola nutqining rivojlanmay qolganlik darajasini aniqlashi zarur. Bu nutq buzilishlari birlamchi nuqson bo'lgan bolalarni va nutqning zaifligi aqliy zaiflik natijasida kelib chiqqan bolalar o'rtasida chegara olishga yordam beradi. Ish jarayonida tinch va yaxshi munosabatli sharoit saqlash kerak. Tekshirilayotgan shaxsning vaziyatini murakablashtirib, tekshirishni imtihonga o'xshatish noto'g'ri. Ota-ona va bolalar bilan suhbat o'tkazish davomida albatta kasbiy etika meyorlariga qat'iy rioya qilish kerak. Ish olib borilayotgan xonada bolalarning diqqatini o'ziga tortadigan ortiqcha rasm, plakatlar osilgan bo'lmasligi kerak. Hatto bola, ota-ona, komissiya a'zolarining stol atrofida joylashishi

ham katta ahamiyatga ega. Inklyuziv ta'limga jalb etilgan bolalami psixologo-pedagogik tekshirishdan o'tkazish davomida, ayniqsa TPPK sharoitida, bola bilan olib borilayotgan ish davomida namoyon bo'ladigan va uning xolati to'g'risida yakuniy xulosa tuzish paytida keraqli bo'ladigan bir qator ko'rsatkichlarga e'tibomi qaratish kerak. Ular ichida: 1. Bolaning tekshirishga bildirgan hissiy reaksiyasi. Hayajon - yangi sharoit va notanish odamlarga nisbatan bo'lgan tabiiy reaksiya. Lekin o'ta xursandlik, komissiya a'zolariga nisbatan betakalluflik, o'zini betartib tutishliklarga diqqatni qaratish kerak. 2. Vazifa ko'rsatmasi va maqsadini tushunish. Ko'rsatmani oxirgacha eshitib oladimi, uni yaxshilab tushunib olib, ishni boshlaydimi? Bolalarga ko'rsatmaning qanday ko'rinishi tushunarliroq: og'zaki yoki ko'rsatma-og'zaki? 3. Faoliyat xarakteri. Vazifaga nisbatan bo'lgan qiziqishga, maqsadli faoliyatga, ishni oxirgacha yetkazish, ishni bajarish usullari maqsadga muvofiqligi va mosligi, ish jarayonida davomida diqqati bir joyga jamlanganliga e'tibor qaratish lozim. O'zini o'zi nazorat qilish va boshqarish mulim ahamiyatga ega bo'ladi. Asosiy ko'rsatkichlardan bin – bu yordamdan to'g'ri foydalana bilish. Ushbu 50 qobiliyat qancha ko'p ifoda topsa, bolaning ta'lim olish qobiliyati shuncha yuqori. Ko'rsatilayotgan yordam meyorda bo'lishi muxim. Ishning natijasiga bo'lgan munosabat. O'z faoliyatini to'g'ri baholash, adekvat ta'sirchanlik (muvaffaqiyat bo'lsa xursandchilik, aksincha bo'lsa – xafa bolish) bola vaziyatni to'g'ri tush ini shining guvohi bo'ladi. Odatda, bolani TPPK mutaxassilari tomonidan o'rganilishi pedagog yoki otaonaning talablariga binoan o'tkaziladi. Bolani darslarda va bo'sh vaqti (o'yin, sayr va h.q.) davomida maqsadli kuzatiiadi. Uning yoshiga hamda va psixik va jismoniy o'ziga xos xususiyatlariga qarab individual tekshirish ham olib boriladi. Mutaxassilar tomonidan yig'ilgan ma'lumotlarga ko'ra, TPPK yig'ilishlarida natijalar muho-

kama qilinadi va bolaning imkoniyatlari va xususiyatlaridan kelib chiqib o‘qish marshruti haqidagi tavsiyalar bilan, hamda kerak bo‘lsa tibbiy yordam to‘g‘risidagi kollegial xulosa beriladi. Bola ta‘lim olayotgan muassasa tegishli sharoitlar yaratib berolmasa yoki bola qo‘shimcha diagnostikaga muhtoj bo‘lsa, u hollarda bola komissiyaga psixologo-tibbiy-pedagogik konsultatsiyaga yuboriladi. Bolani boshqa turdagi ta‘lim berish maskaniga (korreksion sinflar (guruxlar), uyda o‘qitish va h.q.) olib o‘tishda u haqida pedagogik tavsifnoma, shaxsiy rivojlanish kartasidan, TPPK mutaxassilari xulosasidan, TPPKning yakuniy xulosasi va tavsiyalaridan ko‘chirmalar yig‘iladi. Bolani TPPKga yuborish paytida TPPKning kollegial xulosa nusxasi ota-onaning qo‘liga beriladi, TPPK mutaxassilarining alohida yozilgan xulosalarining nusxalari esa pochta yoki vakil orqali jo‘natiladi. Boshqa joylarga TPPKning xulosa nusxalari rasmiy talabga asosan beriladi – ta‘lim olayotgan bolaning rivojlanish kartasi (papka). TPPKni o‘tkazish davriyligi o‘quv muassasining aniq talabi bilan bog‘liq, lekin kvartalda kamida bir marta o‘tkazilishi shart. Yig‘ilish puxtalik bilan tayyorlanishi juda muhim, shuning uchun oldindan (1 – 2 oy oldin) yetakchi mutaxassis bolalardan qaysi biri chuqur tekshirishga muhtojligini aniqlaydi, bola bilan ish dasturi va barcha mutaxassilari tomonidan yetakchi mutaxassisga xulosalami tayyorlab berish muddatlari (TPPKning yig‘ilishidan kamida 3 kun oldin) tuziladi. Bolalar TPPKda takroriy tekshiruvdan o‘tkazilayotgan bo‘lsalar, bola bilan individual olib borilgan korreksion-rivojlantirish ish natijalari alohida baholanadi (dinamikasining xarakteri) va bu ishni davom etish bo‘yicha keyingi dastur tuziladi. TPPK nafaqat bola, ota-onaga yordam beradi, u bolada bo‘lgan muamolarini yechishda pedagoglar tomonidan olib borilayotgan harakatlarning bir-biriga muvofiqligini ta‘minlab, ularning malaka darajasini ham oshiradi, va bu TPPKning eng muhim vazifalaridan biridir.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Psixologik-pedagogik diagnostika qilishda qanday metodologik tamoyillarga amal qilish lozim?
2. Bolalami kompleks o'rganish tamoyilining mohiyati nimalardan iborat?
3. Bolani har tomonlama va to'liq o'rganish tamoyili nimalami nazarda tutadi?
4. TPPKga nimalar kiradi?
5. TPPKda hujjatlar qanday yuritiladi?
6. Bolaga qanday hujjatlar rasmiylashtiriladi?
7. TPPK a'zolari tomonidan bolani tekshirishning qanday turlari o'tkaziladi?

2.6. IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI INKLYUZIV TA'LIM JARAYONIDA O'QITISHDA INDIVIDUAL DASTURLARNI TUZISH, METODIK VA DIDAKTIK TAMINOTNI YARATISH

Bugungi kunda sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash kabi muhim vazifalar belgilandi. Boshlang'ich ta'limda o'qitish sifatini yaxshilash, o'quvchilarning imkoniyatlariga mos, davlat ta'lim standartlari me'yorlari inobatga olingan o'quv muhitini samarali tashkil etish, bu jarayonda tashkilotlar va jamoat institutlari hamkorligini rivojlantirish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur ijtimoiy-pedagogik masalalarni hal etishda ta'lim,

sogʻliqni saqlash va mahalla tashkilotlarining imkoniyati cheklangan bolalarni sifatli taʼlim xizmatlari bilan taʼminlash borasidagi oʻzaro manfaatli hamkorligi talab etiladi. Bu esa, boshlangʻich sinf oʻqituvchilarida metodik mahorat, psixologik bilimlar, kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning klasterli yondashuvlari, tashkiliy omillari, pedagogik-psixologik shart-sharoitlari, inklyuziv sinflarda darslarni tashkil etishga qoʻyiladigan didaktik talablarni aniqlashtirishni taqozo etadi. Inklyuziv taʼlimda sifatga zamonaviy texnologiyalar orqali osjn va qulay erishiladi.

Inklyuziv taʼlim tizimida oʻqituvchilarning kasbiy mahorati va hamkorligi, avvalo, alohida ehtiyojli bolalar bilan ishlashning oʻziga xos xususiyatlari bilan bogʻliq. Inklyuziv taʼlim nogironligi boʻlgan bolalarga nisbatan har qanday holatlarni istisno etadigan, barcha uchun teng muomalani taʼminlaydigan, lekin maxsus taʼlim ehtiyojiga ega bolalar uchun zarur sharoit yaratadigan mafkuraga asoslanadi.

Bugungi kunda nogironligi va rivojlanishida nuqsonlari boʻlgan bolalar sifatli taʼlim olishlari va keyinchalik munosib ish topishlari uchun ularga haqiqiy inklyuziv sharoitlarni yaratish boʻyicha mamlakatimizda bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda.

Inklyuziv taʼlimning muhim muammolaridan biri boʻlgan alohida taʼlim ehtiyojiga ega boʻlgan bolalar guruhini aniqlab, ularga sifatli taʼlim shakllarida bilim berish va salohiyatini oshirishdan iboratdir. Inklyuziv taʼlimni rivojlantirishda ustuvor yoʻnalishlarga ega boʻlgan tamoyillar va yoʻnalishlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Umumiy taʼlim dasturining muvaffaqiyatli oʻzlashtirilishi uchun nogiron oʻquvchilarga maxsus sharoitlar yaratib berilishi kerak. Avvalo, biz mashgʻulotga yondashuvlarni individualizatsiya qilish, xususan, mashgʻulotni tashkil etish uchun shart-sharoitlarni tanlash, vazifalarni bajarish shaklini individuallashtirish va

natijalarni taqdim etishning maqbul usullarini tanlash, natijalarni sifatli baholashga yondashish talab qilinadi Inklyuziv ta'lim tizimida o'qituvchilarni ishlashga tayyorlashning bilim to'siqlaridan biri bu hatti-harakatlarida passiv rivojlanish va tuzatishga qaratilgan ishlarini amalga oshirishga qaratilgan asoslar to'g'risidagi bilimlardir. Ushbu bilimlar orqali alohida ehtiyojga ega bolalarni o'qitish va tarbiyalashni tashkil qilishda pedagogik faoliyatning dolzarb vakolatlarini shakllantirishdir. Shu munosabat bilan o'qituvchining psixologik bilimlari va pedagogik vakolatlarini oshirishga qaratilgan maxsus treninglarni tashkil etish alohida muhim rol o'ynaydi.

Nogiron bolani rivojlanishi uchun uni qayta ijtimoiylashtirish jarayonlariga qo'shilishi mumkin bo'lgan sharoitlarni yaratish kerak. Bunday muhit o'quv jarayonining barcha ishtirokchilarini birlashtirishga, shuningdek, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan kamchiliklarni bartaraf etishda psixologik yordam ko'rsatishga xizmat qiladi. Inklyuziv ta'limda ishlash uchun o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasining tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

- o'qitishning moslashuvchan shakllariga, interfaol o'qitish usullariga ega bo'lish;
- bilish faoliyati mustaqilligini rag'batlantirish qobiliyati;
- jamoada ishlash qobiliyati, alohida ehtiyojli bolalar ta'limi uchun psixologikpedagogik yordamni yaratish uchun mutaxassislar bilan o'zaro aloqada bo'lish.

Nogiron bolalarni psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlash o'qituvchining har xil turdagi sog'lig'i bilan bog'liq muammolarga duch kelgan bolalarning sog'lom tengdoshlari bilan birgalikdagi va individual faoliyatini tashkil etish qobiliyatini taxmin qiladi har bir bolaning tarixi to'g'risida dastlabki ma'lumotlarni to'plash ularni qobiliyati haqidagi bilimlarni oshirishga xizmat qiladi.

Endilikda fan, texnika va innovatsion texnologiyalarning rivojlanishi natijasida o‘quv-tarbiya jarayonida interfaol usullar (innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalari)dan foydalanib, ta’limning samaradorligini ko‘tarishga bo‘lgan qiziqish, e’tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda. Ta’lim tizimida zamonaviy texnologiyalar qo‘llanilgan mashg‘ulotlar egallanayotgan bilimlarni o‘quvchilar tomonidan o‘zlari qidirib topishlari, mustaqil o‘rganib, ularni tahlil qilishlari, o‘z bilimlarini baholashlari, to‘g‘ri xulosalar chiqarishlariga qaratilgan.

Pedagog-olimlarning ko‘p yillar davomida ta’lim tizimida:

Nega o‘qitamiz?

Nimani o‘qitamiz?

Qanday o‘qitamiz?

savollariga javob izlash bilan bir qatorda

Qanday qilib samarali va natijali o‘qitish mumkin? – degan savolga ham javob qidirdilar. Natijada o‘quv jarayonini *texnologiyalashtirishga*, ya’ni o‘qitishni ishlab chiqarishdagi kabi aniq natija beradigan texnologik jarayonga aylantirishga erishish mumkin – degan fikr yuzaga keldi.

Bunday fikrning tug‘ilishi *pedagogika fanida pedagogik texnologiya yo‘nalishini* yuzaga keltirdi.

Bugungi kunda inklyuziv ta’lim jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanishga alohida e’tibor berilayotganligining asosiy sababi qo‘yidagilardir:

Birinchidan, ta’lim siyosatida rivojlantiruvchi ta’limni amalga oshirish masalasiga alohida e’tibor qaratilgan bo‘lib, unga pedagogik texnologiyalardan foydalanishsiz, ya’ni shaxsni rivojlantiruvchi ta’limni amalga oshirishsiz erishilmaydi.

Ikkinchidan, pedagogik texnologiyalar o‘quv-tarbiya jarayoniga tizimli faoliyat yondashuvini keng joriy etish imkoniyatini beradi.

Uchinchidan, pedagogik texnologiya o'qituvchini ta'lim-tarbiya jarayonining maqsadlaridan boshlab, tashxis tizimini tuzish va bu jarayon kechishini nazorat qilishgacha bo'lgan texnologik zanjirni oldindan loyihalashtirib olishga undaydi.

O'quv-tarbiya jarayonida pedagogik texnologiyalarning to'g'ri joriy etilishi o'qituvchining bu jarayonda asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi sifatida faoliyat yuritishiga olib keladi. Bu esa, o'quvchidan ko'proq mustaqil ishlash, ijod qilish va iroda kabi sifatlarni talab etadi.

Pedagogik texnologiya asosida o'tkazilgan mashg'ulotlar yoshlarning muhim hayotiy yutuq va muammolariga o'z munosabatlarini bildirishlariga intilishlarini qondirib, ularni fikrlashga, o'z nuqtai nazarlarini asoslashga imkoniyat yaratadi.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari bular – sifat, qulaylik, shaxsga yo'naltirilganlik, mazmun, ta'lim dasturlari va ta'lim yo'nalishlarining turli-tumanligi va hokazo.

P.f.n, dotsent R.Shomaxmudova "Nogiron va maxsus ehtiyojli ta'lim oluvchilar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, maxsus ta'limga muhtoj bolalar va o'smirlarni rivojlanishidagi nuqsonlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan qat'iy nazar, oilaning faol ishtirokida, xususan bolaning ehtiyojini qondirishga va ijtimoiy hayotga moslashtirish va umumta'lim tizimiga to'liq qo'shishni ifodalovchi ta'lim tizimidir" – deb ta'rif berib o'tgan.

Maxsus pedagogik sohadagi yetuk olim L.R.Mo'minova tomonidan maktabgacha yoshdagi imkoniyati cheklangan bolalarning nutqidagi nuqsonni bartaraf etish bo'yicha korreksion – pedagogik ishlarning nazariy asoslari ishlab chiqilgan, shuningdek, bolalarni logopedik tekshirish va o'qitish metodikasi yaratilib amalda joriy etilgan. Bundan tashqari olimaning inklyuziv ta'limga oid qator tavsiyalari amaliyotda o'z samarasini berib kelmoqda.

L.Sh.Nurmuhammedovaning “Oilada nogiron farzandni tarbiyalashning pedagogik xususiyatlari” ilmiy tadqiqotlari doirasida oilada nogiron farzandi bor ota-onalarning o‘ziga xos xususiyatlari, qiyinchiliklari va ijtimoiy-pedagogik, psixologik ko‘rsatmalarga muhtojligi tahlil qilingan va bir qator ilmiy natijalar olingan.

Nogiron shaxsning o‘ziga xizmat ko‘rsatish, mustaqil harakatlanishi, mo‘ljal olish, muomala qilish, o‘z xulqini nazorat qilish, mehnat faoliyatini o‘rganish yoki mashg‘ul bo‘lish qobiliyatini to‘liq yoki qisman yo‘qotishi, uni ijtimoiy muhofaza qilish choralarini amalga oshirish zaruriyatini ko‘rsatadi.

Insonning nogiron bo‘lib qolgan paytida shakllangan shaxsiy xususiyatlariga insonning o‘zi uchun, uning hayolida yuz beradigan hodisalar uchun javobgarligini anglashga bog‘liq.

Sh.M.Amirsaidovanning tadqiqotlarida sharq mutafakkirlarining maxsus pedagogika faniga oid ilmiy fikrlari o‘rganilib, Abu Ali Ibn Sinoning maxsus pedagogika fani ravnaqi uchun xizmat qiladigan tibbiy-ilmiy, pedagogik va psixologik g‘oyalari tahlil qilinib, o‘quv jarayoniga tadbiiq etish usullari ishlab chiqilgan.

M.P.Hamidova tomonidan olib borilgan “Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar so‘z boyligini oshirishning korreksion-pedagogik asoslari” nomli tadqiqot ishida umum va maxsus pedagogik tadqiqotlar asosida aqli zaif bolalarning nutqini ko‘rikdan o‘tkazish metodlari yaratilgan. Bolalarni ko‘rikdan o‘tkazish natijasida aqli zaif bolalar nutqining rivojlanmaganlik mezonlari ishlab chiqilgan. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning predmetlar haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, hissiy-irodaviy sohalarini jalb etish bilan bilishga qiziqish va nutqiy motivatsiyani kuchaytirishga qaratilgan korreksion-pedagogik ish mazmuni va usullari ishlab chiqilgan.

D.A.Nazarova tomonidan maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy ishida ilk bor

maktabgacha ta'limda o'quvchidagi zaif eshituvchi bolalarning nutqiy rivojlanish darajasini tadqiq qilish metodikasining moslashtirilgan varianti, maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirishning mazmuni, yangi interfaol usullari hamda shakllari, o'rganilayotgan bolalarning umumiy rivojlanishini ta'minlashda ularning o'ziga xos rivojlanish omilidan kelib chikib, nutqini keng qamrovli rivojlantirish tizimi ishlab chiqilgan va asoslab berilgan.

M.F.Hakimovanning "Maxsus yordamga muhtoj o'quvchilarni kasb-hunarga tayorlashning pedagogik asoslari" (aqli zaif o'quvchilar misolida) tadqiqotlari doirasida quyidagi ilmiy natijalar olingan:

1. Maxsus maktablar, maktab-internatlar va ixtisoslashtirilgan sanoat kasb-hunar kollejlardagi aqli zaif o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlash ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan.

2. Maxsus yordamga muhtoj aqli zaif o'quvchilarning kasb-hunarni tanlashga bo'lgan qiziqishining yuzaga kelishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar aniqlangan.

3. O'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashda psixologik-pedagogik xususiyatlarni hisobga olgan holda, kasb-hunarga tayyorlashning metodik ta'minoti yaratilgan. Ixtisoslashtirilgan kasb-hunar kollejlari uchun metodik tavsiyanomalar, dars ishlanmalari va o'quv qo'llanmalar yaratilgan.

4. Maxsus yordamga muhtoj o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashda xalq hunarmandchiligidan samarali foydalanilgan.

5. "Oshpaz-qandolatchi", "Keng assortimentdagi kiyimlar tikuvchisi" kabi yangi mutaxassisliklari o'quv rejasiga kiritilgan.

Maxsus ta'lim muassasalarini mehnat ta'limi o'qituvchilar uchun aqli zaif o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashga doir, ta'limning uzviyligini ta'minlash borasida pedagogik tavsiyalar

ishlab chiqilgan va maxsus yordamga muhtoj o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashning samarali tizimi yaratilgan.

Korreksion pedagogika sohasida salmoqli ish olib borgan olim U.Y.Fayziyeva tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlarida zaif eshituvchi bolalarga savodga o'rgatish tizimining grammatik asoslari va korreksion-pedagogik ish tizimi tadqiq etilgan. Natijada analiz-sintez (harf-tovush) metodi orqali eshitishida nuqsoni bor bolalarga savod o'rgatishning didaktik va metodik ta'minoti takomillashtirilgan. Olima tomonidan birinchi marta O'zbekistonda eshitishida nuqsoni bor bolalar uchun "Alifbe" darsligini o'zbek tilida nashr etilishi eshitishida muammosi bo'lgan bolalarni savodga tayyorlash jarayonlarini tizimli va samarali olib borilishida ijobiy o'zgarishlarni yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Bundan tashqari olimaning eshitishida muammosi bor bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maxsus maktab-internatlari uchun "Nutq o'stirish" (1-, 2-, 4-, 5-sinflar), "Ona tili" (4 – 5-sinflar), "Matematika" (tayyorlov, 1-sinflar) kabi darsliklari nashr etilgan. Bundan tashqari U.Fayziyeva tomonidan 1-sinf o'quvchilari uchun chop etilgan "1-yozuv daftari", "2-yozuv daftari" da kar va zaif eshituvchi bolalarda husnixat malakalarini shakllantirish bo'yicha topshiriqlar tizimi ishlab chiqilgan va amaliyotga tatbiq etilgan.

Bugungi kunda olimaning eshitishida muammosi bor bolalarga jarrohlik yo'li bilan implant o'rnatilishiga qadar va jarrohlikdan keyingi davr pedagogik ishlarini tashkil etishga doir tavsiyalari amaliyotda qo'llanilib kelinmoqda. Jumladan, bo'lajak surdopedagoglarni eshitishida muammolari bo'lgan bolalarga yozuv va o'qishni o'rgatish metodlaridan foydalanishga tayyorlashda U.Y.Fayziyeva tomonidan amaliyotga tatbiq etilgan tavsiyalaridan foydalanildi.

Eshitishida muammosi bor bolalarning so'zlashuv nutqini rivojlantirishda tilga o'rgatish davrlarining vazifalariga amal qilish

lozimligi F.U.Qodirovaning ilmiy izlanishida asoslab berilgan. Olima karlar ta'limi amaliyotiga "hayotiy kompetensiya", "Nutqiy aksele-rasiya" tushunchalarini hamda "Nutqiy klaster", "Nutqiy tartib" tizimlarini olib kirdi. Jumladan, eshitishida muammosi bor bolalar ona tilini egallash davrlarining farqlanishi hamda nutq vositalari, shakllaridan foydalanish tartibi amaliyotga tavsiya etilgan. F.U.Qodi-rovaning eshitishida muammosi bor bolalarning predmetli amaliy faoliyatini tashkil etish orqali tilga o'rgatish tizimi amaliyotda samarali qo'llanilib kelinmoqda. Natijada tayyorlov, 1 – 5-sinflar uchun "Predmetli amaliy ta'lim" darsligi chop etilgan. Ushbu darsliklarda eshitishida muammosi bor bolalarni ona tiliga muloqot darajasida o'rgatish bo'yicha ish turlari aks etgan. Masalan, "Daktil-og'zaki ayting", "So'rang", "Hisobot bering" va "Tavsiflang" kabilar har bir mavzuda mantiqiy ketma-ketlikda hamda o'zbek tili qonu-niyatlari asosida berilgan. Olimaning ushbu ish tizimidan oliy ta'limda "Ona tili o'qitish maxsus metodikasi" modulini o'qitish usullarini takomillashtirishga oid tajriba-sinov ishlarida foydalanildi.

Zaif eshituvchi bolalar nutqining grammatik qurilishini shakl-lantirish metodikasi R.Rustamova tomonidan tadqiq qilingan. Olima-ning tadqiqotlarida zaif eshituvchi bolalarni tilga o'rgatishda gap tuzilishi hamda tinish belgilaridan to'g'ri foydalanish bo'yicha ish turlari amaliy-uslubiy jihatdan tizimlashtirilgan.

Zaif eshituvchi bolalar to'g'ri gap tuza oladi, qachonki, ularning so'z zaxirasi yetarli darajada bo'lsa, hamda ushbu so'zlardan turli kontekstlarda o'rinli foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lsalar. Shuning uchun ham zaif eshituvchi bolalar nutqiy zaxirasi ustida uslubiy ishlar maktabgacha ta'lim davridan boshlab izchil olib borilishi maqsadga muvofiqligi bo'yicha tavsiyalarni D.A.Nazarova amaliyotga tatbiq etgan. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini o'stirish bo'yicha bir qancha samarali usullarni ishlab

chiqishga muvaffaq bo'lgan olim sifatida bugungi kunda ham maxsus ta'lim metodikalarini takomillashtirish ishlarini muvofiqlashtirish borasida salmoqli ishlarni olib bormoqda. Uning fikricha, zaif eshituvchi bolalarning maktabgacha ta'limi, maktab ta'limi samaradorligini ta'minlashning muhim poydevoridir. Bu davr metodik ishlari samarasi esa, ota-onalarning saviyasi hamda o'z farzandining kelajagi uchun qayg'urishiga bog'liqdir.

Ma'lumki, eshitishida muammosi bor bolalarni ona tiliga o'rgatish ulardagi mavjud eshitish qoldig'iga tayangan holda hamda uni rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Eshitish qoldig'ini rivojlantirish masalalari F.Alimxo'jayevaning ilmiy tadqiqot ishida ochib berilgan. Olimaning ilmiy tadqiqot ishi natijalari asosida amaliyotga eshitish mashg'ulotlari uchun didaktik materiallar tayyorlashning metodik ishlar tizimi tatbiq etilgan hamda eshitishida muammosi bor bolalar maktablari uchun "Talaffuz" darsligi nashr qilingan.

Z.Mamarajabovaning "Adabiy ta'lim jarayonida zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini rivojlantirish" mavzusidagi tadqiqot ishida zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini rivojlantirishning didaktik ta'minotini adabiy ta'lim janrlari bo'yicha innovasion yondashuv asosida ishlab chiqqan hamda adabiy ta'lim jarayonida zaif eshituvchi o'quvchilar nutqining rivojlantirishning korreksion-pedagogik modelini yaratgan. Olimaning ilmiy-tadqiqot ishlari adabiy ta'lim jarayonida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishning psixologik-pedagogik omillari aniqlashtirib berganligi va adabiy ta'lim jarayonida zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini rivojlantirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqqanligi bilan ham katta ahamiyat kasb etadi.

D.B.Yakubjanova tamonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarida insonparvarlik paradigmasi asosida bo'lajak defektologlarda kasbiy ijodkorlikni rivojlantirishning ijtimoiy, akmeologik, psixologik va

pedagogik omillari hamda talabalarda eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilar bilan o'zaro birgalikdagi harakatda refleksiv ko'nikmalarning namoyon bo'lishi kabi masalalar tadqiq qilingan.

Milliy maxsus pedagogikada olib borilgan tadqiqotlar orqali inklyuziv ta'limda turli imkoniyatli bolalar bilan qanday ishlash kerakligini bilish uchun zarur savollarga javob topish imkoniyati yaratildi.

Buyuk Britaniyaning "Bolalarni qutqaring" ("Save the children" – 2002 yil) jamg'armasi tomonidan nashr etilgan o'quv qo'llanmada inklyuziv va integratsion tushunchalari bir xil ma'noda ishlatiladi. Shunga qaramasdan, ushbu tushunchalar orasida farq mavjud bo'lib, bu farqlarni quyidagicha ifodalash mumkin:

- integratsion ta'lim: maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim maktabiga qatnashi;

- inklyuziv ta'lim: maxsus ehtiyojli bolalarni sifatli ta'lim tarbiya olishi.

Bu ikkala tushuncha o'rtasidagi tafovut yanada tushunarliroq bayon etilgan bo'lib, quyidagicha ta'kidlanadi:

Integratsiyalashgan ta'limda bolaga muammo sifatida qaraladi.

Nogiron bolaning individual yoki tibbiy holatda maktabga yoki jamiyatga moslashishi kerak. Masalan, eshitishida nuqsoni bo'lgan bola umumta'lim sharoitiga moslashishi uchun eshituv apparatidan foydalanib gapirishni o'rganishi kerak. Sog'lom boladan esa imo-ishora tilini va muloqotning boshqa shakllarini o'rganish talab qilinmaydi. O'qishda muammo bo'lsa, bola standart talablarni bajarishi kerak. Aks holda o'qituvchi qo'shimcha mashhulotlar o'tilishi lozim. Inklyuziv ta'lim bolani emas tizimni o'zgartirishni taqozo qiladi. Nazariy adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida integratsion va inklyuzivlik tushunchalarining o'rtasida umumiylik

ham mavjudligi o‘ganildi, bu umumiylik zahirida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta‘lim tizimi sharoitiga kiritish yotadi. Xorijiy davlatlarda inklyuziv ta‘lim tizimining joriy qilinishini o‘rganar ekanmiz, bu ta‘lim tizimini joriy etish uchun uzoq vaqtni talab etishini va juda ko‘p miqdordagi moddiy mablag‘ zarurligi aniqlandi. Shuning uchun ham jahon miqiyosida inklyuziv ta‘lim tizimining oldida quyidagicha juda ko‘plab muammolar va to‘siqlarmavjud:

- ota-onalar uchun o‘quv qo‘llanmalarining yo‘qligi;
- ko‘plab davlatlarda inklyuziv ta‘limni joriy etish bo‘yicha davlat normativ hujjatlarida qayd qilinmaganligi;
- nogiron bolalarga nisbatan salbiy munosabat;
- maxsus ehtiyojli bolalarning hamjamiyatda ko‘rinmaslik muammosi;
- maxsus ehtiyojli bolalarning maktabda ko‘rinmaslik muammosi;
- moddiy mablag‘ muammolari;
- ta‘lim muassasalarini jismoniy moslashtirish;
- sinfda o‘quvchilar sonining ko‘pligi;
- kambag‘allik;
- jinsiy tafovutlarga qarab kamsitish;
- maxsus ehtiyojli bolalarning boshqalarga qaramligi;
- favqulodda vaziyatlar mojarolar qochoqlar;
- kadrlar masalasidagi muammolar.

Haqli savol tug‘iladi, nima uchun maxsus ehtiyojli bolalarni inklyuziv ta‘lim tizimiga jalb etish kerak? Yuqorida keltirilgan muammolarni hal etib, inklyuziv ta‘lim tizimiga o‘tishga qanday zaruriyat bor? Darhaqiqat, bu ta‘lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish oson kechmaydi. Ammo bu ta‘lim tizimining nafli jihati juda ko‘p bo‘lib ular sirasiga quyidagilar kiradi:

- inklyuziv ta'lim qashshoqlik va ajratish iskanjasidan qutulishga imkon beradi;

- inklyuziv ta'lim maxsus ehtiyojli bolaning o'z oilasi va jamiyat davrasida bo'lishga imkon beradi;

- inklyuziv ta'lim barcha uchun ta'lim sifatini yaxshilaydi;

- kamsitishlarni oldini oladi;

Umumta'lim muassasalari sharoitida maxsus ehtiyojli bolalarga ta'lim tarbiya berishning o'zigina samarali natija bermaydi. Buning uchun maktabda pedagoglar, defektologlar, psixologlar tomonidan do'stona munosabat muxitini yaratish lozim. Sinfda do'stona munosabat muhitining shakllanishi sog'lom va maxsus ehtiyojli bolalarning bir-birlariga nisbatan mehr-muhabbatli bo'lishlariga, bir-birlariga doimo yordam berishlariga zamin yaratadi. Imkoniyati cheklangan bolalarning o'z-o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. Bu esa korreksion-pedagogik ishni samarali va osonroq kechishini ta'minlaydi.

Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarning umumta'lim muassasalarida ta'lim olishlari uchun qo'shimcha moslamalarning yaratilishini va shu yo'l bilan nogiron bolalar uchun qulay shart-sharoitlarni talab qiladi. Imkoniyati cheklangan bolalarning inklyuziv ta'lim-tarbiyasini amalga oshirishga, ularni ijtimoiy hayotga moslashtirishga qaratilgan ishlarni samarali olib borish uchun maxsus soha xodimlari hamda nogiron bolalar ota-onalariga inklyuziv ta'limning mohiyati, ahamiyati, ijtimoiy zarurligini tushuntirish ham mas'uliyatli ishlar jumlasiga kiradi. Zero, maxsus yordamga muhtoj bolalarning asosiy muammolarini ular o'zlari yashab turgan muhitdan, oiladan uzoqda ta'lim-tarbiya berish bilan hal qilib bo'lmaydi. Imkoniyatlari cheklangan jamiyat a'zolari sog'lom jamiyat a'zolari bilan teng huquq va imkoniyatlarga ega bo'lmas ekan ijtimoiy integratsiyaga erishish mushkul vazifa.

Maxsus ehtiyojli bolalarning ta'lim-tarbiyasida tenghuquqlilik muammosini hal etish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Ammo bugungi kunda ham juda ko'plab bolalar turli xil sabablarga ko'ra ta'limdan chetda qolmoqdalar. Inklyuziv ta'limga jalb qilishning tashkiliy, ilmiy-usuliy masalalarini ko'rib chiqish, mutaxassislarni tayyorlash, malakasini oshirishga oid tadbirlarni ishlab chiqish lozim. Alohida yordamga muhtoj bolalarni umumta'lim muassasalariga jalb qilishning ikki asosiy omili mavjud.

Birinchidan, imkoniyati cheklangan bolalar ham sog'lom bolalar bilan birgalikda o'zaro faoliyat ko'rsatishlari mumkin. Inklyuziv ta'lim maqsadga muvofiq tarzda tashkil etilsa, maxsus ehtiyojli bolalar ijtimoiy tomondan himoyalanaдилar, sog'lom bolalar esa ijtimoiy adolat va tenglik tamoyillari asosida tarbiyalanaдилar, nogiron bolalarga nisbatan yanada mehribonroq va e'tiborliroq, nisbatan sezgirroq bo'ladilar, ularga g'amxo'rlik ko'rsatishni tabiiy hol deb biladilar.

Ikkinchidan, nogiron bolalar ham sog'lom tengdoshlari bilan yonma-yon o'qish, tarbiyalanish huquqiga ega ekanligini his qiladilar va ijtimoiy hayotga osonroq va ertaroq moslasha boshlaydilar. Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim-tarbiyasida ota-onalar, pedagoglar, mutaxassislar, mahalla hamkorligida ish olib borishni talab qiladi.

Inklyuziv ta'limni amaliyotga o'ziga xos tarzda joriy qilish uchun pedogogik, tashkiliy va usuliy ishlar zarur. Maxsus ehtiyojli bolalarning umumta'lim sharoitida o'qitilishi ularning o'ziga xos xususiyatlari, nuqson turi, darajasi va sinfdagi bolalar sonini e'tiborga olgan holda tashkil qilinadi. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, o'quvchilarning yoshlari bir xil bo'lsa-da, lekin ular bir-birlariga o'xshamaydilar. Barcha bolalarning individual psixologik, shaxs xususiyatlari, idrok qilish darajasi, zehn va idroki turlichadir. Shu bois

maxsus ehtiyojga ega bo'lgan bola ta'lim olayotgan inklyuziv sinflardagi o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etish masalasi yanada murakkabroq muammolarni hal etishni talab etadi. Inklyuziv sinfda o'qituvchi bolalarning imkoniyatini e'tiborga olib, darslarni shunga muvofiq rejalashtira olsa, bolalarning nogironligi bilim olishiga ta'sir qilish va qiyinchiliklarni bartaraf etishning samarali yo'llaridan foydalansa, maktab va oila hamkorligini to'la yo'lga qo'ya olsa, nogiron bolaning kelajagiga ishonch bilan qarasagina dars jarayonining muvaffaqiyatli kechishiga erishish mumkin. Har bir bola o'z imkoniyat darajasida rivojlanadi. Atoqli psixolog olim L.S.Vigotskiy aytganidek: «Har qanday ruhiy yoki jismoniy nuqsonda ham taraqqiyot davom etadi».

Inklyuziv ta'limning joriy etilishi milliy, tashkiliy va uslubiy islohotlarni talab etadi. «Umumta'lim» va «Maxsus ta'lim» o'rtasidagi to'siqlar olib tashlanishi kerak. Inklyuziv ta'limda ilmiy tadqiqotlar olib borish va ularni amaliyotga tadbiiq qilish murakkab bo'lib, ko'pchilik amaliyotchi olimlarning fikricha bu jarayon bir necha yo'nalishlarni o'z ichiga oladi.

Birinchiidan, inklyuziv ta'lim jarayonida bolaning ishtiroki to'la huquqiy ta'minlanishi kerak. Bunga ta'lim muassasasi ma'suliyatli hisoblanadi.

Ikkinchiidan, maxsus pedagogikaga oid adabiyotlar va tadqiqotlarda inklyuziv ta'lim bilan bog'liq muammolar muhokamasini yoki metodik ishlarni rejalashtirish va amalga oshirishda uni qadrli fenomen shaklida ko'rib chiqish kerak. Chunki inklyuziv ta'lim rivojlanishi jamiyatning ijtimoiy-madaniy xususiyatlaridan kelib chiqib ta'lim jarayonidagi barcha ishtirokchilarning fikriga asoslanib, doimiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilishi lozim.

Uchinchiidan, inklyuziv ta'limni ko'rib chiqishda ta'lim muassasalari holatini yaxshilovchi inklyuziv madaniyatni hosil qilish,

inklyuziv siyosatni rivojlantirish va inklyuziv amaliyotni kiritish yo‘nalishlarini tahlil qilish kerak.

To‘rtinchidan, inklyuziv ta‘limning muammosi uning tashkil etishning turli shakllarini o‘rganishda o‘z aksini topadi va ishtirokchilarning ijtimoiy, iqtisodiy, ruhiy, sog‘lig‘i kabi turli xususiyatlarida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik atamalar lug‘atida “inklyuziv ta‘lim o‘quvchilarning imkoniyatlari, individual-psixologik, jismoniy nuqson va o‘zlashtirish xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladigan ma‘sus ta‘lim jarayonidir” deb ta‘rif berilgan.

Inklyuziv ta‘lim (inglizcha “inclusion – uyg‘unlashgan, jalb qilingan”) “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonunda “barcha o‘quvchilar uchun maxsus o‘quv ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda ta‘lim olish imkoniyatini teng ravishda ta‘minlash” deb belgilangan.

Inklyuziv ta‘lim haqida gapirganda, ta‘lim ehtiyojlarining turli-tuman yo‘nalishlariga alohida urg‘u berish zarur. Shu bilan birga, psixofiziologik rivojlanishida alohida xususiyatlarga va sog‘lig‘ining imkoniyatlari cheklangan bolalarni o‘qitishga alohida e‘tibor va tadqiq etish lozim.

Yangi Zenlandiyadagi Vaykato Universiteti doktoranti Galina Namning ta‘kidlashicha nogironligi bo‘lgan bolalar uchun maxsus maktab internatlarda yoki uyda emas, balki umumiy ta‘lim muassasalarida ta‘lim olish ustuvor bo‘lishi kerak.

Sog‘lom va anomal bolalarda bilish faoliyatining rivojlanishini I.M.Solovyev ham har tomonlama o‘rgandi. “Normal va anomal bolalarda bilish faoliyatining psixologiyasi” nomli kitob shu ishning natijasi bo‘ldi.

I.M.Solovyev bir guruh xodimlari bilan qiyoslashning murakab shakllarini eksperimental tadqiqotlar yordamida o‘rganishda novatorlik ko‘rsatdi.

N.N.Malofeyev “Maxsus ta’lim g‘oyasi past darajadagi odamlarga toqat qilmaydigan jamiyatda paydo bo‘lishi mumkin emas” ekanligini ta’kidlaydi. Davlat va jamiyatning nogironlarga bo‘lgan munosabati beshta bosqichga ajratiladi:

1. Nogironlarning yashash huquqini qo‘lga kiritgan davr.
2. Nogironlarni ijtimoiy himoya olgan davr.
3. Nogironlar tomonidan maxsus ta’lim olish huquqini olish davri.
4. Jismoniy va aqliy rivojlanishida nuqsoni bor bolalarga ta’lim olish huquqini kafolatlangan davr.
5. Teng huquqlardan teng imkoniyatlarga ega bo‘lish davri.

N.N.Malofeyev ta’kidlashicha, nogironligi mavjud bolalarning bolaligini to‘laqonli o‘tkazish, ya’ni tengdoshlari bilan muloqot qilish, o‘ynash va zavqlanish, qarindoshlarining g‘amxo‘rliги va diqqat-e’tiboridan foydalanish huquqiga ega.

Fuqarolik huquqlari uchun kurash, shuningdek, ijtimoiy islohotlar har bir bola o‘zining individual imkoniyatlari va ta’lim ehtiyojlarini hisobga olgan holda rivojlanish uchun qulay sharoit yaratishi kerakligini e’tirof etdi. Ta’limiy tamoyillar shu tarzda yuzaga kelgan bo‘lib, unga ko‘ra: har bir bolani biron bir ishni qila olmasligi, o‘zlashtira olmasligi, o‘rgana olmasligi nuqtai nazaridan emas, balki uning nima qila olishi nuqtai nazaridan tahlil qilish kerak. Bu turli mamlakatlarning ta’lim sohalarida nagironligi bo‘lmagan va nogironligi bor bolalarni birgalikda o‘qitish amaliyotining rivojlanishiga olib keldi.

Jamiyatning tarixiy rivojlanishi, odamlarning imkoniyatlari to‘g‘risida yangi qarashlarga imkon berib, inklyuziv ta’limning

rivojlanishi ijtimoiy hamjamiyatda har bir a'zoning ta'lim olish huquqini belgilaydigan huquqiy hujjatlarda mustahkamlandi.

Asosiy strategik yo'nalish – bu pedagogik shartlar bilan belgilanadigan ijtimoiy muammolarini muvaffaqiyatli hal etishdir. Ushbu yo'nalish inklyuziv ta'lim rivojlanishini belgilaydigan muhim omil hisoblanadi. Maqsadga erishish vositasi sifatida qadriyatlarni va ularni ta'lim jarayonida o'zlashtirish, insonparvarlik yondashuvi paradigmasida o'qitish va tarbiyalashning asosiy maqsadi esa har bir bolani shaxsiy rivojlantirish, uning qobiliyatlari va o'zini o'zi anglashdir. Insonparvarlik yondashuvi umuman olganda maktabgacha va boshlang'ich ta'limda bolalar uchun ta'lim va tarbiya jarayonining maqsadi va natijasi sifatida ijtimoiylashuv ijtimoiy rivojlanish g'oyasini amalga oshiradi.

Ijtimoiylashuv boshqariladigan tamaddun sifatida qaraladi, bu shaxsning ijtimoiy-madaniy faoliyatga jalb qilish to'g'risida xabardorligini oshirib qadriyatlar tizimini qayta ishlab chiqarish amalga oshiriladi.

Ijtimoiylashuvning mohiyatini tushunishda biz G.M.Andreyevaning nuqtai nazariga tayanamiz, unga ko'ra ushbu tamoyilning mazmuni shaxsning ijtimoiy muhitga kirishi, u tomonidan ijtimoiy ta'sirlarni o'zlashtirilishi, uning ijtimoiy aloqalar tizimiga kirishidan iborat. Nogironligi bor bolalarni ijtimoiy moslashishi ularning ijtimoiy makonga qo'shilishining asosi sifatida qaraladi. Haqiqiy ijtimoiylashuv o'zaro aloqa sharoitida amalga oshirilishi mumkin. Aynan shu turdagi o'zaro aloqalar shaxsning ijtimoiy tajribasini shakllantirishning mexanizmidir, ikkinchidan ijtimoiy jamoaning aloqalarini rivojlantirish shakli hisoblanadi.

Ijtimoiylashuv tadqiqotchilarning fikriga ko'ra ta'limga tegishlidir. Ijtimoiylashuv jarayoni har bir keyingi bosqichda oldingisiga asoslanadi va uning sifati oldingi ijtimoiylashuv muvaffaqiyati bilan

belgilanadi. A.V.Petrovskiy fikricha ijtimoiylashuv uchta bosqichga ajratiladi: moslashuvchanlik, individuallik va integrativ. Bolalik davri birinchi bosqichga, ya'ni moslashish bosqichiga to'g'ri keladi. Bu vaqtda bolalar elementar normalar va qoidalarni, ijtimoiy rollarni, faoliyatning oddiy shakllarini o'zlashtiradi.

Inklyuziv ta'lim ijtimoiy voqelik omili bo'lib, ijtimoiy xususiyatlarning to'liq to'liqligini ifodalaydi. Inklyuziv ta'lim tuzilishi ijtimoiy fenomen sifatida quyidagi komponentlar bilan ifodalanadi:

1. *Inklyuziv ta'limning qadriyatlili* M.Rokich tomonidan taklif qilingan mezonlarga muvofiq, uni qadriyatlar-maqсадlar va qadriyatlar-vositalarga bo'lish mumkin. Inklyuziv ta'limning qadriyatli maqsadlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- qadr-qiyamat qobiliyat va yutuqlariga bog'liq emas;
 - his qilish va o'ylash;
 - har kim muloqot qilish va tinglash huquqiga ega;
 - haqiqiy ta'lim faqat rivojlangan munosabatlar sharoitida amalga oshishi mumkin;
 - turli tumanlik bolaning barcha qirralarini rivojlantiradi;
 - har bir bolaning o'ziga xos qiziqishlari, qobiliyatlari mavjud.
- Inklyuziv ta'limning qadriyatli vositalari quyidagilar:
- taraqqiyotga erishish;
 - nogironligi bo'lgan bolalar ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak;
 - din, madaniyat, qadriyat va madaniyat bolalarining birgalikdagi ta'limi barcha o'quvchilarni ma'naviy jihatdan boyitadi.

2. *Inklyuziv ta'lim tamoyillari*:

- inklyuziv ta'limni bosqichma-bosqich rivojlantirish;
- barcha bolalarning qadriyatlarini tan olish tamoyili;
- o'quvchilarni ta'lim olish huquqini tan olish tamoyili;
- jamoaviy ta'lim olish tamoyili;

inklyuziv ta'lim ishtirokchilarining ijtimoiy hamkorlik va sheriklik tamoyili;

bilimni bola qobiliyatlariga qaratish;

barcha bolalar uchun barcha resurslarning mavjudligini ta'minlash;

barcha ishtirokchilarni qo'llab-quvvatlanishi tamoyili;

oilaga yo'naltirilgan yondashuv tamoyili;

nogironlikning tibbiy modelini bekor qilish tamoyili;

xilma-xillik va individuallik olish tamoyili.

Inklyuziv ta'limning qadriyatlari va tamoyillari yangi ijtimoiy me'yorlar, xulq-atvor, kommunikativ munosabatlarning paydo bo'lishini belgilaydi.

3. *Inklyuziv ta'lim subyektlari* me'yorda rivojlangan o'quvchilar, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar, bolalarning ota-onalari yoki qonuniy vakillari, o'qituvchilar, psixologlar, ta'lim muassasalari rahbarlari, nogironlarning jamoat tashkilotlari va uyushmalari va boshqalar.

4. *Inklyuziv ta'limning ijtimoiy resurslari* o'qituvchilar, jamoat tashkilotlari va ota-onalar jamoasi.

Inklyuziv ta'limdan asosiy maqsad ijtimoiy, psixologik, iqtisodiy va boshqalarni ta'minlash uchun mo'ljallangan.

Umuman olganda, inklyuziv ta'limning asosiy funksiyasi quyidagicha:

ijtimoiy jarayonlarda ijtimoiy munosabatlarni birlashtirish va me'yorlarini shakllantirish, bag'rikenglikka, o'zaro hamkorlikka asoslangan ijtimoiy hamjamiyatning o'zaro kommunikativ aloqalarini muvofiqlashtirish – *tartibga solish funksiyasi*;

sifatli ta'limni teng huquqni ta'minlashda shaxsning ehtiyojlarini qondirish uchun sharoit yaratish – shaxsning o'zini namoyon

qilish istagi, o‘ziga xos ijtimoiy sharoitda o‘zini izzati namoyon qilish istagi – *ijtimoiy funktsiya*;

shaxsiy ta’lim ehtiyojlari, qobiliyatlar va imkoniyatlarni hisobga olgan holda ta’lim oluvchining shaxsiy salohiyatini ochib berish – *insonparvarlik funktsiyasi*;

madaniy qadriyatlar bilan tanishish – *umummadaniy funktsiya*;

ijtimoiy tajribani uzatish, imkoniyati cheklangan bolalarni jamiyatga integratsiyalashuvi uchun shart-sharoitlar yaratish – *ijtimoiylashtirish funktsiyasi*;

ijtimoiy ahamiyatga ega ta’lim natijasiga erishishda ta’lim oluvchilarning sa’y-harakatlarini birlashtirish – *integrativ funktsiya*;

akademik, kasbiy va ijtimoiy-shaxsiy kompetensiyalarni shakllantirish – *kasbiy funktsiya*.

Inklyuziv ta’lim ijtimoiy jamiyat namunasi bo‘lib, ijtimoiy fenomen sifatida quyidagi afzalliklarni yaratishi mumkin:

hududga yaqin bo‘lgan maktabda o‘qish, muloqot qilish, jamiyatning bir qismiga aylanish imkoniyatining mavjudligi;

ijtimoiy ta’lim sharoitida ijtimoiy moslashuvi uchun sharoit yaratish;

inklyuziv ta’lim berish orqali imkoniyati cheklangan bolalarda zaruriy kompetensiyalarni shakllantirish;

o‘zaro muloqot imkoniyatlarini kengaytirish;

voyaga etgan bolalar jamoasida o‘zaro hurmat munosabatlarini shakllantirish;

har bir o‘quvchining axloqiy sifatlarini shakllantirish.

Inklyuziv ta’limda ota-onalar quyidagi afzalliklarga ega bo‘ladi:

o‘z hududiga yaqin joyda o‘qitish;

o‘zaro sheriklik va hamkorlikni rivojlantirish; bolaning hayot kechirish davrida qo‘rquv va xavotirni minimallashtirish;

hissiy qulaylikni yaratish.

Umuman olganda inklyuziv ta'lim modeli sifatida subyektlar o'rtasidagi aloqalarning barqaror komponentlarini rivojlantiradigan madaniy modelga aylanishi kerak. Bunday modelning asosini inson individualligining xilma-xilligini qabul qilish hamda har bir inson hayotining eng avvalo qadriyatlari, uning ta'lim va ijtimoiy jamoada qabul qilinish huquqiga bo'lgan bag'rikenglik tashkil qiladi. Bunday madaniy modelni shakllantirish murakkab jarayon bo'lib, ijobiy natijalari asosida inklyuziv ta'limni shakllantirishni nazarda tutadi. Inklyuziv ta'limda umummadaniy xulq-atvor namunalarini yaratish va rivojlantirish pedagogning kasbiy tayyorgarligiga uzviy bog'liq bo'lib, asosiy maqsad oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy yo'nalish talabalarini klasterli ta'lim muhitida inklyuziv tayyorgarligini rivojlantirishdan iborat.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Respublikamiz va hamdo'stlik mamlakatlarida jismoniy imkoniyati cheklangan yoshlarni o'qitish, tarbiyalash, ularni kasb-hunarga tayyorlash muammosiga qaratilgan maxsus pedagogika sohasida qanday va kimlar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan?
2. Buyuk Britaniyaning "Bolalarni qutqaring" jamg'ar-masi tomonidan nashr etilgan o'quv qo'llanmada inklyuziv va integratsion tushunchalariga qanday ta'rif keltirilgan?
3. Inklyuziv ta'lim tuzilishi komponentlarini ayting.

III. BOB INKLYUZIV TA'LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

3.1. PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA HAQIDA

Bugungi kunda sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash kabi muhim vazifalar belgilandi. Boshlang'ich ta'limda o'qitish sifatini yaxshilash, o'quvchilarning imkoniyatlariga mos, davlat ta'lim standartlari me'yorlari inobatga olingan o'quv muhitini samarali tashkil etish, bu jarayonda tashkilotlar va jamoat institutlari hamkorligini rivojlantirish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur ijtimoiy-pedagogik masalalarni hal etishda ta'lim, sog'liqni saqlash va mahalla tashkilotlarining imkoniyati cheklangan bolalarni sifatli ta'lim xizmatlari bilan ta'minlash borasidagi o'zaro manfaatli hamkorligi talab etiladi. Bu esa, boshlang'ich sinf o'qituvchilarida metodik mahorat, psixologik bilimlar, kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning klasterli yondashuvlari, tashkiliy omillari, pedagogik-psixologik shart-sharoitlari, inklyuziv sinflarda darslarni tashkil etishga qo'yiladigan didaktik talablarni aniqlashtirishni taqozo etadi. Inklyuziv ta'limda sifatga zamonaviy texnologiyalar orqali osjn va qulay erishiladi.

Inklyuziv ta'lim tizimida o'qituvchilarning kasbiy mahorati va hamkorligi, avvalo, alohida ehtiyojli bolalar bilan ishlashning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Inklyuziv ta'lim nogironligi bo'lgan bolalarga nisbatan har qanday holatlarni istisno etadigan, barcha uchun teng muomalani ta'minlaydigan, lekin maxsus ta'lim ehtiyojiga ega bolalar uchun zarur sharoit yaratadigan mafkuraga asoslanadi.

Bugungi kunda nogironligi va rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalar sifatli ta'lim olishlari va keyinchalik munosib ish topishlari

uchun ularga haqiqiy inklyuziv sharoitlarni yaratish bo'yicha mamlakatimizda bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda.

Inklyuziv ta'limning muhim muammolaridan biri bo'lgan alohida ta'lim ehtiyojga ega bo'lgan bolalar guruhini aniqlab, ularga sifatli ta'lim shakllarida bilim berish va salohiyatini oshirishdan iboratdir. Inklyuziv ta'limni rivojlantirishda ustuvor yo'nalishlarga ega bo'lgan tamoyillar va yo'nalishlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Umumiy ta'lim dasturining muvaffaqiyatli o'zlashtirilishi uchun nogiron o'quvchilarga maxsus sharoitlar yaratib berilishi kerak. Avvalo, biz mashg'ulotga yondashuvlarni individualizatsiya qilish, xususan, mashg'ulotni tashkil etish uchun shart-sharoitlarni tanlash, vazifalarni bajarish shaklini individuallashtirish va natijalarni taqdim etishning maqbul usullarini tanlash, natijalarni sifatli baholashga yondashish talab qilinadi. Inklyuziv ta'lim tizimida o'qituvchilarni ishlashga tayyorlashning bilim to'siqlaridan biri bu hatti-harakatlarida passiv rivojlanish va tuzatishga qaratilgan ishlarini amalga oshirishga qaratilgan asoslar to'g'risidagi bilimlardir. Ushbu bilimlar orqali alohida ehtiyojga ega bolalarni o'qitish va tarbiyalashni tashkil qilishda pedagogik faoliyatning dolzarb vakolatlarini shakllantirishdir. Shu munosabat bilan o'qituvchining psixologik bilimlari va pedagogik vakolatlarini oshirishga qaratilgan maxsus treninglarni tashkil etish alohida muhim rol o'ynaydi.

Nogiron bolani rivojlanishi uchun uni qayta ijtimoiylashtirish jarayonlariga qo'shilishi mumkin bo'lgan sharoitlarni yaratish kerak. Bunday muhit o'quv jarayonining barcha ishtirokchilarini birlashtirishga, shuningdek, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan kamchiliklarni bartaraf etishda psixologik yordam ko'rsatishga xizmat qiladi. Inklyuziv ta'limda ishlash uchun o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasining tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

- o‘qitishning moslashuvchan shakllariga, interfaol o‘qitish usullariga ega bo‘lish;
- bilish faoliyati mustaqilligini rag‘batlantirish qobiliyati;
- jamoada ishlash qobiliyati, alohida ehtiyojli bolalar ta’limi uchun psixologikpedagogik yordamni yaratish uchun mutaxassislar bilan o‘zaro aloqada bo‘lish.

Nogiron bolalarni psixologik va pedagogik qo‘llab-quvvatlash o‘qituvchining har xil turdagi sog‘lig‘i bilan bog‘liq muammolarga duch kelgan bolalarning sog‘lom tengdoshlari bilan birgalikdagi va individual faoliyatini tashkil etish qobiliyatini taxmin qiladi har bir bolaning tarixi to‘g‘risida dastlabki ma’lumotlarni to‘plash ularni qobiliyati haqidagi bilimlarni oshirishga hizmat qiladi.

Endilikda fan, texnika va innovatsion texnologiyalarning rivojlanishi natijasida o‘quv-tarbiya jarayonida interfaol usullar (innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalari)dan foydalanib, ta’limning samaradorligini ko‘tarishga bo‘lgan qiziqish, e’tibor kundankunga kuchayib bormoqda. Ta’lim tizimida zamonaviy texnologiyalar qo‘llanilgan mashg‘ulotlar egallanayotgan bilimlarni o‘quvchilar tomonidan o‘zlari qidirib topishlari, mustaqil o‘rganib, ularni tahlil qilishlari, o‘z bilimlarini baholashlari, to‘g‘ri xulosalar chiqarishlariga qaratilgan.

Pedagog-olimlarning ko‘p yillar davomida ta’lim tizimida:

Nega o‘qitamiz?

Nimani o‘qitamiz?

Qanday o‘qitamiz?

savollariga javob izlash bilan bir qatorda

Qanday qilib samarali va natijali o‘qitish mumkin? – degan savolga ham javob qidirdilar. Natijada o‘quv jarayonini *texnologiyalashtirishga*, ya’ni o‘qitishni ishlab chiqarishdagi kabi aniq natija

beradigan texnologik jarayonga aylantirishga erishish mumkin – degan fikr yuzaga keldi.

Bunday fikrning tug‘ilishi *pedagogika fanida pedagogik texnologiya yo‘nalishini* yuzaga keltirdi.

Bugungi kunda inklyuziv ta‘lim jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanishga alohida e‘tibor berilayotganligining asosiy sababi qo‘yidagilardir:

Birinchidan, ta‘lim siyosatida rivojlantiruvchi ta‘limni amalga oshirish masalasiga alohida e‘tibor qaratilgan bo‘lib, unga pedagogik texnologiyalardan foydalanishsiz, ya‘ni shaxsni rivojlantiruvchi ta‘limni amalga oshirishsiz erishilmaydi.

Ikkinchidan, pedagogik texnologiyalar o‘quv-tarbiya jarayoniga tizimli faoliyat yondashuvini keng joriy etish imkoniyatini beradi.

Uchinchidan, pedagogik texnologiya o‘qituvchini ta‘lim-tarbiya jarayonining maqsadlaridan boshlab, tashxis tizimini tuzish va bu jarayon kechishini nazorat qilishgacha bo‘lgan texnologik zanjirni oldindan loyihalashtirib olishga undaydi.

O‘quv-tarbiya jarayonida pedagogik texnologiyalarning to‘g‘ri joriy etilishi o‘qituvchining bu jarayonda asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi sifatida faoliyat yuritishiga olib keladi. Bu esa, o‘quvchidan ko‘proq mustaqil ishlash, ijod qilish va iroda kabi sifatlarni talab etadi.

Pedagogik texnologiya asosida o‘tkazilgan mashg‘ulotlar yoshlarning muhim hayotiy yutuq va muammolariga o‘z munosabatlarini bildirishlariga intilishlarini qondirib, ularni fikrlashga, o‘z nuqtai nazarlarini asoslashga imkoniyat yaratadi.

Hozirgi zamon ta‘lim tizimidagi amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, oldindan puxta loyihalashtirilgan dars, albatta, o‘qituvchi va o‘quvchiga darsni qiziqarli bo‘lishi, shunidek ijobiy natijaga eri-

shishlariga imkoniyat yaratadi hamda darsning samaradorligini oshiradi.

Ta'lim-tarbiya jarayoniga pedagogik texnologiyani tadbiq etish yuqorida qayd etilgan dolzarb muammoni ijobiy hal etishga xizmat qiladi.

Texnologiya (yunon. "techne" – mahorat, san'at, "logos" – tushuncha, ta'limot) – muayyan (ishlab chiqarish, ijtimoiy, iqtisodiy va b.) jarayonlarning yuksak mahorat, san'at darajasida tashkil etilishi. Ta'lim texnologiyasi (ingl. "an educational technology") – ta'lim (o'qitish) jarayonining yuksak mahorat, san'at darajasida tashkil etilishi.

Ta'lim texnologiyasi – ta'lim maqsadiga erishish jarayonining umumiy mazmuni, ya'ni, avvaldan loyihalashtirilgan ta'lim jarayonini yaxlit tizim asosida, bosqichma-bosqich amalga oshirish, aniq maqsadga erishish yo'lida muayyan metod, usul va vositalar tizimini ishlab chiqish, ulardan samarali, unumli foydalanish hamda ta'lim jarayonini yuqori darajada boshqarish.

O'qituvchining samarali faoliyat ko'rsatishga undovchi darsning metodik ishlanmasini puxta ishlab chiqishdan farqli o'laroq, ta'lim texnologiyasi imkoniyati cheklangan bolalar faoliyatiga nisbatan yo'naltirilgan bo'lib, u imkoniyati cheklangan bolalarning shaxsiy hamda o'qituvchi bilan birgalikdagi faoliyatlarini inobatga olgan holda, o'quv materiallarini mustaqil o'zlashtirishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qiladi.

Ta'lim texnologiyasining markaziy muammosi – ta'lim oluvchi shaxsini rivojlantirish orqali ta'lim maqsadiga erishishni ta'minlashdan iborat.

Pedagogik texnologiya nazariyasi o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab asoslanib kelinayotgan bo'lsada, aynan "pedagogik texnologiya" tushunchasiga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud.

Xususan, pedagog olim V.P.Bespalko pedagogik texnologiyani “amaliyotga tadbiiq qilinadigan muayyan pedagogik tizim loyihasi” deya ta’riflaydi hamda asosiy diqqatni o’quv-pedagogik jarayonni oldindan loyihalashga qaratadi⁸.

O‘z mohiyatiga ko‘ra pedagogik texnologiya vaqt taqsimotiga muvofiq dasturlanib, ilmiy jihatdan asoslangan hamda kutilgan natijaga erishishni ta’minlovchi pedagogik jarayonning barcha bosqich va qismlarining vazifalari aniq belgilangan tizimni ifodalaydi.

Hozirgi kunda zamonaviy pedagogikada ta’limning shunday modellari yaratildiki, ular ta’limga texnologik jarayon sifatida yondashilib, ma’lum sharoitlarda va belgilangan vaqt ichida ko‘zlangan maqsadlariga erishishni kafolatlaydi va keng imkoniyatlar beradi. Pedagogik innovatsiyalashuvni ta’limning ilmiy bilimlar, metodologiyalarini jamiyat rivojlanishi, ta’limga qo‘yilayotgan ijtimoiy buyurtmaning jahon talablari darajasiga bog‘liq holda moslashuvchanligi deb talqin etish mumkin. Ta’limni texnologiyalashtirishning asosini ta’lim jarayoni va uning samaradorligini oshirish hamda ta’lim oluvchilarni berilgan sharoitlarda, ajratilgan vaqt ichida loyihalashtirilayotgan o’quv natijalarga erishishlarini kafolatlash maqsadida to‘liq boshqarish g‘oyasi tashkil etadi. Pedagogik texnologiya – ta’lim usuli, ma’lum ma’noda ta’lim-tarbiya jarayonlari, vositalari, shakl va usullari majmuyi. Ta’lim va tarbiya jarayonini optimal tashkil etish hamdir. O’quv materiallarini tanlash, qayta ishlab, o’qituvchi va o’quvchilarning kuchiga, o’zlashtirish xususiyatlariga moslab shakl hajmni o’zgartirish ham ta’lim texnologiyasiga daxldor. Pedagogik texnologiya ta’lim-tarbiyaning obyektiv qonuniyatlari, diagnostik maqsadlar asosida o’quv jarayonlari, ta’lim-tarbiyaning mazmuni, usul va vositalarini ishlab chiqish va

⁸ Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989.

takomillashtirish tizimi: fan va texnika yangiliklarini o‘zida mujasamlashtiradigan o‘quv jarayonidir.

V.P.Bespalko pedagogik texnologiyaning quyidagi ta’rifini keltiradi: “Pedagogik texnologiya – bu o‘qituvchi mahoratiga bog‘liq bo‘lmagan holda pedagogik muvaffaqiyatni kafolatlaydigan o‘quvchi shaxsini shakllantirish jarayoni loyihasidir”.

Pedagogika lug‘atida pedagogik texnologiya tushunchasi mustahkam o‘rin egalladi. Biroq uni tushunish va qo‘llashda turli farqlar mavjud:

Pedagogik texnologiya – o‘quv jarayonini realizatsiyalashning mazmuniy texnikasi (V.P.Bespalko)⁹;

Pedagogik texnologiya – ta’limning rejalashtirilayotgan natijalarga erishish jarayoni tavsifi (V.P.Volkov);

Pedagogik texnologiya – shubhasiz, o‘quvchi va o‘qituvchi uchun qulay sharoit ta’minlangan, o‘quv jarayonini loyihalash, tashkil qilish va o‘tkazish bo‘yicha birgalikdagi pedagogik faoliyatning barcha detallari hisobga olingan modeli (V.M.Moxanov);

Pedagogik texnologiya – texnika va inson resurslarini hisobga olgan, o‘z oldiga ta’lim shakllarini optimallashtirish vazifasini qo‘yadigan o‘qitish va bilim o‘zlashtirishning butun jarayonini qo‘llash va belgilash, yaratishning sistemali metodi (YUNESKO).

Pedagogik texnologiyaning maqsadi – ommaviy ta’lim sharoitida ta’lim jarayonining zaruriy samaradorligini ta’minlash va o‘quvchilar tomonidan o‘qishning ko‘zlangan natijalariga erishish kafolatidan iboratdir. Pedagogik texnologiyaning bosh vazifasi – ommaviy ta’lim sharoitida “oddiy” pedagoglarga o‘qitishning yetarli samarasiga erishishni ta’minlovchi, o‘quv jarayonini yaratish hisoblanadi. O‘qituvchi-o‘quvchilar faoliyatning samaradorligini

⁹ Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: ИРПО, 1996. – 336 с.

ta'minlash uchun ularning e'tiborlariga quyidagi jadvallarni taqdim etish maqsadga muvofiqdir: Videotahlil ham zamonaviy ta'limda so'nggi yillarda tobora ommalashib borayotgan metodlardan biri bo'lib, u mavzu bo'yicha o'quv materialining o'quvchilar tomonidan obrazli o'rganilishiga yordam beradi. Muayyan nazariy yoki amaliy ma'lumotlar videotasvir yordamida o'quvchilarga yetkazilib beriladi. Ta'lim amaliyotida videotahlil sifatida o'quv ko'rsatuvlari, slaydlar, diafilmlardan samarali foydalanish tajribasi mavjud. Mazkur metoddan foydalanish uchun ma'lum texnik vositalar, chunonchi, videokamera hamda tasvirni ekranga uzatish qurilmalarining mavjud bo'lishi talab etiladi, shuningdek, mashg'ulot tashkil etilayotgan xona ma'lum darajada jihozlanishi (masalan, xonada yorug'likni kamaytirish imkonini beruvchi moslamalar bo'lishi) lozim. Video tasvir yordamida o'quvchilarga o'quv materialini yetkazib berishda o'qituvchining kasbiy tayyorgarlikka, ijodkorlik, tashabbuskorlik, tashkilotchilik kabi qobiliyatlarga ega bo'lishigina emas, shu bilan birga texnik vositalar bilan ishlay olish ko'nikmalariga egaligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish jarayonida korreksion-tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishga oid bilimlarni egallashga, inklyuziv ta'lim jarayonida ijodiy izlanuvchanlik bilan yondashish, mulohazalar zanjirini mantiqiy qura olish, qiziqarli materialni tanlash, o'rganilayotgan obyektlarning xossalarini isbotlash bo'yicha malakalar va ko'nikmalarni shakllantirishga, o'z bilim va malakalarini mustaqil to'ldirib borish ko'nikmalarini rivojlantirishda pedagogik texnologiyalarni qo'llash ijobiy samara beradi. Inklyuziv ta'limda pedagogik texnologiyalarni qo'llash jarayonida bolalarni o'quv imkoniyatlari – bunda tahsil oluvchilarning yoshi, darslarga tayyorgarlik darajasi, jamoadagi o'zaro munosabatlar, o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini e'tiborga olish lozim. Inklyuziv ta'limda pedagogik texnologiyalarni qo'llashga

binoan ta'lim metodlarini tanlashda yuqorida keltirilgan mezonlarga asoslangan holda o'quv jarayonlarini to'liq loyihalashtirish orqali tashkil etiladi va berilgan o'quv materiallari mazmuni ular ongiga tez, oson singdirilishiga hamda ularning xotirasida uzoq vaqt saqlanishiga erishiladi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar shaxsiy sifatlari shakllanishida, nutqiy rivojlanishning va nutqiy muloqotni amalga oshirishda interfaol o'yinlarning ahamiyati katta. Ma'lumki, rolli o'yinlar obyektiv olamdagi inson amaliy faoliyatini shartli ravishda aks ettirishda, ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Rollarga asoslangan o'yinlar rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini faollashtiradi va motivlashtiradi. O'yin bolalarning tabiiy va sevimli faoliyatidir. Shuning uchun ta'lim-tarbiya berish, ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini hosil qilishda mashg'ulotlarni yosh xususiyatlariga muvofiq o'yin tariqasida uyushtirishga e'tibor berilmoqda. Haqiqatan ham, bola har qanday mashg'ulotga qaraganda, o'yinga tez intiladi va qiziqadi. Rollarga asoslangan o'yin ta'lim usuli sifatida bolalarni uyushtiradi va bilim imkoniyatlarini kengaytirib, shaxs sifatida shakllantiradi. Rolli o'yinlar bolaning erkin fikrlashi, suhbatdoshiga nimanidir aytishi, so'rashi, isbot qilishi, tushuntirishiga imkoniyat yaratadi. Dialogdan farqli ravishda, rolli o'yinlar nimaga (motiv) va nima uchun (maqsad, sabab) kabi savollarga javob beradi. Shunday qilib, o'yinda qatnashayotgan bolalarning asosiy diqqatini suhbat mazmuniga qaratadi. Bolalar o'yin jarayonida suhbatni boshlash, suhbatdoshi nutqini anglash, savollar berish, savollarga javob berish kabi malakalarni egallaydilar. Rolli o'yin bolalar guruhi tomonidan qiziqib qabul qilingan, ularga tanish bo'lishi kerak. Oldindan har bir obrazni izohlab berish lozim. Bola o'yin jarayonida ikkilamchi darajali rollarda ishtirok etishi mumkin, bosh rolda emas. Bu holda rolli – o'yin ta'limning an'anaviy usullaridan biriga aylanib qoladi. Mulo-

qotda yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni o‘yin jarayonida emas, balki undan keyin muhokama qilish maqsadga muvofiqdir. Bolalar nutqini rivojlantirish davomida mustaqil fikrlashga, izlanuvchanlikka va umumlashtirishga undovchi usullarni qo‘llash muhim ahamiyatga ega. Bolalarni yangi material bilan tanishtirishda, oldin o‘zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlashda, ularning so‘z boyligini oshirish va tafakkurini rivojlantirishda didaktik o‘yinlardan foydalanish mumkin. Bolalarga individual yondashib, mos topshiriq berish ularning qobiliyatini o‘stirishni ta’minlaydi¹⁰.

SHAXSGA YO‘NALTIRILGAN TA’LIM TEXNOLOGIYALARI

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalarining turlari. Globalashuv sharoitida ta’lim shaxsni har tomonlama voyaga etkazish, unda komillik va malakali mutaxassisga xos sifatlarni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Bugungi tezkor davr imkoniyati cheklangan bolalarni ham qisqa muddatda va asosli ma’lumotlar bilan qurollantirish, ular tomonidan turli fan asoslarini puxta o‘zlashtirilishi uchun zarur shartsharoitlarni yaratishni taqozo etmoqda.

Zamonaviy sharoitda ta’lim jarayonining barcha imkoniyatlariga ko‘ra shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va unda mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga yo‘naltirilishi talab qilinmoqda. O‘zida ana shu imkoniyatlarni namoyon eta olgan ta’lim shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim deb nomlanadi.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim – imkoniyati cheklangan bolaning fikrlash va harakat strategiyasini inobatga olgan holda uning shaxsi, o‘ziga xos xususiyatlari, qobiliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim Bu ta’lim o‘qitish muhitining imkoniyati cheklangan bola imkoniyatlariga moslashtirilishini nazarda tutadi. Unga ko‘ra ta’lim muhiti, pedagogik shart-sharoitlar, ta’lim hamda tarbiya jarayonini

¹⁰ Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: ИРПО, 1996.

toʻlalgicha imkoniyati cheklangan bolaning shaxsiy imkoniyatlarini roʻyobga chiqarish, qobiliyatini rivojlantirish, shaxs sifatida kamolotga etishini taʼminlash, tafakkuri va dunyoqarashini boyitishni nazarda tutadi.

Shaxsga yoʻnaltirilgan taʼlimning oʻziga xos jihati taʼlim oluvchi shaxsini tan olish, uni har tomonlama rivojlantirish uchun qulay, zarur muhitni yaratishdan iborat. Bu turdagi taʼlim imkoniyati cheklangan bolalarda mustaqillik, tashabbuskorlik, javobgarlik kabi sifatlar, shuningdek, mustaqil, ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga xizmat qiladi. Bu turdagi taʼlimni tashkil etishda pedagoglardan har bir imkoniyati cheklangan bola imkon qadar individual yondashishni, uning shaxsini hurmat qilishni, unga ishonch bildirish taqozo etiladi. Qolaversa, shaxsga yoʻnaltirilgan taʼlim oʻqitish jarayonining ishtirokchilari pedagog-imkoniyati cheklangan bola yoki imkoniyati cheklangan bola-imkoniyati cheklangan bola, imkoniyati cheklangan bola-imkoniyati cheklangan bolalar guruhi, imkoniyati cheklangan bola-imkoniyati cheklangan bolalar jamoasi tarzida oʻzaro hamkorlikda bilim olish, shaxs sifatida kamol toptirish uchun qulay pedagogik sharoitni yaratish zaruriyatini ifodalaydi.

Pedagog inklyuziv taʼlim jarayonida shaxsga yoʻnaltirilgan taʼlim turlaridan foydalanar ekan, bir qator shartlarga qatʼiy rioya etishi kerak. Ushbu talablar quyidagilaran iborat:

- har bir imkoniyati cheklangan bolani alohida, oʻziga xos shaxs sifatida koʻra olishi;
- imkoniyati cheklangan bolani hurmat qilishi;
- imkoniyati cheklangan bolaning ruhiy holatini toʻgʻri baholay olishi;
- imkoniyati cheklangan bolaning xohish-istak, qiziqishlarini inobatga olishi;

- har bir imkoniyati cheklangan bolaga tolerant munosabatda bo‘lishi;
- imkoniyati cheklangan bolaning kuchi, imkoniyati va intilishlariga ishonch bildirishi;
- har bir imkoniyati cheklangan bola uchun qulay ta’lim muhitini yaratishi;
- imkoniyati cheklangan bolalarning mustaqil yoki kichik guruhlariga erkin ishlashlari uchun imkoniyat yaratish;
- imkoniyati cheklangan bolalarni o‘z faoliyatlarini mustaqil nazorat qilish, faoliyati samaradorligini aniqlash, yutuqlarning omillari va yo‘l qo‘yilgan xatolarning oqibatlarini tahlil qilish o‘rgatish;
- ta’lim jarayonida hech bir imkoniyati cheklangan bolaga tazyiq o‘tkazmaslik;
- alohida imkoniyati cheklangan bolaning kamchiliklarini bo‘rttirib ko‘rsatmaslik;
- bordi-yu, imkoniyati cheklangan bola tomonidan bilimlarni o‘zlashtira olmaslik, ta’lim jarayonida o‘zini odobsiz tutish holati qayd etilsa, u holda qat’iy xulosa chiqarmasdan, buning sabablarini aniqlash;
- aniqlangan sabablar asosida imkoniyati cheklangan bolaning sha’ni, g‘ururiga ziyon etkazmagan holda u tomonidan bilimlarni o‘zlashtira olmaslik, o‘zini odobsiz tutish kabi holatlarni bartaraf etish;
- ta’lim jarayonida har bir imkoniyati cheklangan bola uchun “muvaffaqiyat muhiti”ni yarata olish;
- har bir imkoniyati cheklangan bolaga ta’lim olisha muvaffaqiyatga erisha olishiga yordam berish;
- imkoniyati cheklangan bolaning qobiliyatini o‘stirish, shaxs sifatida rivojlanishiga yordam berish.

Shaxsga yoʻnaltirilgan taʼlim imkoniyati cheklangan bolani taʼlim tizimiga – pedagog sifatida har bir imkoniyati cheklangan bolaning hurmati va ishonchini qozona olishi moslashtirishni emas, aksincha, uning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda har tomonlama rivojlanishi, shaxs sifatida kamolotga etishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. Bu turagi taʼlim imkoniyati cheklangan bolalarni oʻz-oʻzini rivojlantirishga, mustaqil bilim olishga, oʻzining ichki imkoniyatlari, qobiliyatlarini toʻla namoyon eta olishi, bilish faolligini oshirish uchun zarur sharoitni vujudga keltirishi zarur. Shaxsga yoʻnaltirilgan taʼlim jarayonida imkoniyati cheklangan bolalar oʻquv materialini oʻzlashtirishga ijodiy, tanqidiy yonashishni, yangi gʻoyalarni ilgari surish, ularni asoslash, oʻz fikrini himoya qilish, muammoli vaziyatlarda samarali echimni topish koʻnikma, malakalarini oʻzlashtirish imkoniyatiga ega boʻladi.

Pedagog tomonidan taʼlim jarayonida innovatsion xarakterga ega turli faol metodlarning qoʻllanilishi imkoniyati cheklangan bolalarni rivojlantirish, qobiliyatlarini yanada oʻstirishga xizmat qiladi.

Xususan:

- muammoli izlanish;
- kichik tadqiqotlarni olib borish;
- debat;
- bahs-munozara;
- evristik suhbat;
- kichik guruhlarda ishlash va b.

Mashgʻulotlarini tashkil etishda pedagoglar oʻquv axborotlarining imkoniyati cheklangan bolalar bilim, koʻnikma, malaka va tajribalariga tayangan holda ularni qiziqтира oladigan, fikrlashga, ijodiy yondashishga undaydigan imkoniyatga ega boʻlishini taʼminlashga alohida eʼtibor qaratishlari zarur.

Inklyuziv ta'lim jarayonida pedagoglar tomonidan:

- turli shakl, metod, vosita va texnologiyalardan samarali, maqsadli foydalanish;
- o'quv topshiriqlarini bajarishda imkoniyati cheklangan bolalarga usullarni mustaqil tanlash imkonini berish;
- imkoniyati cheklangan bolani juftlikda, kichik guruhda va jamoada ishlashini ta'minlash;
- mashg'ulotlarning loyihalashtirilishiga e'tiborning qaratilishi nafaqat o'qitish sifatini yaxshilaydi, samaradorligini oshiradi.

Eng muhimi pedagoglar o'quv mashg'ulotlarining nafaqat axborot berish, balki rivojlantirish xarakteriga ega bo'lishlariga e'tiborni qaratishlari zarur. Shuningdek, muhokama qilinayotgan masala, muammo, o'rganilayotgan mavzu yuzasidan imkoniyati cheklangan bolalarning mustaqil fikr bildirishlari (noto'g'ri bo'lsa-da, fikr bilirishlari)ga imkon berish, nima bo'lganda ham ularni o'ylashga, fikrlashga undash shaxsga yo'naltirilgan ta'limga xos muhim belgilardan biri sanaladi.

O'qitishning shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalariga quyidagi asosiy tamoyillar xos bo'ladi:

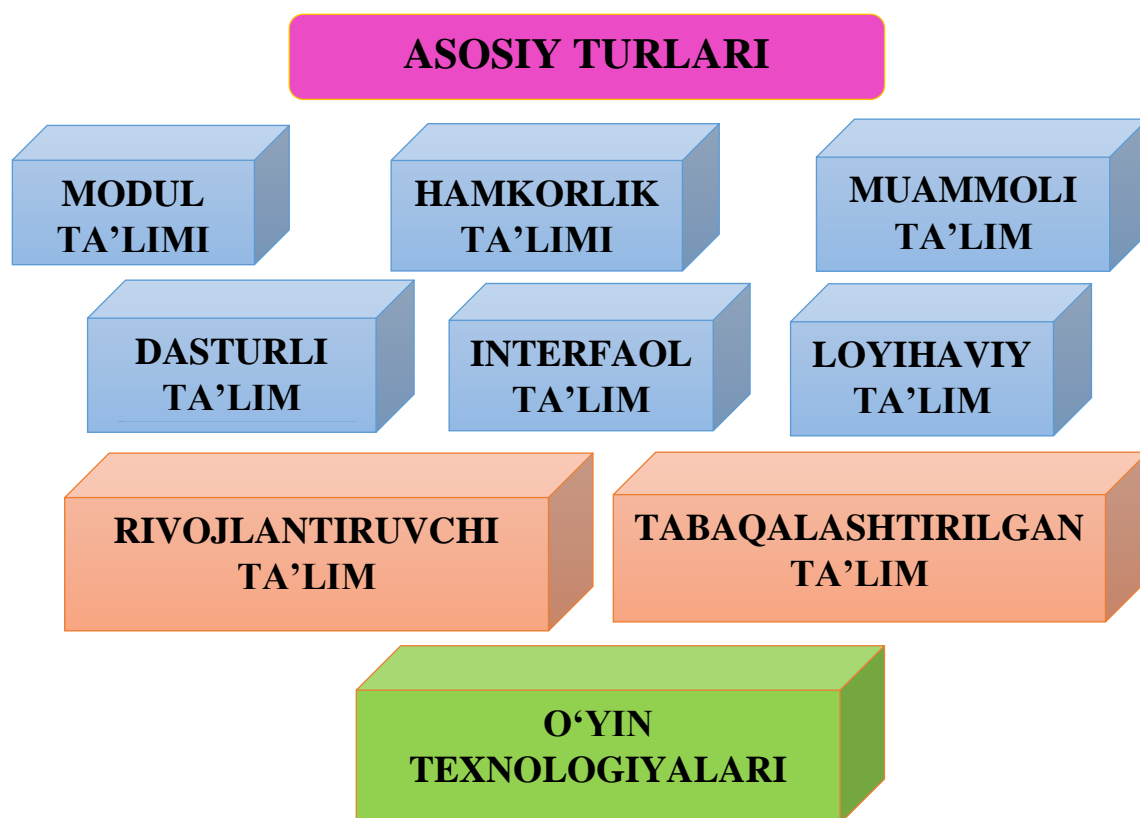
- insonparvarlik – yani insonga har tomonlama hurmat va muhabbat ko'rsatish, unga yordamlashish, uning ijodiy qobiliyatiga ishonch bilan qarash, zo'rlashdan to'la voz kechish;
- hamkorlik – yani pedagog va imkoniyati cheklangan bolalar munosabatidagi demokratizm, tenglik, sheriklik;
- erkin tarbiyalash – yani shaxsga uning hayot faoliyatini keng yoki tor doirasida tanlab olish erkinligi va mustaqilligini berish, natijalarini tashqi ta'sirdan emas, ichki hissiyotlardan keltirib chiqarish.

Shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalarning kommunaktiv asosi-pedagogik jarayonda talabga insoniy-shaxsiy yondashuv hisoblanadi.

Shaxsga yangicha qarash quyidagilardan iborat bo‘ladi:

- pedagogik jarayonda shaxs obyekt emas, subyekt hisoblanadi;
- har bir imkoniyati cheklangan bola qobiliyat egasi, ko‘pchiligi esa iste’dod egasi hisoblanadi;
- yuqori etik qadriyatlar (saxiylik, muhabbat, mehnasevarlik, vijdon va boshqalar) shaxsning ustuvor hislatlari hisoblanadi;

Ayni vaqtda zamonaviy ta’limning quyidagi turlari farqlanmoqda:

Shulardan quyida biz, inklyuziv ta’lim jarayonida imkoniyati cheklangan bolalar o‘quv materiallarini o‘zlashtirishiga imkoniyat yaratuvchi texnologiyalarni ko‘rib chiqamiz.

MUAMMOLI TEXNOLOGIYALAR

Muammoli ta'lim bu – o'quvchiga beriladigan bilimning qaysi qismini, qanday yo'l bilan berish muammosini samarali hal qilishga qaratilgan o'qituvchi faoliyatidir. Muammoli ta'lim darsda bir vaqtning o'zida o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorlikdagi harakati bo'lib, u o'quvchi shaxsidagi muhim belgi ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

N.G.Dayri aytganidek, darsda o'rganiladigan mazmunning murakkab qismini o'zlashtirishda o'qituvchining faoliyati qanday bo'lsa, o'quvchi faoliyatini ham shu darajaga yetkazish muammoli ta'limning asosiy maqsadidir.

Muammoli ta'lim – o'quvchilarning erkin fikrlashlariga, o'zining fikrini erkin bayon qila olishlariga va fikrlarini yanada rivojlantirishga ta'sir etishidir. Muammoli ta'lim o'qituvchidan aniq harakat qilishni, darsning har bir minutini hisobga olishni, ushbu vaqtda kerakli samara hosil bo'lishi uchun o'zining barcha imkoniyatlarini va mahoratini ishga solishni talab etadi. Bu masalani hal etishning muhim sharti o'qituvchining bo'lajak o'quv mashg'ulotiga tayyorgarligidir.

Tayyorgarlik jarayonida muammoli ta'limning barcha ko'rishlarini hisobga olish va uni usulini ishlab chiqish zarur. Muammoli ta'limga tayyorgarlik ko'rishda o'qituvchilar qator qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu qiyinchiliklarni yengishda o'qituvchini innovatsion ijodiy laboratoriyasining ahamiyati katta.

Muammoli ta'lim an'anaviy ta'limning salbiy jihatlarini bartaraf etish maqsadida yuzaga kelgan insonni fikrlash, xotirasini mustahkamlash va ekspluatatsiya qilish asnosida yuzaga kelgan. Fanda muammoli o'qitish bilan aloqador ikkita tushuncha ishlatiladi: "muammo" va "muammoli vaziyat" tushunchalari. Ayrim hollarda ular sinonimdek tushunilsada, lekin bu atamalar bilan belgilangan

ob'yektlar o'z hajmi bilan farqlanadi. Muammo muammoli masalalar ketma-ketligiga ajraladi. Muammoli ta'lim shunday shaklki, u ta'lim jarayoni sub'yektlarini muammoli izlanish asosida bilim olishiga asoslanadi. Bu jarayonda ular ilmning ob'yektiv qarama-qarshiliklariga, ijtimoiy va kasbiy amaliyot hamda ularni hal etishda, fikrlashda, samarali muloqotga kirishish va bilimlarni ijodiy o'zlashtiradilar. O'qitishni bunday shakllanishining asosi muammoli vaziyatlar hisoblanadi.

Ko'plab olimlar (T.V.Kudryavsev, A.M.Matyushkin, S.L.Rubinshteyn, I.Y.Lerner, M.N.Skatkin, M.Maxmutov, R.A.Mavlonova va boshqalar) muammoli ta'limning afzal jihatlari haqida fikr yuritib, u shaxsda bilimlarni o'zlashtirish, ijodkorlik, izlanuvchanlik, tanqidiy fikrlash kabi xususiyatlarni shakllantirishni, fikrlash va ta'limdagi muammoli vaziyatning chuqur psixologik xarakteristikasini ifodalaganlar.

Psixologlarning ta'kidlashicha, fikrlash doimo muammo yoki savoldan, ajablanish yoki tushuna olmaslikdan va ziddiyatdan boshlanadi (S.O.Rubinshteyn). Ana shularga ko'ra, pedagogika nazariyasi va amaliyoti asosini o'quv muammosi tashkil etadigan ta'limga muammoli yondashish tushunchasi faol kirib kela boshladi. Bu muammoning mohiyati o'quvchiga ma'lum ko'nikma va malakalar bilan tushunish hamda tushuntirish uchun ilgarigi bilimlar kamlik qiladigan voqealar o'rtasidagi didaktik ziddiyatlardan iboratdir. Bunday ziddiyat ijodiy o'zgartirishga turtki bo'ladi (M.Maxmutov).

Muammoli vaziyat – o'quvchining ma'lum psixik holatidir. Bunday holat biror topshiriqni bajarish (masala yechish, savolga javob topish) jarayonida ziddiyatni anglash tufayli vujudga keladi. Ana shu ziddiyatni anglash o'quvchilarda predmet to'g'risidagi, ishni bajarishning usuli yoki shartlari haqidagi yangi bilimlarni izlash ehtiyojini uyg'otadi.

O‘tgan asrning 60-yillarida muammoli ta’lim L.Rubinshteyn, M.I.Maxmutov, V.Okon, I.Y.Lerner kabi tadqiqotchilarning qarashlari negizida yanada rivojlangan. S.L.Rubinshteynning “Tafakkur muammoli vaziyatdan boshlanadi” degan g‘oyasi muammoli ta’limning psixologik asosi sifatida qabul qilingan. Muammoli ta’limning bir necha turlari mavjud. M.N.Skatkin o‘z ishlarida muammoli ta’limning quyidagi turlari borligiga urg‘u beradi.

Pedagogika sohasida ko‘pholatlarda “muammo” tushunchasi tashkiliy-pedagogik, psixologik, ta’limiy va tarbiyaviy masalalarni hal qilishda qo‘llaniladi. Soha nuqtai nazardan pedagogik jarayonda quyidagi xarakterdagi muammolarga murojaat qilinadi:

- didaktik xarakterdagi muammo;
- amaliy xarakterdagi muammo;
- ilmiy-metodik xarakterdagi muammo;
- sof ilmiy xarakterdagi muammo.

Ma’lum bilimlar, noma’lum bilimlar va mavjud tajriba muammoning tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo‘ladi. Ta’lim jarayonida masalani qo‘yishda mavjud shart-sharoitlarni aniqlashda muammo fundamental asos sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik jarayonda imkoniyati cheklangan bola “muammo”ga emas, balki muammoli vaziyatga ro‘para qilinadi.

Darhaqiqat, muammoli vaziyat deganda imkoniyati cheklangan bolaning hozirda yoki kelgusida ta’lim maqsadiga erishishi uchun xavf tug‘diraigan vaziyat tushuniladi.

Muammoli vaziyat – o‘quvchilarning ma’lum topshiriqlarni bajarish (masalani yechish, savolga javob topish) jarayonida yuzaga kelgan ziddiyatni anglashi bilan bog‘liq ruhiy holati bo‘lib, u hal etilayotgan masala bilan bog‘liq yangi bilimlarni izlashni taqozo etadi.

RIVOJLANTIRUVCHI TEXNOLOGIYALAR

So‘nggi yillarda o‘qituvchilarning e‘tiborini rivojlantiruvchi ta‘lim g‘oyalari tobora ko‘proq jalb qilmoqda. Rivojlanayotgan ta‘lim o‘quvchilarni mustaqil – "kattalar" hayotiga tayyorlashga qaratilgan.

Zamonaviy maktabning asosiy maqsadi o‘quvchilarning o‘z kasbiy, ijtimoiy va oilaviy hayotida zarur bo‘ladigan muayyan ko‘nikma, bilim va ko‘nikmalarni egallashini ta‘minlashdan iborat.

Rivojlantiruvchi ta‘lim shaxsiy xususiyatlarning butun majmuasini rivojlantirishga qaratilgan.

L.S.Vigotskiy shunday deb yozgan edi: “Pedagogika kechagi kunga emas, balki bolaning rivojlanishining kelajagiga e‘tibor qaratishi kerak”. U bola rivojlanishining ikki darajasini ajratib ko‘rsatdi:

1) haqiqiy rivojlanish sohasi (darajasi) – allaqachon shakllangan fazilatlar va bola mustaqil ravishda nima qila oladi;

2) proksimal rivojlanish zonasi – bu bola hali mustaqil ravishda amalga oshirishga qodir bo‘lmagan, lekin u kattalar yordamida engishi mumkin bo‘lgan harakatlar.

Proksimal rivojlanish zonasi – bu bola o‘z-o‘zidan qila oladigan narsadan hamkorlikda qanday qilishni biladigan va biladigan narsaga o‘tish uchun katta yoki kamroq imkoniyatdir.

Rivojlanish uchun haqiqiy rivojlanish sohasi va proksimal rivojlanish zonasi o‘rtasidagi chegarani doimiy ravishda engib o‘tish juda samarali – noma‘lum, ammo bilimga potentsial kirish mumkin bo‘lgan hudud.

Rivojlantiruvchi ta‘lim bolaning proksimal rivojlanish zonasida amalga oshiriladi.

Proksimal rivojlanish zonasining tashqi chegaralarini aniqlash, uni haqiqiy va erishib bo‘lmaydigan zonadan ajratish – bu o‘qituvchining tajribasi va mahoratiga qarab, hozirgacha faqat intuitiv darajada hal qilinishi mumkin bo‘lgan vazifadir.

Ta'limning maqsadi – har bir bolaning optimal umumiy rivojlanishini ta'minlash.

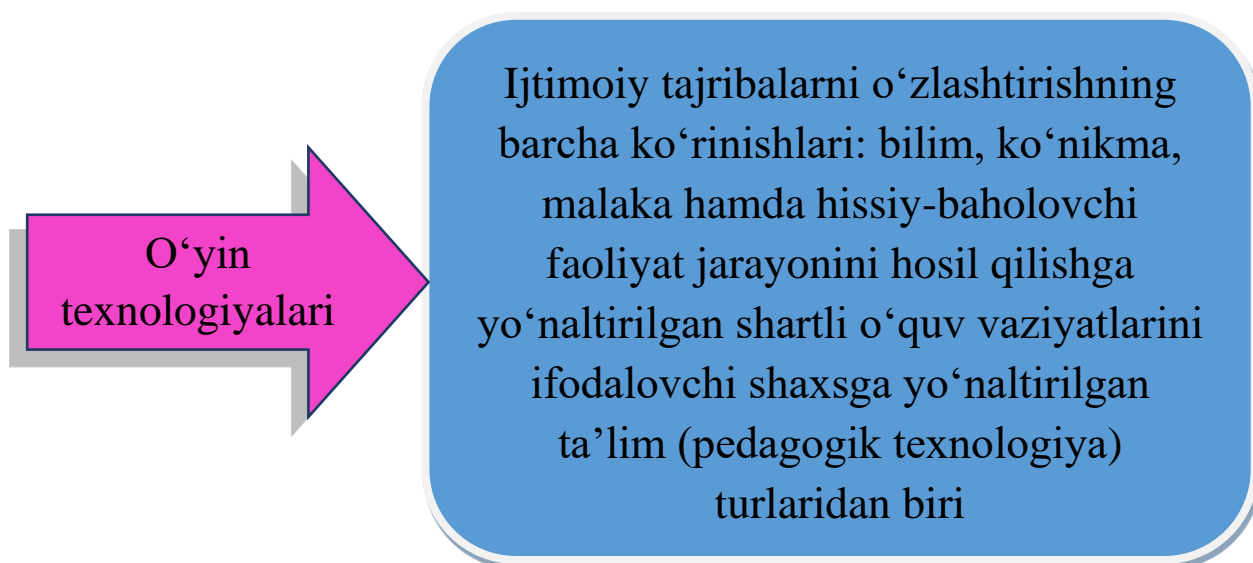
O'qitishning vazifasi fan, adabiyot, san'at va to'g'ridan-to'g'ri bilimlar vositasida o'quvchilarga dunyoning yaxlit keng tasvirini berishdir.

Demak, rivojlantiruvchi ta'lim shunday ta'lim bo'lib, unda o'qitishning shakllari, usullari, vositalari nafaqat bilim, ko'nikmalarni egallashga, balki o'quvchi shaxsini jadal har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan.

O'YINLI TEXNOLOGIYALAR

O'yinli texnologiyalar imkoniyati cheklangan bolalarning ijodiy qobiliyati va kreativ tafakkurini o'stiradi.

Pedagogik maqsadda foydalanilayotgan o'yinlar o'yin texnologiyalari deb nomlanadi.

O'yin texnologiyalari ta'lim oluvchilarni muayyan jarayonga tayyorlash, ularda ma'lum hayotiy voqelik, hodisalar jarayonida bevosita ishtirok etish uchun dastlabki ko'nikma, malakalarni hosil qilishga xizmat qiladi. Ta'lim jarayoni ishtirokchilari (M.: ta'lim oluvchilar, ota-onalar, pedagogik jamoa a'zolari, ta'lim muassasalarining rahbarlari, jamoatchilik tashkilotlarining vakili va b.) sifatida

turli rollarni bajarish imkoniyati cheklangan bola (o‘quvchi)larga pedagogik faoliyat mazmuni bilan yaqindan tanishish imkoniyatini yaratish asosida ma’lum faoliyatni samarali tashkil etishga nazariy, amaliy va ruhiy tayyorgarlikka erishish nuqtai nazaridan yordam beradi. O‘quv mashg‘ulotlaridan o‘yinlar va o‘yinli vaziyatlarni qo‘llash quyidagi asosiy yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- didaktik maqsad imkoniyati cheklangan bolalar oldiga o‘yinli topshiriq shaklida qo‘yiladi;
- o‘quv faoliyati o‘yin qoidalariga bo‘ysundiriladi;
- didaktik o‘quv materialdan o‘yin vositasi sifatida foydalaniladi;
- o‘quv faoliyatida didaktik vazifani o‘yin vazifasiga aylantiruvchi musobaqa elementi qo‘llaniladi;
- muvaffaqiyatli bajarilgan didaktik topshiriq o‘yin natijasi sanaladi.

O‘quv jarayonida o‘yin texnologiyalarining o‘rni, roli, shuningdek, o‘yin elementlari hamda ta’limning o‘zaro uyg‘unligi ko‘p jihatdan o‘qituvchi tomonidan pedagogik o‘yinlar mohiyati, funksiyasi va turlarining qanchalik tushunilishi bilan belgilanadi. Aksariyat pedagogik o‘yinlar o‘zida quyidagi belgilarni namoyon qiladi.

Pedagogik o‘yinlarning asosiy belgilari:

Ta'lim muassasalarida ko'p holatlarda rolli va kasbiy xarakterga ega ishbilarmonlik o'yinlari foydalaniladi.

Muhimi pedagogik maqsadlarda qo'llaniladigan o'yinli texnologiyalarining asosini imkoniyati cheklangan bolalarning faollik va tezkorlikka asoslangan faoliyati tashkil etadi.

Pedagogik o'yinlar yangi o'quv materialini o'zlashtirish, mustahkamlash, imkoniyati cheklangan bolaning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish, umumiy kasbiy tayyorgarlik ko'nikma, malakalarning shakllantirish kabi masalalarni yechishga qaratiladi. Ular yordamida imkoniyati cheklangan bolalar turli holatlardan o'quv materialini tushunish, uning negizida ma'lum ko'nikma, malaka va sifatni o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ayni o'rinda o'yin metodikasiga ko'ra guruhlangan o'yin texnologiyalarining mohiyati xususida so'z yuritiladi.

1. Didaktik o'yinlar – o'rganilayotgan obyekt, hodisa, jarayonlarni modellashtirish asosida o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishlari, faolliklarini oshiradigan o'quv faoliyati turi hisoblanadi. Bu kabi o'yinlar o'quvchilar tomonidan ijtimoiy-foydali mehnat va o'qish ko'nikmalarini faol o'zlashtirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning ahamiyati natijalar bilan emas, balki jarayonning mazmuni va kechishi bilan belgilanadi; bu kabi o'yinlar bolalarni ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishga tayyorlaydi, ulardagi turli psixologik zo'riqishlarni kamaytiradi.

2. Syujetli o'yinlar – pedagogik voqelik, hodisalar bayonining muayyan izchilligi va unda ishtirok etayotgan shaxslar faoliyatining o'zaro bog'liqligiga asoslangan o'yinlar sanaladi. Bu kabi o'yinlar odatda pedagogik muammolarning yechimini izlash, ta'lim-tarbiya jarayonida yuzaga kelgan muammoli vaziyatlarni bartaraf etish, shaxsni qayta tarbiyalash maqsadida qo'llaniladi.

3. Rolli o‘yinlar – ma’lum bir shaxsning vazifa va majburiyatlarini bajarishdagi ruhiy holati, xatti-harakatlar mohiyatini ochib berishga yo‘naltirilgan o‘yinlar, ularda rollar majburiy mazmuni bilan taqsimlanadi. Rolli va ishbilarmonlik o‘yinlari o‘quvchilarni muayyan jarayonga tayyorlash, ularda ma’lum hayotiy voqelik, hodisalar jarayonida bevosita ishtirok etish uchun dastlabki ko‘nikma-malakalarni hosil qilishga xizmat qiladi. Ta’lim jarayoni ishtirokchilari (M.: o‘quvchilar, ota-onalar, pedagogik jamoa a’zolari, ta’lim muassasalarining rahbarlari, jamoatchilik tashkilotlarning vakillari va b.) sifatida turli rollarni bajarish imkoniyati cheklangan bolalarga pedagogik faoliyat mazmuni bilan yaqindan tanishish imkoniyatini yaratsa, o‘quvchilarga ma’lum faoliyatni samarali tashkil etishga nazariy, amaliy, eng muhimi, ruhiy jihatdan tayyorlanishga yordam beradi.

4. Ishbilarmonlik o‘yinlari – ma’lum faoliyat, jarayon yoki munosabatlar mazmunini yoritish, ularni samarali, to‘g‘ri, oqilona uyushtirishga doir ko‘nikma, malaka hamda sifatlarni o‘zlashtirish maqsadida tashkil etiladigan o‘yinlar. Bu turdagi o‘yinlar ta’lim oluvchilarda aniq faoliyat yo‘nalishida zarur BKM va sifatlarni shakllantirish yoki rivojlantirish maqsadida tashkil etiladi. Shu jihatdan ishbilarmonlik o‘yinlari ishlab chiqarish jarayoni, kasbiy faoliyatining modellashtirilishini anglatadi. Ishbilarmonlik o‘yini imkoniyati cheklangan bolalarda kasbiy sifatlarni hosil qilish bilan birga shaxsiy sifatlarni ham tarbiyalaydi, ularning ijtimoiylashuvini ta’minlaydi.

5. Imitatsion o‘yinlar – ishlab chiqarish korxonalarini, ish o‘rinlari, firmalar, tashkilotlarda xodimlar tomonidan amalga oshiriladigan faoliyatni imitatsiyalash (taqlid qilish, ko‘chirish) asosida imkoniyati cheklangan bolalarni muayyan amaliy yoki kasbiy faoliyatga samarali tayyorlashga yo‘naltiradigan o‘yinlar. Bu turdagi

o‘yinlar ssenariyasi, syujetidan tashqari, imitatsiya jarayon, obyekt-larning tarkibiy tuzilmasi va ahamiyatini to‘la ochib berish maqsadida modellashtiriladi. Imitatsion o‘yinlar jarayonida ta’lim oluvchilar muayyan operatsiyalarni. M.: masalalar yechish, ma’lum bir usulni o‘zlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

6. Dramatik o‘yinlar (psixologik va ijtimoiy dramalar) – psixologik hamda ijtimoiy masalalarni hal qilishga yo‘naltirilgan o‘yinlar bo‘lib, ular tashkil etilishi, metodik xususiyatlariga ko‘ra rolli va ishbilarmonlik o‘yinlariga yaqin. Odatda psixologik va ijtimoiy xarakterdagi dramatik o‘yinlar jamoadagi muhitni yaxshilash, shaxslararo munosabatlarning ijobiy bo‘lishiga erishish, muloqotga kirisha olish, jamoada yagona birlikni qaror toptirish, o‘zgalarning ruhiy holatini to‘g‘ri baholash, og‘ir vaziyatlarga duch kelgan subyektlarga yordam ko‘rsatish hamda samarali, unumli faoliyat ko‘rsatish uchun zarur sharoitni yaratishga xizmat qiladi.

Barcha o‘yinlarda bo‘lgani kabi pedagogik o‘yinlar jarayonida ham ishtirokchi-imkoniyati cheklangan bolalar faol holatda bo‘ladi, sheriklari bilan o‘zaro munosabatga kirishadi, shuningdek, o‘z qarashlarini sheriklariniki bilan taqqoslash, jamoa bilan zarur munosabatni o‘rnatish orqali o‘zini o‘zi o‘rganadi.

Pedagogik jarayonda o‘yinlarda foydalanishda ayrim jihatlarga e’tibor qaratish lozim. Jumladan:

- o‘yin ssenariysini tayyorlash;
- yo‘riqnomalar tuzish;
- auditoriyani o‘yin mohiyatiga muvofiq jihozlash.

Pedagogik xarakterdagi o‘yinlarning tarkibiy tuzilmasi quyidagilardan iborat:

- o‘quv maqsadi;
- o‘yinning vazifasi;
- o‘rganiladigan muammo tafsiloti;

- o‘yin vaziyatining tafsiloti;
- ishtirokchilarning tasnifi

Ta’lim jarayonida o‘yin texnologiyalari qo‘llash quyidagilarga asoslanadi:

- guruhni shakllantirish;
- mashg‘ulotlarning bosh maqsadini ifodalash;
- muammoli vaziyatni vujudga keltirish;
- rollarni taqsimlash,
- o‘yin reglamentini o‘rnatish;
- materiallar, yo‘riqnomalar, qoidalar va
- ko‘rsatmalar to‘plamini tarqatish;
- maslahat berish.

O‘yin texnologiyalarini qo‘llashda rollar qur’a tashlash yo‘li bilan taqsimlanadi. Bunda rollar nomi yozilgan kichik qog‘ozchalarda foydalanish mumkin. Rollarning imkoniyati cheklangan bolalar o‘rtasida qur’a asosida taqsimlanishi kelib chiqish ehtimoli bo‘lgan noroziliklarning oldini oladi.

O‘yin jarayonida belgilangan vaqt (reglament)ga, muloqot odobiga rioya etish, faollik ko‘rsatish hamda o‘yinni oxirigacha davom ettirish kutilgan natijani kafolatlaydi. Shuningdek, quyidagi omillar pedagogik maqsadlarda o‘yin texnologiyalaridan samarali foydalanish imkoniyatini ta’minlaydi:

- o‘yin ssenariysining puxta tayyorlanganligi;
- o‘yin maqsadi va vazifalarining to‘g‘ri, aniq belgilanishi;
- o‘yin qoidalarining aniq, lo‘nda (8 – 10 tagacha) ifodalanishi;
- o‘yin yo‘riqnomasining mavjudligi;
- imkoniyati cheklangan bolalarning o‘yin jarayoniga qiziqishlari;
- rollarning samarali, to‘g‘ri taqsimlanishi;
- jamoada ko‘tarinki kayfiyatning yuzaga kelishi;

- ishtirokchilarning bir-birlarini tushuna olishlari va qo'llab-quvvatlashlari;

- har ishtirokchining o'yin natijasi uchun mas'uliyatni his etishi;

- barcha ishtirokchilar imkoniyatlarining yagona maqsadga yo'naltirilishi.

O'yin jarayonida hech kim halaqit qilmasligi kerak. Bordi-yu, zaruriyat bo'lsagina faqat boshlovchi ishtirokchilarning harakatlarini tuzatishi, ularni to'g'ri yo'naltirishi mumkin.

Har qanday jarayon singari o'yin yakunida uning tashkil etilishi, o'tkazilishi yuzasidan muhokama o'tkazilishi zarur. Muhokama cho'g'ida o'yin ishtirokchilari, tomoshabin (jamoaning o'yinda ishtirok etmagan a'zolari), ekspertlar o'yinning tashkil etilishi va o'tkazilishi yuzasidan o'z fikr-mulohazalari, takliflarini bildiradi.

Muhokama jarayoni quyidagi tartibda tashkil etiladi:

- taqrizchilarni chiqishlari;

- fikrlar almashinuvi;

- ishtirokchilarning o'z qarorlari va xulosalarini himoya qilishlari;

- o'yinga yakun yasash.

O'yin texnologiyalarining metodik ta'minoti loyiha, o'yinning mezonlari, ish qog'ozlari (metodik ko'rsatmalar), o'yin mohiyatini yorituvchi hujjatlar (ssenariy) kabilardan iborat. Pedagogik jarayonda qo'llaniladigan o'yinlar subyekt faoliyatini taqozo etadigan hamda mashina (m.: kompyuter) o'yinlari tarzda farqlanadi. O'yinlar cho'g'ida turli vositalar (kompyuter, imitatsion trenajyorlar, sport anjomlari (koptok, arqon, halqa), xomashyolar (plastlin, yumshoq o'yinchoqlarni yasash uchun materiallar, rangli qalamlar, ish qog'ozlari, o'yinchoqlar, legolar, konstruksiyalar, dekoratsiyalar va b. kerak bo'ladi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Pedagogik texnologiya nima? Ta'rifini ayting.
2. Nogiron bolalarning ta'limida qanday pedagogik texnologiyalaridan foydalangan ma'qul?
3. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim nima?
4. Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalaridan inklyuziv ta'limda foydalanish mazmuni va tartibi qanday?
5. Pedagogik o'yinning asosiy belgilarini ayting.

3.2. INKLYUZIV VA KORREKSION TA'LIMDA QO'LLANUVCHI INTERFAOL USULLAR

Interfaol («**Inter**» – bu o'zaro, «**act**» – harakat qilmoq) – o'zaro harakat qilish (yoki kim bilandir suhbatda, muloqotda bo'lish)ni anglatadi. Interfaol ta'limning mohiyati – o'quvchilarni bir-birlaridan o'rganishlariga yo'naltirilgan ta'lim ekanligi.

Interfaol ta'lim, interfaol uslublar muntazam muloqotga asoslangan uslublar tizimi bo'lib, o'quvchilarning hamkorlikdagi va faol ishtirokidagi ta'lim va uslublar tizimi hisoblanadi. Boshqacha aytganda, **o'qitishning interfaol** usublari – bilish va kommunikativ faoliyatni tashkil etishning maxsus shakli bo'lib, unda ta'lim oluvchilar bilish jarayoniga jalb qilingan bo'ladilar, ular biladigan va o'ylayotgan narsalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Interfaol darslarda o'qituvchining o'rnini qisman o'quvchilarning faoliyatini dars maqsadlariga erishishga yo'naltirishga olib keladi. Bu uslublarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va o'quvchilarning birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi.

Hozirgi vaqtda ta'lim jarayonida o'qitishning zamonaviy metodlari keng qo'llanilmoqda. O'qitishning zamonaviy metodlarini qo'llash o'qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi. Bu metodlarni har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq. An'anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda uni ta'lim oluvchilar faoliyatini faollashtiradigan turli-tuman metodlar bilan boyitish ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish darajasi o'sishiga olib keladi.

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Interfaol ta'lim metodlari hozirda eng ko'p tarqalgan va barcha turdagi ta'lim muassasalarida keng qo'llanayotgan metodlardan hisoblanadi. Shu bilan birga, interfaol ta'lim metodlarining turlari ko'p bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonining deyarlik hamma vazifalarini amalga oshirish maqsadlari uchun moslari hozirda mavjud. Amaliyotda ulardan muayyan maqsadlar uchun moslarini ajratib tegishli qo'llash mumkin. Bu holat hozirda interfaol ta'lim metodlarini ma'lum maqsadlarni amalga oshirish uchun to'g'ri tanlash muammosini keltirib chiqargan.

Buning uchun dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, ta'lim beruvchi tomonidan ta'lim oluvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta'lim jarayonida faolligi muttasil rag'batlantirib turilishi, o'quv materialini kichik-kichik bo'laklarga bo'lib, ularning mazmunini ochishda aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozara, muammoli vaziyat, yo'naltiruvchi matn, loyiha, rolli o'yinlar kabi metodlarni qo'llash va ta'lim oluvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash talab etiladi.

Interfaol metod biror faoliyat yoki muammoni o‘zaro muloqotda, o‘zaro bahs-munozarada fikrlash asnosida, hamjixdtlik bilan hal etishdir. Bu usulning afzalligi shundaki, butun faoliyat o‘quvchi-imkoniyati cheklangan bolani mustaqil fikrlashga o‘rgatib, mustaqil hayotga tayyorlaydi.

O‘qitishning interfaol usullarini tanlashda ta’lim maqsadi, ta’lim oluvchilarning soni va imkoniyatlari, o‘quv muassasasining o‘quv-moddiy sharoiti, ta’limning davomiyligi, o‘qituvchining pedagogik mahorati va boshqalar e’tiborga olinadi.

Interfaol metodlar deganda – ta’lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta’lim jarayonining markazida ta’lim oluvchi bo‘lgan metodlar tushuniladi. Bu metodlar qo‘llanilganda ta’lim beruvchi ta’lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi. Ta’lim oluvchi butun jarayon davomida ishtirok etadi. Ta’lim oluvchi markazda bo‘lgan yondashuvning foydali jihatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- ta’lim samarasi yuqoriroqbo‘lgan o‘qish-o‘rganish;
- ta’lim oluvchining yuqori darajada rag‘batlantirilishi;
- ilgari orttirilgan bilimlarning ham e’tiborga olinishi;
- ta’lim jarayoni ta’lim oluvchining maqsad va extiyojlariga muvofiqlashtirilishi;
- ta’lim oluvchining tashabbuskorligi va mas’uliyatining qo‘llab-quvvatlanishi;
- amalda bajarish orqali o‘rganilishi;
- ikki taraflama fikr-mulohazalarga sharoit yaratilishi.

Shunday qilib, fanlarni o‘qitish jarayonida interfaol metodlardan foydalanish o‘ziga xos xususiyatga ega. Ta’lim amaliyotida foydalanilayotgan har bir interfaol metodni sinchiklab o‘rganish va amalda qo‘llash o‘quvchi-imkoniyati cheklangan bolalarning fikrlashini kengaytiradi hamda muammoning to‘g‘ri echimini topishlariga

ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchi-imkoniyati cheklangan bolalarning ijodkorligini va faolligini oshiradi. Turli xil nazariy va amaliy muammolar interfaol metodlar orqali tahlil etilganda o'quvchi-imkoniyati cheklangan bolalarning bilim, ko'nikma, malakalari kengayishi va chuqurlashishiga erishiladi.

Yuqorida aytilganlardan interfaol ta'lim metodlarini tegishlicha tahlil qilish va shu asosda ularni tasniflash zarurati ma'lum bo'ladi. Quyida ushbu masala yuzasidan umumiy mulohazalarni keltiramiz.

Bu metodlarni tasniflashda ularni interfaol metodlar, interfaol ta'lim strategiyalari, interfaol grafik organayzerlarga ajratish mumkin.

Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol ta'lim metodlari quyidagilar sanaladi:

1. Interfaol metodlar: "Keys-stadi" (yoki "O'quv keyslari"), "Blist-so'rov", "Modellashtirish", "Ijodiy ish", "Muammoli ta'lim" va b.

2. Interfaol ta'lim strategiyalari. "Aqliy hujum", "Bumerang", "Galereya", "Zig-zag", "Zinama-zina", "Muzyorar", "Rotastiya", "Yumaloqlangan qor" va k. Interfaol ta'lim metodlari tarkibidan interfaol ta'lim strategiyalarini ajratishda guruh ishini tashkil qilishga yondashuv ma'lum ma'noda strategikyondashuvga qiyoslanishiga asoslaniladi. Aslida bu strategiyalar ham ko'proq jihatdan interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q.

3. Interfaol grafik organayzerlar: "Baliq skeleti", "BBB", "Konsteptual jadval", "Venn diagrammasi", "T-jadval", "Insert", "Klaster", "Nima uchun?", "Qanday?" va b. Interfaol grafik organayzerlarni ajratishda bunday mashg'ulotlarda asosiy fikrlar turli grafik shakllarda yozma ko'rinishda ifodalanishiga asoslaniladi. Aslida bu grafik organayzerlar bilan ishlash ham ko'proq jihatdan

interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q.

Interfaol ta'lim metodlarini ko'pincha turli shakllardagi o'quv mashg'ulotlari texnologiyalari bilan bir vaqtda qo'llanmoqda. Bu metodlarni qo'llash mashg'ulot ishtirokchilarining faolliklarini oshirib, ta'lim samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

O'qituvchining yangi mavzuga tayyorgarlik ko'rishida metodlar va metodik usullarni tanlash – bu ularning o'zaro almashinuvini vaqt va didaktik maqsad bo'yicha muvozanatlashtirish demakdir. Pirovard natijasida imkoniyati cheklangan bolalar aqliy va amaliy faolligining yuqori darajasini ta'minlashga sharoit yaratiladi.

To'g'ri qo'llanilgan metodlar obyektiv voqelikka oid bilimlarni chuqurlashtiradi va yaxlit hamda mashg'ulotning ilmiy- nazariy darajasini oshiradi. Ketma-ket saralangan o'qitish metodlari ma'lum darajada bilish va kasbiy qiziqishini rivojlantirishga, mustaqil amaliy faolyatni faollashtirishga olib keladi.

Ta'lim mazmuning interfaol metodlar bilan aloqasi. Shunday qilib, biz o'qitish metodlarini tanlashni takomillashtirishning birinchi muhim shartini ularni tizimlashni, o'quv jarayonini rejalashtirish muolajalariamaliyotida qo'llash bilan bog'liqlikni aniqlashtiradigan yaxlit yondashuvni tavsifladik.

Pedagogikada an'anaviy metodlarni tanlash mezonlari katta miqdorda ishlab chiqilgan, keyingi yillarda didaktik olimlarning ishlarida ularning yigirmadan ortig'i keltiriladi.

Eng jiddiy didaktik muammolardan biri ta'lim metodlarini tanlash nimalarga bog'liq, degan masaladir.

Interfaol metodlarni tanlash mezoni – ularning ta'lim va tarbiyani rivojlantirish masalarni yechishga yuqori yo'nalganligidir. Bu mezon turli xil metodlarni u yoki bu doiradagi vazifalarni yechish imkoniyatlarini baholash yo'li bilan joriy etiladi, chunki ijtimoiy

tajriba elementlarini o‘zlashtirishda ularning imkoniyatlari turlicha-
dir.

Interfaol metodlarni tanlashning navbatdagi mezonlari ularning ta’lim mazmuni xususiyatiga mos kelishidir.

Metod mazmuni harakatlanish qismi sifatida ham aniqlanadi. Shu bundan bu mezonning hisobga olinishi shubhasiz. Bir metod yordamida mavzu mazmuni to‘laroq ochib berilsa, boshqasi uni ijobiy o‘zlashtirishga imkon tug‘diradi. Interfaol metodlarning tanlashning yana bir mezonlari ularning imkoniyati cheklangan bolalar o‘quv imkoniyatlariga to‘liq mos kelishi, ya’ni samarali o‘quv faoliyati uchun ichki va tashqi shart-sharoitlarining birligini ta’minlashdir.

Interfaol o‘qitish metodlaridan foydalanishda pedagogning xususiy imkoniyatlariga mos kelishi lozim. Bu pedagogning o‘qitish metodlari nazariyasi va amaliyoti bilan o‘qitish jarayoning qonuniyatlari bilan bilish nazariyalari ta’lim mazmuni nazariyasi va boshqa mavjud qonunlar bilan qurollanganlik darajasini hisobga oladi. Interfaol metodlarni tanlash mezonlaridan keyingisi – ularning o‘quv jarayonini tashkil etish shakllari bilan mos kelishidir.

Darvoqe, o‘qitishning yalpi, guruhli va individual shakllari turlicha metodlarni talab etadi. Misol uchun debat metodi ikki imkoniyati cheklangan bola o‘rtasidagi bahs hisoblansa, “aqliy hujumda” guruhdagi barcha imkoniyati cheklangan bolalarning ishtiroki zarur bo‘ladi. Interfaol metodlarning pedagogik texnologik prinsiplariga mos kelishi umumlashtiruvchi mezon hisoblanadi.

Ma’lumki, pedagogik texnologiya ham ma’lum qonuniyatalar asosida loyihalangan va o‘quv jarayonini tashkil etishga asos yaratadi, joriy qilingach esa yakuniy natijani, imkoniyati cheklangan bolaning u yoki mavzuni mustaqilligini ta’minlaydi. Ta’limning umumiy maqsadidan kelib chiqib o‘qitishning ayni bosqichidagi tarbiyaviy va

rivojlantiruvchi masalarni yechish zaruratni hisobga olgan holda ajratilgan variant tahlillanadi va baholanadi. Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko'nikma, malaka darajasini baholash o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondoshuvni talab etadi. Pedagogik texnologiya o'z mohiyatiga ko'ra subyektiv xususiyatiga ega, ya'ni, har bir pedagog ta'lim va tarbiya jarayonini o'z imkoniyati, kasbiy mahoratidan kelib chiqib holda ijodiy tashkil etishi lozim.

Didaktikaga oid adabiyotlarda ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash va ularni qo'llash samaradorligining turli omillar bilan bog'liqligi quyidagicha qayd qilinadi:

birinchidan, o'quv mashg'ulotlarining didaktik maqsadlari va vazifalariga bog'liq;

ikkinchidan, bayon qilinadigan materialning harakteriga bog'liq;

uchinchidan, ta'lim oluvchilarning bilimi va rivojlanish darajasiga bog'liq;

to'rtinchidan, o'quv jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarining muayyan (hozirgi) davrdagi metodlariga bog'liq;

beshinchidan, oliy o'quv yurti yoki kafedraning sharoitlariga bog'liq;

oltinchidan, o'quv jarayonining moddiy-texnik ta'minoti bilan bog'liq;

yettinchidan, o'qituvchining pedagogik mahorati, uning tayyorgarligi va o'quv jarayonini tashkil etish darajasi hamda o'qituvchining hozirgi zamon metodlari bo'yicha bilimlariga bog'liq.

Shunday qilib, inklyuziv ta'lim muassasalaridagi ta'lim jarayoni o'qitishning zamonaviy shakl va metodlariga muvofiq tashkil etiladigan ko'pqirrali yaxlit tizim doirasida amalga oshiriladi. Bunda har bir shakl o'z oldiga qo'ygan vazifalarni bajaradi, lekin shakl va metodlar to'plami yagona didaktik majmuani hosil qiladi. Bu didaktik majmuaning amalga oshirilishi esa, o'quv jarayonining psixologik-pedagogik qonuniyatlari bilan belgilanadi.

Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko'nikma va malakalar darajasini baholash o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi.

Pedagogik texnologiya o'z mohiyatiga ko'ra subyektiv xususiyatga ega. Qanday shakl, metod va vositalar yordamida tashkil etilishidan qat'iy nazar texnologiyalar:

- pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishi;
- o'qituvchi o'rtasida o'zaro hamkorlikni qaror toptirishi;
- o'quvchilar tomonidan o'quv predmetlari bo'yicha puxta bilimlarning egallanishini ta'minlashi;
- o'quvchilarda mustaqil, erkin va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishi;
- o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqara olishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi;

- pedagogik jarayonda demokratik va insonparvarlik g‘oyalarning ustivorligiga erishishni kafolatlashi zarur.

Quyida inklyuziv ta’lim jarayonida keng qo‘llanilayotgan o‘qitishning zamonaviy metodlari keltirildi.

“FIKRIY HUJUM” METODI

Mazkur metod o‘quvchilarning mashg‘ulotlar jarayonidagi faolliklarini ta’minlash, ularni erkin fikr yuritishga rag‘batlantirish hamda bir xil fikrlash inertsiasidan ozod etish, muayyan mazvu yuzasidan rang-barang g‘oyalarni to‘plash, shuningdek, ijodiy vazifalarni hal etish jarayonining dastlabki bosqichida paydo bo‘lgan fikrlarni yengishga o‘rganish uchun xizmat qiladi.

“Fikriy hujum” metodining asosiy tamoyili va sharti mashg‘ulotning har bir ishtirokchisi tomonidan o‘rtaga tashlanayotgan fikrga nisbatan tanqidni mutlaqo ta’qiqlash, har qanday luqma va hazil-mutoyibalarni rag‘batlantirishdan iboratdir. Bundan ko‘zlangan maqsad o‘quvchilarning mashg‘ulot jarayonidagi erkin ishtirokini ta’minlashdir. Ta’lim jarayonida ushbu metoddan foydalanish o‘qituvchining pedagogik mahorati va tafakkur ko‘lamining kengligiga bog‘liq bo‘ladi.

“Fikriy hujum” metodidan foydalanish chog‘ida o‘quvchilarning soni 10 – 15 nafardan oshmasligi maqsadga muvofiqdir.

“YALPI FIKRIY HUJUM” METODI

Metod o‘quvchilar tomonidan yangi g‘oyalarning o‘rtaga tashlanishi uchun sharoit yaratib berishga xizmat qiladi. Har bir 5 yoki 6 nafar o‘quvchilarni o‘z ichiga olgan guruhlariga 15 daqiqa ichida ijobiy hal etilishi lozim bo‘lgan turli xil topshiriq yoki ijodiy vazifalar belgilangan vaqt ichida ijobiy hal etilgach, bu haqida guruh a’zolaridan biri axdorot beradi.

Guruh tomonidan berilgan axborot (topshiriq yoki ijodiy vazifaning yechimi) o'qituvchi va boshqa guruhlar a'zolari tomonidan muhokama qilinadi va unga baho beriladi. Mashg'ulot yakunida o'qituvchi berilgan topshiriq yoki ijodiy vazifalarning yechimlari orasida eng yaxshi va o'ziga xos deb topilgan javoblarni e'lon qiladi. Mashg'ulot jarayonida guruhlar a'zolarining faoliyatlari ularning ishtiroklari darajasiga ko'ra baholab boriladi.

“FIKRLARNING SHIDDATLI HUJUMI” METODI

Metodning mohiyati quyidagidan iborat:

- jamoa orasida muayyan topshiriqlarni bajarayotgan har bir o'quvchining shaxsiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga ko'maklashish;

- o'quvchilarda ma'lum jamoa tomonidan bildirilgan fikrga qarshi g'oyani ilgari surish layoqatini yuzaga keltirishdan iborat.

“Fikrlarning shiddatli hujumi” metodidan foydalanishga asoslangan mashg'ulot quyidagi bosqichlarda tashkil etiladi:

1-bosqich: Ruhiy jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan o'quvchilarni o'zida biriktirilgan hamda son jihatdan teng bo'lgan kichik guruhlarni shakllantirish;

2-bosqich: Guruhlarga hal etish uchun topshirilgan vazifa yoki topshiriqlar mohiyatidan kelib chiqadigan maqsadlarni aniqlash;

3-bosqich: Guruhlar tomonidan muayyan g'oyalarning ishlab chiqilishi (topshiriqlar hal etilishi);

4-bosqich: Topshiriqlarning yechimlarini muhokama etish, ularni to'g'ri hal etilganligiga ko'ra turkumlarga ajratish;

5-bosqich: Topshiriqlarning yechimlarini qayta turkumlash-tirish, ya'ni ularning to'g'riligi, yechimni topish uchun sarflangan vaqt, yechimlarning aniq va ravshan bayoni etilishi kabi mezonlar asosida baholash;

6-bosqich: Dastlabki bosqichlarda topshiriqlarning yechimlari yuzasidan bildirilgan muayyan tanqidiy mulohazalarni muhokama etish hamda ular borasida yagona xulosaga kelish.

Metodni qo‘llash jarayonida quyidagi holatlar yuzaga keladi:

- o‘quvchilar tomonidan muayyan nazariy bilimlarning puxta o‘zlashtirilishiga erishish;
- vaqtni iqtisod qilish;
- har bir o‘quvchini faollikka undash;
- ularda erkin fikrlash layoqatini shakllantirish.

“6×6×6” METODI

“6×6×6” metodi yordamida bir vaqtning o‘zida 36 nafar o‘quvchini muayyan faoliyatga jalb etish orqali ma’lum topshiriq yoki masalani hal etish, shuningdek, guruhlarining har bir a’zosi imkoniyatlarini aniqlash, ularning qarashlarini bilib olish mumkin. Bu metod asosida tashkil etilayotgan mashg‘ulotda har birida 6 nafardan ishtirokchi bo‘lgan 6 ta guruh o‘qituvchi tomonidan o‘rtaga tashlangan muammoni muhokama qiladi. Belgilangan vaqt nihoyasiga yetgach o‘qituvchi 6 ta guruhni qayta tuzadi. Qaytadan shakllangan guruhlarining har birida avvalgi 6 ta guruhdan bittadan vakil bo‘ladi. Yangidan shakllangan guruh a’zolari o‘z jamoadoshlariga guruhi tomonidan muammo yechimi sifatida taqdim etilgan xulosani bayon etib beradilar va mazkur yechimlarni birgalikda muhokama qiladilar.

“6×6×6” metodining afzallik jihatlari quyidagilardir:

- guruhlarining har bir a’zosining faol bo‘lishiga undaydi;
- ular tomonidan shaxsiy qarashlarning ifoda etilishini ta’minlaydi;
- guruhning boshqa a’zolarining fikrlarini tinglay olish ko‘nikmalarini hosil qiladi;

— ilgari surilayotgan bir necha fikrni umumlashtira olish, shuningdek, o‘z fikrini himoya qilishga o‘rgatadi.

Eng muhimi, mashg‘ulot ishtirokchilarining har bir qisqa vaqt (20 daqiqa) mobaynida ham munozara qatnashchisi, ham tinglovchi, ham ma‘ruzachi sifatida faoliyat olib boradi.

Ushbu metodni 5, 6, 7 va 8 nafar o‘quvchidan iborat bo‘lgan bir necha guruhlarda qo‘llash mumkin. Biroq yirik guruhlar o‘rtasida “6×6×6” metodi qo‘llanilganda vaqtni ko‘paytirishga to‘g‘ri keladi. Chunki bunday mashg‘ulotlarda munozara uchun ham, axborot berish uchun birmuncha ko‘p vaqt talab etiladi. So‘z yuritilayotgan metod qo‘llanilayotganda mashg‘ulotlarda quruhlar tomonidan bir yoki bir necha mavzuni qilish imkoniyati mavjud.

“6×6×6” metodidan ta‘lim jarayonida foydalanish o‘qituvchidan faollik, pedagogik mahorat, shuningdek, guruhlarini maqsadga muvofiq shakllantira olish layoqatiga ega bo‘lishni talab etadi. Guruhlarning to‘g‘ri shakllantirmasligi topshiriq yoki vazifalarning to‘g‘ri hal etilmasligiga sabab bo‘lishi mumkin. Bu metod yordamida mashg‘ulotlar quyidagi tartibda tashkil etiladi:

1. O‘qituvchi mashg‘ulot boshlanishidan oldin 6 ta stol atrofiga 6 tadan stol qo‘yib chiqadi.

2. O‘quvchilar o‘qituvchi tomonidan 6 ta guruhga bo‘linadi. O‘quvchilarni guruhga bo‘lishda har o‘rindiqni nomlab, nomlangan varaqchalarni olganlar o‘z o‘rinlariga joylashadilar.

3. O‘quvchilar joylashib olganlaridan so‘ng o‘qituvchi mashg‘ulot mavzusini e‘lon qiladi va guruhlariga muayyan topshiriqlarni beradi. Ma‘lum vaqt belgilanib, munozara jarayoni tashkil etiladi.

4. O‘qituvchi guruhlarining faoliyatini kuzatib boradi, kerakli o‘rinlarda guruh a‘zolariga maslahatlar beradi, yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatadi hamda guruhlar tomonidan berilgan topshiriqlarning to‘g‘ri hal

etilganligiga ishonch hosil qilganidan so‘ng guruhlardan munozaralarni yakunlashlarini so‘raydi.

5. Munozara uchun belgilangan vaqt nihoyasiga yetgach, o‘qituvchi guruhlarini qaytadan shakllantiradi. Qaytadan shakllangan guruhlarining har birida avvalgi 6 ta guruhdan bittadan vakil bo‘ladi. Yangidan shakllangan guruh a‘zolari o‘z jamaodoshlariga guruhi tomonidan muammo yechimi sifatida taqdim etilgan xulosani bayon etib beradilar va mazkur yechimlarni birgalikda muhokama qiladilar.

“AQLIY HUJUM” METODI

Mazkur metod muayyan mavzu yuzasidan berilgan muammolarni hal etishda keng qo‘llaniladigan metod sanalib, u mashg‘ulot ishtirokchilarini muammo xususida keng va har tomonlama fikr yuritish hamda o‘z tasavvurlari va g‘oyalari bilan ijobiy foydalanish borasida ma‘lum ko‘nikma hamda malakalarni hosil qilishga rag‘batlantiradi. Bu metod yordamida tashkil etilgan mashg‘ulotlar jarayonida ixtiyoriy muammolar yuzasidan bir necha original yechimlarni tanlash imkoniyati tug‘iladi. “Aqliy hujum” metodi tanlab olingan mavzular doirasida ma‘lum qadriyatlarni aniqlash va ularga muqobil bo‘lgan g‘oyalarni tanlash uchun sharoit yaratadi.

Metoddan samarali foydalanish maqsadida quyidagi qoidalarga amal qilish lozim:

- o‘quvchilarning o‘zlarini erkin his etish uchun sharoit yaratib berish;
- g‘oyalarni yozib borish uchun yozuv taxtasi yoki varaqlarni tayyorlab qo‘yish;
- muammo (yoki mavzu)ni aniqlash;
- mashg‘ulot jarayonida amal qilinishi lozim bo‘lgan shartlarni belgilash;

➤ bildirilayotgan g‘oyalarning ularning mualliflari tomonidan asoslanishiga erishish va ularni yozib olish;

➤ qog‘oz varaqlari g‘oya (yoki fikr)lar bilan to‘lgandan so‘ng ularni yozuv taxtasiga osib qo‘yish;

➤ bildirilgan fikrlarni yangi g‘oyalar bilan boyitish asosida ularni quvvatlash;

➤ boshqalar tomonidan bildirilgan g‘oya (yoki fikr)lar ustidan kulish, kinoyali sharhlarning bildirilishiga yo‘l qo‘ymaslik;

➤ yangi g‘oyalar bildirilish davom etayotgan ekan, muammoning yagona yechimini e‘lon qilishga shoshilmaslik.

Shuningdek:

➤ o‘quvchilar tomonidan bildirilayotgan har qanday g‘oya baholanmaydi;

➤ o‘quvchilarning mustaqil fikr yuritishlari, shaxsiy fikrlarini ilgari surishlari uchun qulay muhit yaratiladi;

➤ g‘oyalarning turlicha va ko‘p miqdorda bo‘lishiga ahamiyat qaratiladi.

➤ boshqalar tomonidan bildirilayotgan fikrlarni yodda saqlash, ularga tayangan holda yangi fikrlarni bildirish, bildirilgan fikrlar asosida muayyan xulosalarga kelish kabi harakatlarning o‘quvchilar tomonidan sodir etilishiga erishiladi.

Dars jarayonida “Aqliy hujum” metodidan foydalanishda quyidagi qoidalarga amal qilish talab etiladi:

1. O‘quvchilarni muammo doirasida keng fikr yuritishga undash, ularning mantiqiy fikrlarni bildirishlariga erishish.

2. Har bir o‘quvchi tomonidan bildirilayotgan fikrlar rag‘batlantirilib boriladi. Bildirilgan fikrlar orasidan eng maqbullari tanlab olinadi. Fikrlarning rag‘batlantirilishi navbatdagi yangi fikrlarning tug‘lishiga olib keladi.

3. Har bir o‘quvchi o‘zining shaxsiy fikrlariga asoslanishi va ularni o‘zgartirishi mumkin. Avval bildirilgan fikrlarni umumlashtirish, turkumlashtirish yoki ularni o‘zgartirish ilmiy asoslangan fikrlarning shakllanishiga zamin hozirlaydi.

Mashg‘ulot jarayonida o‘quvchilar faoliyatini standart talablar asosida nazorat qilish, ular tomonidan bildirilayotgan fikrlarni baholashga yo‘l qo‘yilmaydi. Ularning fikrlari baholanib borilsa, o‘quvchilar diqqatlarini shaxsiy fikrlarini himoya qilishga qarata-dilar, oqibatda yangi fikrlar ilgari surilmaydi. Metodni qo‘llashdan ko‘zlangan asosiy maqsad o‘quvchilarni muammo bo‘yicha keng fikr yuritishga undash ekanligini yodda tutgan holda ularning faoliyatini baholab borishdan voz kechish maqsadga muvofiqdir.

“KLASTER” METODI

Klaster (g‘uncha, bog‘lam) metodi pedagogik, didaktik strate-giyaning muayyan shakli bo‘lib, u o‘quvchilarga ixtiyoriy muam-molar xususida erkin, ochiq o‘ylash va shaxsiy fikrlarni bermalol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Mazkur metod turli xil g‘oyalar o‘rtasidagi aloqalar to‘g‘risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. “Klaster” metodi aniq obyektga yo‘naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi. Undan foydala-nish inson miya faoliyatining ishlash tamoyili bilan bog‘liq ravishda amalga oshadi. Ushbu metod muayyan mavzuning o‘quvchilar tomonidan chuqur hamda puxta o‘zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo‘lishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Stil g‘oyasiga muvofiq ishlab chiqilgan “Klaster” metodi puxta o‘ylangan strategiya bo‘lib, undan o‘quvchilar bilan yakka tartibda yoki guruh asosidan tashkil etiladigan mashg‘ulot jarayonida foyda-lanish mumkin. Metod guruh asosida tashkil etilayotgan mashg‘u-lotlar va o‘quvchilar tomonidan bildirilayotgan g‘oyalarning majmui

tarzida namoyon bo‘ladi. Bu esa ilgari surilgan g‘oyalarni umumlash-tirish va ular o‘rtasidagi aloqalarni topish imkoniyatini yaratadi.

“Klaster” metodidan foydalanishda quyidagi shartlarga rioya qilish talab etiladi:

1. Nimaniki o‘ylagan bo‘lsangiz, shuni qog‘ozga yozing. Fikringizning sifati to‘g‘risida o‘ylab o‘tirmay, ularni shunchaki yozib boring.

2. Belgilangan vaqt nihoyasiga yetmaguncha, yozishdan to‘xta-mang. Agar ma’lum muddat biror bir g‘oyani o‘ylay olmasangiz, u holda qog‘ozga biror narsaning rasmini chiza boshlang. Bu harakatni yangi g‘oya tug‘ulguncha davom ettiring.

3. Yozuvingizning orfografiyasi yoki boshqa jihatlariga e’tibor bermang.

4. Muayyan tushuncha doirasida imkon qadar ko‘proq yangi g‘oyalarni ilgari surish hamda mazkur g‘oyalar o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlikni, bog‘liqlikni ko‘rsatishga harakat qiling. G‘oyalar yig‘indisining sifati va ular o‘rtasidagi aloqalarni ko‘rsatishni cheklamang.

“TAJRIBA VOSITASIDA O‘QITISH SIKLI” METODI

Mazkur metod quyidagi 4 omil asosida quriladi:

1. Reflektiv kuzatish;
2. Abstrakt xulosalash;
3. Faol tajriba olib borishga tayyorlanish;
4. Aniq tajriba o‘tkazish.

Yuqorida qayd etilgan omillarning har biri muayyan g‘oyaga asoslanadi. Chunonchi:

1. O‘quvchilar uchun mashqlar mazmunini tanqidiy o‘rganish va ular ustida fikr yuritish imkoniyatini beruvchi sharoit yarat (reflektiv kuzatish);

2. O‘quvchilarga zarur nazariy bilimlarni ber;

3. Muammo yuzasidan bildirilgan fikrlarni umumlashtirish va xulosalash uchun sharoit yarat (abstrakt xulosalash);

4. O‘quvchilarga mukammal shakllangan, ayni vaqtda yana bir bor tekshirib chiqilishi lozim bo‘lgan mashqlarni ishlab chiqish imkonini ber (faol tajriba olib borishga tayyorlanish);

5. Yakuniy xulosani shaxsiy tajribadan o‘tkaz va faoliyatda undan foydalan (aniq tajriba o‘tkazish).

“QORA QUTI” METODI

Ta’lim jarayonida mazkur metodni qo‘llashdan maqsad o‘quvchilar tomonidan mavzuni puxta o‘zlashtirishga erishish bilan birga ularni faollikka undash, ularda hamkorlikda ishlash, ma’lum vaziyatlarni boshqarish hamda mantiqiy tafakkur yuritish ko‘nikmalarini shakllantirishdan iborat. Metoddan foydalanishda quyidagi harakatlarni tashkil etiladi:

- ✓ o‘quvchilar juftlikka birlashtiriladi;
- ✓ juftliklarga mavzu mohiyatini yorituvchi asosiy tushunchalar (tayanch so‘zlar, sanalar, belgilar, raqamlar va ...)ni kartochkalarga qayd etish vazifasi yuklanadi;
- ✓ o‘qituvchi o‘quvchilar bilan hamkorlikda guruhlar tomonidan topshiriqning bajarilishini tekshiradilar;
- ✓ topshiriqni to‘g‘ri bajargan guruhning bir a‘zosi o‘qituvchi rolini bajaradi va topshiriqning yechimini yozuv taxtasiga yozadi;
- ✓ sinf o‘quvchilari yozuv taxtasida qayd etilgan fikrni sharhlaydilar (tayanch so‘zlar, sanalar, belgilar, raqamlar va ... qanday ma’noni anglatishini aytadilar);
- ✓ to‘g‘ri javob bergan o‘quvchi o‘qituvchi rolini bajarib, juftliklarga mavzu mohiyatini yorituvchi sxema, jadval yoki tasvir yaratishni topshiradi va o‘qituvchi yordamida topshiriqning bajarilishini tekshiradi.

“BESHINCHISI (OLTINCHISI, YETTINCHISI, ...) ORTIQCHA METODI

O‘quvchilarning mantiqiy tafakkur yuritish ko‘nikmalariga ega bo‘lishlarida ushbu metod alohida ahamiyatga ega. Uni qo‘llash quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

➤ o‘rganilayotgan mavzu mohiyatini ochib berishga xizmat qiluvchi tushunchalar tizimini shakllantirish;

➤ hosil bo‘lgan tizimdan mavzuga taalluqli bo‘lgan 4 ta (5 ta, 6 ta, ...) va taalluqli bo‘lmagan bitta tushunchaning o‘rin olishiga erishish;

➤ o‘quvchilarga mavzuga taalluqli bo‘lmagan tushunchani aniqlash va uni tizimdan chiqarish vazifasini topshirish;

➤ o‘quvchilarni o‘z harakatlari mohiyatini sharhlashga undash (mavzuni mustahkamlash maqsadida o‘quvchilardan tizimda saqlanib qolgan tushunchalarga ham izoh berib o‘tishlari hamda ular o‘rtasidagi mantiqiy bog‘likni asoslashlarini talab etish lozim).

Mavzu mohiyatini yorituvchi tushunchalar o‘rtasidasigi mantiqiy bog‘likni ko‘rsata va asoslash olish o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, shaxsiy yondashuvlarini asoslay, shuningdek, tengdoshlarining fikrlari bilan shaxsiy mulohazalarini o‘zaro taqqoslash ko‘nikmalarini ham shakllantiradi.

“QIZIL VA YASHIL RANGLI KARTOCHKALAR BILAN ISHLASH” METODI

Inklyuziv sinfda o‘quvchilar bilan ommaviy va guruh shaklda ishlashda ushbu metoddan foydalanish ham ijobiy natijalarni kafolatlaydi. Metodni qo‘llashda quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

➤ o‘qituvchi tomonidan o‘rganilayotgan mavzuning mohiyatini mantiqiy ketma-ketlikda yoritishga xizmat qiluvchi tushunchalarni ifoda etgan maxsus kartochkalar majmui tayyorlanadi (har bir

kartochkaning orqa tomoniga mavzu mohiyatini yorituvchi “yadro” tushunchaning bittadan harfi joylashtiriladi va maxsus qoplama bilan berkitiladi);

➤ har guruhga maxsus kartochkalarining alohida majmusi topshiriladi va kartochkalarni ulardagi tushunchalarga asosan mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirish vazifasi yuklanadi;

➤ guruhlar tomonidan topshiriq bajarilib bo‘lingach, kartochkalarining orqa tomoni o‘g‘iriladi va maxsus qoplama ochilib, topshiriqning qay darajada to‘g‘ri bajarilganligi aniqlanadi.

Agar topshiriq guruhlar tomonidan to‘g‘ri bajarilgan bo‘lsa, yakuniy jarayonda kartochkalar orqa tomonga o‘g‘irilganda mavzuning mohiyotini yorituvchi “yadro” tushuncha hosil bo‘ladi.

Metoddan foydalanishning afzalligi shundaki, bu jarayonda o‘quvchilarda mavzuni muayyan qismlarga bo‘lib o‘rganish va qismlar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlik hamda aloqadorlikni analiz va sintez asosida aniqlash ko‘nikmalari hosil qilinadi.

“ZIG-ZAG” STRATEGIYASI (metodi)

Metodi o‘quvchilar bilan guruh asosida ishlash, mavzuni tezkor va puxta o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Metodning afzalligi quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

- O‘quvchilarda jamoa (yoki guruh) bo‘lib ishlash ko‘nikmasi shakllanadi; mavzuni o‘zlashtirishga sarflanadigan vaqt tejaladi.
- “Zig-zag” strategiyasini qo‘llash jarayonida quyidagi harakatlar amalga oshiriladi
- sinf o‘quvchilari bir necha (5 – 7 ta) guruhga bo‘linadi; yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn ham tegishli ravishda 5 – 7 ta qismga ajratiladi;
- har bir guruhga mavzuning muayyan qismi (1-matni, 2-matni, ...) beriladi va uni o‘rganish vazifasi topshiriladi;
- belgilangan vaqt mobaynida guruhlar matn ustida ishlaydilar;

- vaqtni tejash maqsadida guruh a'zolari orasidan liderlar tanlanadi va ular o'rganilgan matnga oid asosiy ma'lumotlarni guruhdoshlariga so'zlab beradilar;
- liderlarning fikri guruh a'zolari tomonidan to'ldirilishi mumkin;
- barcha guruhlar o'zlariga berilgan matnni puxta o'zlashtirganlaridan so'ng matnlar guruhlararo almashtiriladi;
- bu bosqichda ham yuqoridagi faoliyat takrorlanadi;
- shu taxlitda mavzu mohiyatini yorituvchi yaxlit matn o'quvchilar tomonidan o'zlashtiriladi.

“VENN DIAGRAMMASI” strategiyasi (metodi)

Ushbu strategiya o'quvchilarda mavzuga nisbatan tahliliy yondashuv, ayrim qismlar negizida mavzuning umumiy mohiyatini o'zlashtirish (sentezlash) ko'nikmalarini hosil qilishga yo'naltiriladi. Strategiya kichik guruhlarni shakllantirish asosida sxema bo'yicha amalga oshiriladi. Yozuv taxtasi o'zaro teng 4 bo'lakka ajratiladi va har bir bo'lakka sxema chiziladi.

Strategiya o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan o'zaro yaqin nazariy bilimlar, ma'lumotlar yoki dalillarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi. Ushbu strategiyadan muayyan bo'lim yoki boblar bo'yicha yakuniy darslarni tashkil etishda foydalanish yanada samaralidir.

Strategiyani qo'llash bosqichlari quyidagilardan iborat:

- sinf o'quvchilari 4 guruhga bo'linadi;
- yozuv taxtasiga topshiriqni bajarish mohiyatini aks ettiruvchi sxema chiziladi;
- har bir guruhga o'zlashtirilayotgan mavzu yuzasidan alohida topshiriqlar beriladi;
- topshiriqlar bajarilgach, guruh a'zolari orasidan liderlar tanlanadi;

➤ liderlar guruh a'zolari tomonidan bildirilgan fikrlarni umumlashtirib, yozuv taxtasida aks diagrammani to'ldiradilar.

“ZAKOVATLI ZUKKO” metodi

Mavjud bilimlarni puxta o'zlashtirishda o'quvchilarning fikrlash, tafakkur yuritish layoqatlariga egaliklari muhim ahamiyatga ega. “Zakovatli zukko” metodi o'quvchilarda tezkor fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, shuningdek, ularning tafakkur tezliklarini aniqlashga yordam beradi. Metod o'z xohishlariga ko'ra shaxsiy imkoniyatlarini sinab ko'rish istagida bo'lgan o'quvchilar uchun qulay imkoniyat yaratadi. Ular o'qituvchi tomonidan berilgan savollarga qisqa muddatlarda to'g'ri va aniq javob qaytara olishlari zarur. Savollarning murakkablik darajasiga ko'ra har bir savolga qaytarilgan to'g'ri javob uchun ballar belgilanadi. Yakuniy ballarning o'rtacha arifmetik qiymatini topish asosida tezligi aniqlanadi.

Ballarning belgilanishi o'quvchilarning shaxsiy imkoniyatlari to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lishlarini ta'minlaydi.

Metod o'quvchilar bilan yakka tartibda, guruhli va ommaviy ishlashda birdek qo'llanilishi mumkin.

“QARAMA-QARSHI MUNOSABAT” metodi

Metodi o'z mohiyatiga ko'ra o'zlashtirilgan bilimlarni tahlil va sintez qilish asosida asosiy hamda ikkinchi darajali ma'lumotlar sifatida guruhlarga ajratish imkonini beradi. Metodni qo'llashda quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

- mavzuning umumiy mazmuni yodga olinib, uning ahamiyatini yorituvchi tayanch tushunchalar aniqlanadi;
- ular muayyan ketma-ketlikda qayd etiladi;
- tushunchalar shaxsiy yondashuv asosida muhim va u qadar muhim bo'lmagan tushunchalar tarzida guruhlanadi;

- jadval yaratilib, uning 1-ustuniga muhim bo‘lmagan tushunchalar yoziladi;
- kichik guruhlar asosida shaxsiy yondashuv muhokama qilinadi;
- jamoaning umumiy fikriga ko‘ra yakuniy xulosani ifoda etuvchi jadval yaratiladi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Interfaol metod nima?
2. Ta’lim metodlarini to‘g‘ri tanlash va ularni qo‘llash samaradorligi qanday omillarga bog‘liq?
3. Inklyuziv va korreksion ta’limda qo‘llanuvchi interfaol usullarga misollar keltiring.
4. Interfaol metoddan inklyuziv ta’limda foydalanish mazmuni va tartibi qanday?

3.3. INKLYUZIV VA KORREKSION TA’LIMDA AKTDAN FOYDALANISH

Inklyuziv ta’limda AKTlardan foydalanishning afzalliklari.

U yoki bu funksional cheklanishlari bo‘lgan bolalaming ta’limiy ehtiyojlari juda ham xilma-xil. Ular bir tomondan, o‘zlarining sog‘lom tengdoshlari bilan bir xil bilimlar olish ehtiyojiga egalar. Boshqa tomondan esa, ularda boshqa (ko‘pincha alohida ta’lim ehtiyojlari deb belgilanadigan), fiinkSIONAL chekinishlar bilan bog‘liq bo‘lgan ehtiyojlar ham bor bo‘lib, ular o‘quv jarayonida odatdagi ta’lim metodlaridan foydalanish imkoniyatini bermadi. Shu munosabat bilan bolalaming har turli toifalarining individual ehtiyojlarini qon-

dirish imkonini beradigan AKTlardan foydalanish katta ahamiyatga ega.

O'quv jarayonda AKTlardan foydalanishning afzalliklari yangi texnologiyalarning kommunikatsiya va o'zaro faoliyat jarayonini yo'lga qo'yishga, ta'lim resurslaridan eng qulay shaklda foydalanish imkonini berishga, hamda motivatsini oshirishga yordam berishi bilan bog'liq. AKTlami inklyuziv ta'limda qo'llash sohalari juda ham xilma-xil bilishiga qaramay, ulardan foydalanishning quyidagi asosiy yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- kompensator (o'rnini bosish) masalalarini hal etish uchun AKTlar;
- didaktik masalalami hal etish uchun AKTlar;
- kommunikativ masalalami hal etish uchun AKTlar.

Bunday yondashuvni hisobga olgan holda AKTlaming o'quv jarayonidagi rolni shu asosiy kategoriyalarga muvofiq bayon qilinadi.

AKTlardan foydalanishning umumiy afzalliklari:

- bolalarga ko'proq avtonomlik beriladi;
- kommunikatsiyada qiyinchiliklari bo'lgan bolalarga ichki, yashirin imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish imkoni yaratiladi;
- bolalarga o'z yutuqlarini ilgari an'anaviy pedagogik usullardan foydalanilganda amalga oshirib bo'lmaydigan usullar bilan namoyish qilish imkoniyatini beradi;
- bolalarning individual ehtiyojlarini hisobga olish imkoniyatini beradi.

AKTlardan foydalanishning alohida ehtiyojli bolalar uchun afzalliklari:

- kompyuterlar bolalarning avtonomligini va ta'lim olish imkoniyatlarini oshirishga yordam beradi;
- alohida ta'limiy ehtiyojlari bo'lgan bolalar topshiriqlarni o'zining o'quv faoliyati maromida bajara oladilar;

- ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalar o‘zlarining koradigan tengdoshlari bilan bir qatorda intemetdan foydalanish imkoniyatini oladilar;

- ixtisoslashtirilgan qurilmalar va dasturlar kommunikatsiyada qiyinchiliklari bo‘lgan bolalar orasidagi, ularning tengdoshlari va o‘qituvchilari bilan o‘zaro munosabatlarini yengillashtiradi;

- kommunikatsiyaning texnika vositalaridan foydalanish bolalarning maktabda ham, jamoatda ham yoqimli imidjni hosil qiladi;

- bolalarning AKTlarga ishonchi ularning uy vazifalarini tayyorlash va boshqa ehtiyojlari uchun intemetdan foydalanishlariga yordam beradi.

AKTlardan foydalanishning o‘qituvchilar va pedagog xodimlar uchun afzalliklari:

- AKTlardan foydalanish inklyuziv ta’limda ishlayotgan pedagoglarning hamkasblari bilan munosabatda bo‘lishlariga imkoniyat yaratib, ularning ajralib qolishlarini kainaytirishga yordam beradi;

- real vaqt rejimida kommunikatsiyani amalga oshirish imkoniyati o‘z kasbiy faoliyatini anglashning, ya’ni refleksiyaning rivojlanishiga yordam beradi;

- AKTlardan foydalanish pedagoglarning kasbiy ko‘nikmalarini takomillashtiradi;

- texnologiyalami tengdoshlari bilan munosabatlar jarayoniga qo‘shish ta’lim samaradorligini oshirishga yordam beradi;

- axborot resurslarining elektron shakli ta’limdan foydalanish imkoniyatini jiddiy ravishda oshiradi.

Inklyuziv ta’limda AKTlarni qo‘llash juda katta imkoniyatlarga ega, lekin bu yo‘lda ko‘p qiyinchiliklar mavjud, yangi texnologiyalar ta’lim tizimining an’anaviy tartibini o‘zgartirib, alohida ehtiyojli bolalar ta’limidagi ilgarigi passiv yondashuvlarga nisbatan munosib alternativlarni ilgari suradi. Mavjud shubhasiz afzalliklariga qara-

may, agar ularni bolalarning individual ehtiyojlarini va ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyat tamoyillarini hisobga olmagan holda qo'llanilsa, bunday texnologiyalar ta'limga to'sqinlik qilishi mumkin.

AKTlardan kompensator masalalarni hal etish uchun foydalanish

Yangi texnologiyalami texnikaviy qo'llab-quvvatlash sifatida qo'llash alohida ehtiyojli bolalarga o'quv jarayonida faol ishtirok etish imkonini beradi. Masalan, harakat nuqsonlari bo'lgan holda AKT yozish imkonini beradi, ko'rish nuqsonlari bo'lgan holda esa, o'qish jarayonini amalga oshirish imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, texnologiyalar bolalarning o'z atrof-muhitlarini boshqarish, o'quv va ijtimoiy masalalar yechimini qo'llab-quvvatlash qobiliyatlarini rivojlantiradi hamda axborot resurslaridan foydalanish imkonini beradi. Boshqachasiga aytganda, texnologiyalar organismning tabiiy funksiyalaridagi yetishmovchiliklarining o'mini bosish (kompensatsiyalash) imkoniyatini beradi va shu bilan esa, bolalar tomonidan bilimlarni olish va o'zlashtirish jarayonlarini optimalashtiradi.

AKTlardan didaktik masalalarni hal etish uchun foydalanish

AKTlardan didaktik vosita sifatida foydalanish o'quv-metodik jarayonga yondashuvlarni o'zgartirishga yordam beradi va yangi ta'lim strategiyalari va bilimlarni nazorat qilish strategiyalarining vujudga kelishini rag'batlantiradi.

Bolalar shaxsining har tomonlama rivojlanishi uchun sharoitlar yaratish maqsadida o'quv dasturi faqat bolalarning ta'limiy ehtiyojlarinigina qondirib qolmasdan, ularning individual qobiliyatlaridagi va o'quv faoliyatlari maromidagi farqlardan qat'i nazar, intellektual

va ijodiy imkoniyatlarini maksimal darajada ro'yobga chiqarishga yordam berishi lozim. Axborot texnologiyalaridan foydalanish bolalar orasidagi farqlarni minimum darajaga keltirish imkonini beradi va bolalarning o'zaro va o'qituvchi bilan hamkorligini yaxshilashga yo'naltirilgan zamonaviy pedagogik usullarni qo'llashga yo'l ochadi.

AKTlardan kommunikativ masalalarni hal etish uchun foydalanish

Texnologiyalar alohida ehtiyojli odamlarning muloqotlari jarayonida vositachilar bo'lishi mumkin. Kommunikatsiya jarayonida qiyinchilikka uchraydigan foydalanuvchilarning har bir toifasi uchun maxsus yordamchi qurilmalar va dasturiy ta'minot tanlanishi va moslashtirilishi lozim. Avvalo, gap kompyuterning kommunikatsiyani yengillashtiradigan, ayrim hollarda esa, atrofdagi olam bilan munosabatning yagona imkoniyati bo'lib qoladigan noyob resurs sifatiga egaligi haqida bormoqda. Masalan, zamonaviy kommunikatsiya texnologiyalari muloqotda qiynaladigan odamlarga o'z qobiliyatlarini eng mos keladigan holda amalga oshirish, muloqotdagi qiyinchiliklar harakat nuqsonlari tufayli murakkablashadigan odamlar uchun esa, bunday texnologiyalar ko'p hollarda tashqi olam bilan aloqada o'z fikrlash va ehtiyojlarini ifoda etish imkonini beruvchi yagona usul hisoblanadi.

Bundan tashqari ayrim bolalar toifalarining harakalanish imkoniyatlari cheklanganligi hamda o'qituvchi-o'rgatuvchi kadrlar (bunday hollar inklyuziv ta'limda kam) munosabati bilan masofaviy kommunikatsiya metodlaridan foydalanish korreksion ta'lim jarayoni uchun dolzarb bo'lib qolishi mumkin.

Ta'lim sohasidagi kommunikatsiyalar va texnologiyalar masalalari bo'yicha Britaniya agentligi tomonidan o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra inklyuziv ta'lim tizimida AKTlardan foydalanish

bolalarning o'qishi, kommunikatsiyasi va o'zaro faoliyati samaradorligini oshirish imkoniyatini beradi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Inklyuziv ta'limda AKTlardan foydalanishning afzalliklarini ayting.
2. AKTlardan kompensator masalalarni hal etish uchun foydalanish deganda nima tushundingiz?
3. AKTlardan didaktik masalalarni hal etish uchun qanday foydalanish mumkin?
4. AKTlardan kommunikativ masalalarni hal etish uchun foydalanish mazmunini yoriting.
5. Interfaol metoddan inklyuziv ta'limda foydalanish mazmuni va tartibi qanday?

TEST

№1

Integratsiyalashgan ta'lim –
bu, diqqat markazida bolaning aynan maktabga kelib-ketish muammosi turgan, maxsus ehtiyojli bolaning maktabga qatnash jarayonidir
faqatgina insonparvarlik munosabatlarni va ijobiy jamoatchilik fikrini yaratilishi
tafovutlar oqibatida yuzaga keladigan ijtimoiy segregatsiyaga yo'l qo'ymaslik
o'qish jarayonida o'zlarining turli ehtiyojlarga ega individum ekanliklarini anglaydilar

№2

Jismoniy integratsiya
maxsus yordamga muxtoj bolalarning ta'lim-tarbiyasi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish tashxisini amalga oshirish
maxsus yordamga muxtoj bolalarning rivojlanish diagnostikasi, tashxisini amalga oshirish zarur shart-sharoitlarni yaratish
integratsiyaning bu shakli nogiron na nogiron bo'lmagan bolalar o'rtasidagi jismoniy farqni kamaytirishga qaratilgan
maxsus yordamga muxtoj bolalar maxsus muassasalariga aralash bolaning ta'lim-tarbiyasi uchun shart-sharoitlarni yaratish

№3

Imkoniyati cheklangan bolalarni umumta'lim muassasalarida o'qitish va ular uchun qulay sharoitlar yaratish masalasi qaysi qonunlarda qayd etilgan.
O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va «Bola huquqlarini kafolati to'g'risida»gi Qonunning 29-moddasida
O'zbekiston Respublikasi ta'lim to'g'risidagi qonunda
Ta'lim to'g'risidagi qonunda
Imkoniyatlari cheklangan bolalar uchun asosiy ta'lim» loyihasini amalga oshirish bo'yicha hisobotida

№4

O‘zbekiston Respublikasi ta’lim to‘g‘risidagi qonunning qaysi moddasi maxsus yordamga muxtoj nuqsoni bolalarga ajratilgan.
23 modda
40 modda
68 modda
15 modda

№5

Korreksiya bu ...
nuqsonlarni tuzatish, yumshatish va bartaraf etish
ta’lim va tarbiya berish, ijtimoiy rehabilitasiya
ijtimoiy rehabilitasiya, yumshatish va bartaraf etish
bir analizatorning faoliyatini ikkinchisiga yuklatish

№6

Kompensasiya bu ...
bir analizatorning faoliyatini ikkinchisiga yuklatish
nuqsonlarni tuzatish, yumshatish va bartaraf etish
bolalarni ijtimoiy adaptasiyasini amalga oshirish
ijtimoiy rehabilitasiya, yumshatish va bartaraf etish

№7

Ijtimoiy adaptasiya bu ...
reabilitasiyalash bolalarni ijtimoiy adaptasiyasini amalga oshirish, nuqsonlarni tuzatish
bir analizatorning faoliyatini ikkinchisiga yuklatish, korreksion ishlarni olib borish
nuqsonlarni tuzatish bartaraf etish, ijtimoiy rehabilitasiya ishlarni olib borish
maxsus yordamga muxtoj bolalarni mustaqil, xamma qatori yashab ketishni ta’minlash

№8

Bola –
bu qanday imkoniyatga ega bo‘lishidan qat’iy nazar har doim kattalar yordamiga muhtoj farzanddir
eshitishida jismoniy yoki ruxiy rivojlanishida va ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalar
ko‘rishida va eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar
Nutqida va aqlida nuqsoni bo‘lgan bolalar

№9

Funksional integratsiya
Bu shakl nogiron va nogiron bo‘lmagan bolalar o‘rtasidagi funksional muammolarni kamaytirishga qaratilgan.
xayotga moslashtiriladi, tarbiyaviy ishlar olib boriladi
o‘quvchilar shaxsi shakllantiriladi, ta`limiy ishlar olib boriladi
o‘quvchilar rivojlanishida nuqsonlari bartaraf etiladi, sog`ligi tiklanadi

№10

O‘zbekistondaimkoniyati cheklangan bolalar necha toifaga ajratib o‘rganiladi
7
8
9
10

№11

Ijtimoiy integratsiya.
Integratsiyaning bu shakli ijtimoiy muammolarni kamaytirishga qaratilgan va u nogiron hamda nogiron bo‘lmagan bolalar o‘rtasidagi o‘zaro aloqani qo‘llab-quvvatlaydi
nuqsonlarni kompensasiyalash anomaliyalarni tuzatish, yumshatish adaptasiyani amalga oshirish

Oddiy maktab bilan yonma-yon joyda nogiron bolalar uchun maxsus boʻlim yoki sinf tashkil qilish mumkin.

Integratsiyalashgan taʼlimda bolaga muammo sifatida qaraladi, reabilitasiya ishlari amalga oshirish

№12

Kar bola – bu ...

zaif eshitadigan lekin mustaqil gapira olmaydigan bolalar

nutqida nuqsoni bor mustaqil gapira olmaydigan bolalar

eshitish qobiliyati total pasayishiga natijasida mustaqil gapira olmaydigan bolalar

kech zaif eshituvchi boʻlib qolgan mustaqil gapira olmaydigan bolalar

№13

Defektologiya bu –

jismoniy yoki ruxiy rivojlanishida nuqsoni boʻlgan bolalar taʼlim-tarbiyasi bilan shugʻullanadigan fan

Kar va zaif eshitishida kamchiligi boʻlgan bolalar taʼlim-tarbiyasi bilan shugʻullanadigan fan

Koʻr va zaif koʻruvchi ishida nuqsoni boʻlgan bolalar taʼlim-tarbiyasi bilan shugʻullanadigan fan

Nutqida nuqsoni boʻlgan bolalar taʼlim-tarbiyasi bilan shugʻullanadigan fan

№14

Inklyuziya tushunchasi zamonaviy taʼlim siyosatiga qaysi xonimning taʼlim siyosatidagi ishlari asosida kiritilgan.

L.Neyman

R.Boskis

Madlen Uill

R.Shomxmudova

№15

Jismoniy yoki ruxiy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning ta’lim-tarbiyasi bilan qaysi fan shug‘ullanadi
Defektologiya
Logopediya
Surdopedagogika
Tiflopedagogika

№16

Qaysi fan ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning ta’lim-tarbiyasi bilan shug‘ullanadi
Logopediya
Surdopedagogika
Tiflopedagogika
Oligofrenopedagogika

№17

Inklyuziv ta’limning asoslari nimadan iborat?
o‘quvchilarning hoxish-istaklarini inobatga olgan holda turli Qo‘shimcha xizmatlar ko‘rsatilishi ko‘zda tutiladi
o‘quvchilarni darsdan chiqib ketishlarini talab etadi
nogiron bolalar uchun ta’lim haqidagi qonun ishlab chiqildi
nogiron o‘quvchilarni turli ehtiyojlarini qondirishi kerak

№18

Inklyuziv maktabning maqsadi
hamma o‘quvchilarga ijtimoiy hayotda, jamoada va jamiyatda faol ishtirok etishga imkon yaratib berish va jamiyatning bir a‘zosi sifatida bir-birlariga yordam berish, shu bilan birga to‘laqonli aloqalarni ta’minlashdan iborat
o‘quvchilarga ta’lim berish kerak bo‘ladigan malakalarni egallashni tengdoshlaridan farq qiluvchi o‘quvchilarga nisbatan o‘z munosabatlarini o‘zgartirmoqchi bo‘lgan o‘qituvchilar jalb qilinadi

jamo'a ishlarida va mahalliy jamiyatda faol ishtirok etishida shu jamiyatning bir a'zosi sifatida bir-biriga yordam berishga qaratilgan

№19

Inklyuziya –
bu o'quvchini boshidan hayotga kiritish
bu o'quvchini boshidan uyda o'qitish
bu o'quvchini boshidan ta'limga kiritish
bu o'quvchini boshidan mehnatga kiritish

№20

Inklyuziv maktabning vazifasi shundan iboratki
har bir bolaning ehtiyojini qondirish tizimini yaratishdan iborat
ularga birlashtirilgan hamma o'quvchilarni o'qitishdan iborat
ta'lim berishga oid masalalarni hal etish va ularning monitotringini tuzishdan iborat
turli xil auditoriyalarda ishlashni bilishdan iborat

№21

Qaysi mamlakatlar alohida ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalariga to'liq integratsiyalab, maxsus korreksion maktablarining yopilishiga erishdilar?
Frantsiya, Daniya va Shvetsariyada
Daniya va Shvetsariyada
Italiya, Norvegiya, Shvetsiyada
AKSh, Buyuk Britaniya, Daniyada

№22

“Dakarskiye ramki deystviy” qayerda chop etilgan?
Fransiyada
Germaniyada
Italiyada
Angliyada

№23

Bolani hayotga integratsiya qilib uning nuqsonini o‘zga yo‘l bilan kompensatsiyasini tashkil qilish lozim, deb hisoblagan.
L.S.Vigotskiy
A.Hakimov
Devid edchel
R.Shomahmudova

№24

Yangi integratsiya inklyuziv sinfi qachon tashkil etildi?
2001-yil
2004-yil
2003-yil
2005-yil

№25

Inklyuziv ta’limning loyihasi nechanchi yildan boshlangan?
1998-yil
1999-yil
2000-yil
2001-yil

№26

“Imkoniyati cheklangan bolalar va o‘smirlar uchun inklyuziv ta’lim to‘g‘risida muvaqqat nizom” qachon tasdilangan?
2005-yil 19-sentabr
2001-yil 19-sentabr
2002-yil 22-oktabr
2003-yil 10-avgust

№27

“Har qanday ruhiy yoki jismoniy nuqsonda ham taraqqiyot davom etadi” degan fikr kim tomonidan yo‘naltirilgan?
A.Hakimov
R.Shomahmudova

Vigotskiy
Devid Medchel

№28

“Oligos” so‘zi qanday ma‘noni bildiradi
kam
kar
ko‘r
ko‘p

№29

Og‘ir nutq nuqsonlari bor bolalarning ta‘lim-tarbiyasi bilan qaysi fan shug‘ullanadi
Tiflopedagogika
Surdopedagogika
Oligofrenopedagogika
Logopediya

№30

“Inklyuziv ta‘lim” qachon ommaga targ‘ib etilgan?
2005-yil may
2004-yil iyun
2003-yil aprel
2002-yil sentabr

№31

Logopediya fani qanday bolalarning ta‘lim-tarbiyasi bilan shug‘ullanadi
oligofren bolalar
og‘ir nutqiy nuqsonli bolalar
kech kar bo‘lgan bolalar
zaif eshituvchi bolalar

№32

O‘zbekistonda anomal bolalarga yordam nechta vazirlik tomonidan tashkil etilmoqda
2 ta
4 ta
3 ta
5 ta.

№33

“Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya” nechanchi yilda qabul qilingan?
1987-yil
1989-yil
1992-yil
1994-yil

№34

Inklyuziv ta‘limni qo‘llab-quvvatlashda qanday masalalarga e‘tibor beriladi?
jamiyatda ijobiy munosabatni ishlab chiqishga
markazlashmagan tamoilga
boshqaruv yo‘nalishiga
davlat tomonidan kasb-hunarga

№35

Oligofren bolalar – bu ...
zaif eshituvchi bolalar
psixik iivojlanishi sust bolalar
bilish faoliyati turg‘un buzilgan bolalar
og‘ir nutqiy nuqsoni bor bolalar

№36

Konvensiyaning nechanchi moddasida “Tirik qolish va rivojlanish” kabi satrlar mavjud?
4-moddasida
8-moddasida
6-moddasida
3-moddasida

№37

Mujassam nuqsonli bolalar deb qanday bolalarga aytiladi
psixik rivojlanishi sust bolalar
kar, zaif eshituvchi
kech kar, soqov
kar-ko‘r-soqov bolalar

№38

“Bolalarni qutqaring” bu qaysi davlat tashkiloti
Fransiya
Angliya
Buyuk Britaniya
Germaniya

№39

Salamanka Ispaniya umumjahon konferensiyasi qachon o‘tkazildi?
1994
1990
1991
1998

№40

Qanday masala 90-yillarning diqqat markazida edi?
umumta’lim
integratsiyalashgan ta’lim

inklyuziv ta'lim
Xalq ta'limi

№41

Inklyuziv ta'limning asosiy maqsadi
yordamga muhtoj bo'lgan bolalarga samarali bilim olish uchun sharoit yaratishdir
maxsus ta'limda kadrlar tayyorlash
har bir bolaning rivojlanish darajasini hisobga olish
to'g'ri javob yo'q

№42

1998-yilning oktabr oyida qayerda "Maxsus ta'lim sohasida inklyuziv usullar" mavzusi bo'yicha mintaqaviy anjuman tashkil etilgan edi?
Yaponiyada
Toshkentda
Samarqandda
Buxoroda

№43

2001-yilda Respublika Ta'lim Markazi maxsus ta'lim bo'limi qoshida ... tashkil etildi.
inklyuziv ta'lim resurs markazi
inklyuziv ta'lim konsepsiyasi
konferensiya
to'g'ri javob yo'q

№44

Diskriminasiya so'zining ma'nosi?
odamlarni ajratish
qonun chiqarish
joriy qilish
hisobga olish

№45

Qaysi bosqichda bolalarning nogironligi tufayli bajara olmaydigan faoliyatlarini bajarish qobiliyatlari va ularning imkoniyatlari darajasini kengaytirish ishlari amalgam oshiriladi?

reabilitasiya bosqichi

izlab topish bosqichi

jalb qilish bosqichi

intergasiya bosqichi

№46

Inklyuziv ta'lim borasida tajriba sinov ishlari qachon boshlandi?

2002-yil

2004-yil

2000-yil

2006-yil

№47

Inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilish loyihasi qaysi viloyatda faol olib borilmoqda?

Xorazmda

Farg'onada

Namanganda

Andijonda

№48

Respublikamizni qaysi tumanda jismonan falaj bolalar uchun 4 ta integratsiya sinflari tashkil etildi?

Andijonda

Xivada

Jizzaxda

Buxoroda

№49

Temperament – so‘zi kim tomonidan kiritilgan?
Gippokrat
I.P.Pavlov
Aristotel’
Demokrit

№50

Qaysi kasallik oqibatida bolaning xarakat-tayanch a‘zolari falajlanadi
bolalar serebral falaji, poliomyelit
xondrodistrofiya, raxit
oyoq, qo‘l suyaklarining o‘smay qolishi
miopatiya, miokard

№51

Qaysi bosqichda nogiron bolalar to‘laligicha ijtimoiy jamiyatga kiritiladi?
izlab toppish bosqichi
reabilitasiya bosqichi
integratsiya bosqichi
jalb qilish bosqichi

GLOSSARIY

Adaptatsiya – organizmning o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashuvi, sezgi organlariga ta’sir manbalariga adaptatsiya natijasida analizatorlar sezgirligining o‘zgarishi.

Anomal bolalar – jismoniy va aqliy rivojlanishdan orqada qolgan va maxsus ta’limga muhtoj bolalar.

Asteniya – toliqish, kayfiyatning tez-tez o‘zgarib turishi, uyqudagi vegetativ.

Affektiv buzilishlar – ruhiyatdagi buzilishlar.

Analizatorlarning o‘zaro aloqalari – sensor sohasi birligi namoyon bo‘lishining bir turi.

Brayl sistemasi – ko‘zi ojiz bolalar o‘qishi va yozishi uchun mo‘ljallangan relief-nuqtali shriftdagi alifbo.

Bilishga qiziqish – faoliyat jarayonida voqelik predmetlari va hodisalariga faol munosabatdan kelib chiqadigan bilimga intilish.

Bola (bolalar) – o‘n sakkiz yoshgacha bo‘lgan shaxs (shaxslar).

Gipodinamiya – harakatlanish faolligining susayishi.

Diqqat – bir vaqtning o‘zida ob’ektlardan diqqatni ko‘chirishda ongda aks etuvchi boshqa ob’ektlarning ajralib chiqishini ta’minlovchi ruhiy faoliyatning tashkiliy shakli.

Daktil alifbosi – eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun o‘qishda va yozishda qo‘llaniladigan yordamchi nutq turi.

Defektologiya sohasi tiflopedagogika, surdopedagogika, oligofrenopedagogika va logopediyaga bo‘linadi.

Jismoniy va (yoki) ruhiy rivojlanishida nuqsonlar mavjud bola – imkoniyati cheklangan bolalikka chiqarishga yetmaydigan jismoniy, aqliy, sezish (his-tuyg‘u) va (yoki) ruhiy nuqsonlari mavjud bola.

Zaif ko‘ruvchilar uchun kitoblar – ko‘rish imkoniyatini beruvchi misol va ramzlar yirik harflar bilan yozilgan kitoblar.

Ijtimoiy adaptatsiya – individning yangi ijtimoiy muhit sharoitlariga faol moslashuv jarayoni; bu jarayon natijasi.

Ijtimoiy maishiy yo‘naltirish mashg‘ulotlari – hayot faoliyati uchun zarur ijtimoiy malakalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar.

Integratsiyalangan ta‘lim – ruhiy-jismoniy nuqsonga ega bo‘lgan bolalar ehtiyojlariga ko‘ra ta‘lim jarayonini amalga oshirish, umumta‘lim muassasalariga jalb qilish.

Inklyuziv ta‘lim – rivojlanishda jismoniy yoki psixik nuqsoni bo‘lganbolalarni umumta‘lim muassasalarida sog‘lom tengdoshlari bilan birgalikda uyg‘unlikda ta‘lim olishi.

Inklyuziv ta‘lim modeli, texnologiyasi – uzluksiz ta‘lim shart-sharoitlarida imkoniyatlari cheklangan bolalarning me‘yorida rivojlanayotgan tengdoshlari bilan o‘zaro aloqada bo‘lishning variant va shakllari.

Ijtimoiy rehabilitatsiya – tibbiy tadbirlar majmuasi, ta‘lim, tarbiya, kasb tanlash, ishga joylashtirish va boshqalar.

Imkoniyatlari cheklangan bolaning ijtimoiy adaptatsiyasi – jamiyatda qabul qilingan hulq qoida va me‘yorlariga nisbatan mushkul hayotiy shart-sharoitdagi bolaning faol moslashuv hamda hayot faoliyatida mavjud muammolarni bartaraf etish jarayoni.

Ko‘zi ojiz va zaif ko‘ruvchilarning ijtimoiy-mehnat rehabilitatsiyasi – ko‘rlik va yomon ko‘rishning salbiy oqibatlarini bartaraf etish va rivojlanishda jismoniy yoki psixik nuqsoni bo‘lganbolalarni ijtimoiy foydali faoliyatga jalb etishga yordamlashuvchi ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy, ishlab chiqarish, tibbiy, psixologik-pedagogik tadbirlar tizimi.

Ko‘rlar uchun kitoblar – Brayl tizimi bu imkoniyati cheklangana sezgi orqali qabul qilish uchun bo‘rttirma-nuqta harflar bilan yozilgan kitob.

Kompensator jarayonlar – organizm, o‘zining buzilgan funksiyalarini ishdan chiqqan tizimlarini, alohida organlar va ularning tarkibiy qismlari yordamida sog‘lom organlar bilan qoplash.

Korreksiya – bolalarda ruhiy va jismoniy rivojlanish kamchiliklarini pedagogik usullar va tadbirlarning maxsus tizimi yordamida to‘liq yoki qisman tuzatish.

Korreksion mashg‘ulotlar – ruhiy-jismoniy rivojlanishdagi kamchiliklarni tuzatish va bartaraf etishga oid mashg‘ulotlar.

Ko‘nikmalar – o‘zlashtirilgan bilimlar va hayotiy tajriba asosida hatti-xarakatlarning tez, aniq, ongli bajarilishiga tayyorgarlik.

Qo‘zg‘aluvchanlik – organizmning ayrim (ruhiy, muskul, bez) to‘qimalarning ta’sir qiluvchilar harakatlariga o‘ziga xos reaksiya bilan javob qaytarish xossasi.

Qo‘zg‘alish chegarasi – his-hayajonni paydo qiluvchi qo‘zg‘atuvchining minimal kuchi.

Qo‘zg‘atish – atrof va imkoniyati cheklanganki muhit omillarining (qo‘zg‘atuvchilar) organlar va to‘qimalarga ularning dastlabki holati o‘zgarishiga olib keluvchi ta’siri.

Labdan o‘qish – gapirayotgan shaxsning nutqini ko‘z orqali qabul qilish. Bolalarni eshitish qobiliyati funksiyasini ko‘rish qobiliyati bilan qoplashni amalga oshirishga o‘rgatuvchi o‘quv-korreksion fan.

Maxsus metodika – rivojlanishida nuqsonlari bo‘lgan bolalarning rivojlanish xususiyatlarini nazarda tutuvchi ta’lim metodikasi.

Maxsus pedagogika – nuqsonli bolalarni tarbiyalash va ta’lim berish to‘g‘risidagi fan.

Maxsus ta’lim – ta’lim jarayonida nuqsonli bolalarning ruhiy va jismoniy rivojlanishidagi kamchiliklarni tuzatish va to‘ldirish. Maxsus maktab o‘quvchilarida ommaviy maktablarda ta’lim oluvchilardagi kabi bilim, malaka va ko‘nikmalarni hamda maxsus bilimlar, malakalar va ko‘nikmalarni shakllantirish.

Maxsus ta'lim ehtiyojlari – maxsus tashkil qilingan sharoitlarda bolaning ruhiy-jismoniy holati bilan bog‘liq maxsus dasturlar.

Maxsus metodika – rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan olib boriladigan korreksion pedagogik ish mazmunining metodikasi.

Meystrioling – imkoniyati cheklangan bola bolalarni o‘z tengdoshlari bilan turli xil, darsdan tashqari tadbirlarda o‘zaro muloqoti.

Murakkab nuqsonlar – bir kishida mavjud ikki yoki bir necha jismoniy yoki ruhiy kamchiliklar.

Moslashuv reaksiya – organizmning ta’sir qiluvchi manbani yanada yaxshiroq qabul qilishga va tahlil qilishga va unga javob qaytarish uchun analizatorlarni sozlashga yordam beruvchi atrof-muhitning o‘zgarishiga reflektor reaksiyasi.

Imkoniyati cheklangan bolalik – organizmning kasallik yoki jarohat natijasida ma’lum bir kasbda to‘liq yoki qisman barqaror funksional buzilishlarga, saviyaning pasayishiga olib keluvchi holati.

Imkoniyati cheklangan bola bola – jismoniy, aqliy, sezgi (his-tuyg‘u) va (yoki) ruhiy nuqsonlari tufayli hayot faoliyati cheklangan, ijtimoiy yordam, muhofazaga muhtoj va qonun tomonidan belgilangan tartibda Imkoniyati cheklangan bola deb e’tirof etilgan bola.

Imkoniyati cheklangan bola va imkoniyatlari cheklangan bolalarning ijtimoiy rehabilitatsiyasi – bolalar tomonidan yo‘qotilgan ijtimoiy aloqalar va funksiyalarni tiklash, hayotini ta’minlash muhitini yaratish, ularga g‘amxo‘rlikni kuchaytirishga yo‘naltirilgan tadbirlar majmuasi.

(Psixologiyada) assotsiatsiyalar – biror jarayonning u bilan bog‘liq boshqa alohida ruhiy jarayonlar va hodisalar (tasavvurlar, fikrlar, his-tuyg‘ular) o‘rtasidagi aloqalar, buzilishlarga olib keluvchi asabiy-ruhiy kamchilik.

Patogenez – kasallik, patologik jarayon yoki holat rivojlanishi mexanizmi.

Ruhiy funksiyalar – miyaning aks ettirish faoliyatining turli shakllari: sezish, qabul qilish, xotira, fikrlash va hokazaolar.

Ruhiy rivojlanish – inson hayotining turli bosqimkoniyati cheklanganlarida uning bilish faoliyati va shaxsi xarakterining shakllanishi va takomillashuvi.

Rivojlanishdagi nuqson – me'yoriy rivojlanishning buzilishini keltirib chiqaradigan jismoniy va ruhiy kamchilik.

Reabilitatsiya – organizmning buzilgan funksiyalari hamda kasallar va Imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiy funksiyalari va mehnatga layoqatligini tiklash yoki o'rnini qoplashga qaratilgan tibbiy, pedagogik va ijtimoiy tadbirlar majmuasi.

Rag'bat – amaliy harakatga undov, turtki.

Sog'liq imkoniyatlari cheklangan bola – jismoniy va (yoki) ruhiy rivojlanishda nuqsonlarga ega, ijtimoiy yordam va himoyaga muhtoj bola.

Sensor tarbiya – sezgi, ko'rish, eshitish, his qilish va boshqa organlarning rivojlanishiga qaratilgan pedagogik usullar jamlanmasi.

Sindrom – bir patogenezda birlashgan alomatlar jamlanmasi.

Skolioz – umurtqaning yonboshdan qiyshayishi.

Sezgi organlari – sub'ektni o'rab turgan muhitdagi (ekstero-retsepsiya) va uning organizmidagi (interoretsepsiya) o'zgarishlar to'g'risida xabar beruvchi signallarni qabul qilishga moslashgan asab organlari.

Taktil retseptor – teri yuzasiga, ba'zi shilliq pardalarga teginish va bosim o'tkazish retseptori.

Tiflopedagog – ko'r va yomon ko'ruvchi bolalar va o'smir-larning bilish faoliyati va buzilgan (kam rivojlangan) funksiyalaridan kelib chiqqan holda ularning ta'lim, tarbiya, politexnik va mehnat tayyorgarligini amalga oshiruvchi maxsus oliy ma'lumotli pedagog.

Tiflopsixologiya – maxsus psixologiyaning ko‘zi ojiz va zaif ko‘ruvchi bolalarning ruhiy rivojlanishi, ta’lim va tarbiyada uni tuzatishning yo‘llari va usullarini o‘rganadigan bo‘limi.

Tolerantlik – tevarak-atrofdagilarga nisbatan bag‘ri keng, do‘stona munosabat.

Taqlid qilish – biror kishining hatti-xarakatlari, qilmishlari va hokazalar ongli va ongsiz ravishda bajarilishidan tashkil topgan xulq shakli.

Tushunish – hodisalar yoki predmetlarni ular o‘rtasidagi aloqalarni aniqlash yo‘li bilan tushunib yetish jarayoni.

Tibbiy-mehnat ekspertizasi – kasal, jarohatlangan yoki tug‘ma nuqsonli kishilarning mehnatga loyiqligini aniqlashning ijtimoiy davlat faoliyati amaliy tizimi.

Tibbiy-pedagogik konsultatsiya – nuqsonli bolalarni tegishli o‘quv-tarbiyaviy va sog‘lomlashtirish muassasalariga yo‘llash maqsadida ularni kompleks tibbiy-ruhiy-pedagogik ko‘rikdan o‘tkazadigan maxsus muassasa.

O‘zini intizomga bo‘ysundirish – o‘z hulq-atvoridagi intizom, o‘zini tuta bilish.

Himoya reflekslari – organizmning tabiiy ravishda me‘yoriy faoliyatini izdan chiqaruvchi ta’sir omillariga reaksiyalari.

Eshitib-ko‘rib qabul qilish – eshitish qobiliyati ancha susaygan bolalarning nutqni lablar va eshitish yordamida qabul qilishi. Bu yerda tovushni kuchaytiruvchi aasboblardan foydalanish dastavval shart.

Etiologiya – xastaliklar va patologik holatlar paydo bo‘lishi sabablari va sharoitlari to‘g‘risidagi fan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020 yil 23-sentyabr. O‘RQ-637-son.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni, 2008 yil 7-yanvar O‘RQ-139-son.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Keksalar, nogironlar va aholining boshqa ehtiyojmand toifalari uchun ijtimoiy xizmatlar to‘g‘risida”gi Qonuni 2016 yil 26 dekabrda PQ-415-son.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar Strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni.
5. O‘zbekiston Respublikasining Prezidentining 2017 yil 1 dekabrda “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5270-sonli Farmoni.
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2007 yil 17 maydagi “Imkoniyati cheklangan shaxslar uchun ixtisoslashtirilgan kasb-hunar kollejlari faoliyati to‘g‘risida” 2007 yil 17 maydagi PQ-100-son Qarori.
7. O‘zbekiston Respublikasining Prezidentining 2020 yil 13 oktyabrdagi “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son Qarori.
8. Sh.Mirziyoyev. “Bilimli avlod – buyuk kelajakning, tadbirkor xalq-farovon hayotning, do‘stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir”. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimida ma’ruzasi. Xalq so‘zi gazetasi, 2018-yil 8-dekabr.
9. Sh.Mirziyoyev “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz” O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi ma’ruzasi. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2016.

10. Sh.Mirziyoyev. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz” – Toshkent: «O‘zbekiston», 2017.
11. Amirsaidova Sh.M. “Maxsus pedagogika fani taraqqiyotida sharq mutafakkiri g‘oyalarining o‘rni va roli”. Ped. fan. nom... diss. – T., 2006.
12. L.R.Muminova, R.Sh.Shomaxmudova, Z.M.Axmedova. “Inklyuziv ta’lim” o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2019.
13. Nurmuhamedova L.Sh. Nogiron bolalarning huquqiy asoslari va ilmiy-nazariy masalalari. Defektolog kadrlarni tayyorlash jarayoniga innovatsion ta’lim texnologiyalarini tadbiq etish: muammolar va istiqbollari. – T., 2014.
14. D.S.Qaxarova “Inklyuziv ta’lim texnologiyasi” Toshkent. 2014.
15. J.G‘.Yuldashev, S.A.Usmonov. Pedagogik texnologiya asoslari. – T.: O‘qituvchi, 2004.
16. R.Shomaxmudova, D.To‘laganova, A.Berdiyeva. Jismoniy tarbiya muammolari bolgan bolalar bilan inklyuziv va mahsus ta’lim tizimida olib borilishi mumkin bo‘lgan tuzatish pedagogik ishlar. Toshkent: XT "Rozigov O.Zh.", 2017.
17. F.U.Qodirova, X.Sh.Yunusova. Inklyuziv va maxsus ta’limning filologik asoslari. Chirchiq, 2022.
18. Usmanovna, Q.F., Azamkulovna, P.D., & Maxkamovna, M.D. (2022). INKLYUZIV TA’LIMDA KADRLAR MASALASI. O‘ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 2(14), 834-842.
19. Inklyuziv ta’lim jarayonida umumiy o‘rta ta’lim muassasalari o‘quvchilari bilan ishlashning innovatsion texnologiyalari. Respublika onlayn ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Bo‘stonliq, 2020.
20. Yangi O‘zbekistonda pedagogik ta’lim innovatsion klasteri rivojlantirish istiqbollari. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Chirchiq, 2022.

MUNDARIJA

	KIRISH	3
I BOB.	INKLYUZIV TA'LIMNING NAZARIY ASOSLARI	6
1.1.	Inklyuziv ta'lim kursining predmeti, maqsadi, obykti tamoyillari	6
1.2.	Imkoniyati cheklangan bolalar turlari va ularni inklyuziv ta'limga jalb etish	20
1.3.	Inklyuziv va integratsion ta'lim	66
1.4.	Inklyuziv ta'limning huquqiy asoslari	70
1.5.	Inklyuziv ta'limga jalb qilish bosqichlari	79
II BOB.	UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI O'QITISH BO'YICHA PEDAGOGIK JARAYONI	84
2.1.	Imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'limga joriy etishda maktabgacha ta'lim rahbaryati va pedagoglarning vazifasi	84
2.2.	Imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'limga joriy etishda umumta'lim maktab rahbaryati va pedagoglarning vazifasi	89
2.3.	Inklyuziv ta'lim bo'yicha chet el tajribasi	95
2.4.	Inklyuziv ta'lim bo'yicha respublikada olib borilgan va olib borilayotgan faoliyat	134
2.5.	Imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etishda TPPKning ro'li	146
2.6.	Imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'lim jarayonida o'qitishda individual dasturlarni tuzish, metodik va didaktik taminotni yaratish	154

III BOB. INKLYUZIV TA'LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH	176
3.1. Pedagogik texnologiya haqida	176
3.2. Inklyuziv va korreksion ta'limda qo'llanuvchi interfaol usullar	202
3.3. Inklyuziv va korreksion ta'limda AKTdan foydalanish	223
TEST	229
GLOSSARIY	242
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	248

Ilmiy nashr

N.B.GOIPOVA

INKLYUZIV TA'LIM. GOSPITAL PEDAGOGIKA

DARSLIK

Terishga berildi: 8.05.2024-y.

Bosishga ruxsat etildi: 10.05.2024-y.

Bichimi 60x90 ¹/₁₆. Hajmi 15,75 bosma taboq.

Times New Roman garniturasida. Ofset usulida bosildi.

Adadi 100 nusxa. Bahosi kelishilgan narxda.

“Namangan Poligraf Press” MChJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Namangan shahri, A.Navoiy ko'chasi, 36-uy.